

Илмий мақолалар тўғрисида

ИНСОН ТАФАККУР ОЛАМИ

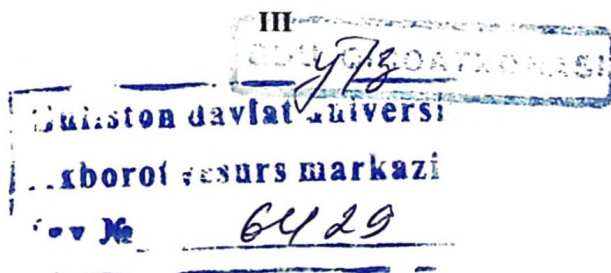
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИНСОН ТАФАККУР ОЛАМИ

(Илмий мақолалар тўплами)

Тошкент
"MUMTOZ SO'Z"
2021

УЎК:821.512.133

КБК: 82.3(5Ў)

Тўпламга Гулистон давлат университети “Миллий гоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” кафедраси профессор-ўқитувчилари томонидан ёзилган ижтимоий-фалсафий мазмундаги мақолалар киритилган.

Ушбу илмий мақолалар тўплами инсон тафаккур олами ва ижтимоий-фалсафий масалалар билан қизиқувчи барча зиёлиларга мўлжалланган.

Тўпловчи ва сўзбоши муаллифи: Ёўлдош Каримов

Масъул муҳаррирлар: Исмоил Соифназаров – фалсафа фанлари доктори, профессор,

Равшанбек Маҳмудов – фалсафа фанлари номзоди, профессор в.б.

Тақризчилар: Азамат Мухторов – фалсафа фанлари доктори, профессор,

Султон Нормаматов – филология фанлари доктори,

Бахтиёр Раҳимов – педагогика фанлари доктори

И48

Инсон тафаккур олами. Ижтимоий-фалсафий мақолалар. III китоб. Тўпловчи Ё.Каримов. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z”, 2021. – 155 бет.

Мақолаларда фойдаланилган маълумот, мисол, кўчирма ва иқтибосларнинг ҳақиқийлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Тўплам ГулДУ Илмий кенгашининг 2020 йил 4 июндаги 8-сонли мажлиси қарори билан нашрга тавсия этилган

ISBN978-9943-4552-9-0

© Инсон тафаккур олами, 2021

© “MUMTOZ SO‘Z”, 2021

КИРИШ

Серкирра тафаккур инсониятнинг энг катта бойлиги, тараккиёти ва борлигининг асоси ҳисобланади. Фикр орқали инсон ўз-лигини англайди, кимлигини намоён этади, келажагини белгилайди ва қисқаси фикрда ҳамма нарса инъикос этади. Ҳар бир инсон фикрлаш қобилиятига эга, аммо чуқур, салмоқли ёки тош босадиган фикр айтиш эса инсондан анча-мунча меҳнат, уйқусиз тунлар, ўз устида тинимсиз изланишни талаб қилади. Кучли фикр эса оламни, дунёни ўзгартиришга қодир. Жалолиддин Румий: “Аввал ақлли эдим, дунёни ўзгартирмоқчи бўлдим, энди бўлса дономан, ўзимни ўзгартираяпман” – деган эди. Ҳақиқатдан ҳам, ўтмишда ва бугунда дунёни ўзгартираётганлар ўзини ўзгартирган, бошқалардан ўзгача фикрлайдиганлардир.

Файласуф Декарт: “Мен фикрляяпман, демак яшаяпман”, деган эди. Шундай одамлар борки фикрлашни, фикрлаб яшашни севади. Инсон ҳаётининг маъносини шунда, яъни фикрлашида кўради. Ҳеч нарса йўқдан бор бўлмаганидек, фикр ҳам фикрдан туғилади. Инсон тафаккури дурдоналари китоблар орқали бизгача етиб келиб, бизнинг онгимиз ва шууримизни нурлантириб, сайқаллаб туради. Демак, биз қанча кўп ўқисак, фикрласак, аввало ўзимизнинг ўзгаришимизга, ўзимизнинг, фикримизнинг ўзгариши эса ҳаётимиз, жамиятимиз ўзгаришига ижобий таъсир кўрсатади.

Мазкур тўпламда Гулистон давлат университетининг “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” кафедрасида бир неча йилдан буён турли мавзуларда изланиш олиб бораётган профессор-ўқитувчиларнинг илмий-тадқиқот ишларининг натижалари асосида тайёрланган ижтимоий-фалсафий мазмундаги илмий мақолалари жамланган.

Мақолалар турли мавзуларда бўлиб, уларни битта мақсад бирлаштириб туради, у ҳам бўлса инсонни бефарқ, лоқайд бўлмасликка ундаш, фикрлашга чорлашдан иборат. Мутолаа жараёнида сизда фикр туғилса ёки сизда унга қарши фикр пайдо бўлса билдирилган фикрларга қўшилсангиз муаллифлар ўз мақсадларига эришган бўладилар.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙНИНГ “АХЛОҚИ МУҲСИНИЙ” АСАРИДА МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР

Равшанбек МАҲМУДОВ, ф.ф.н., профессор в.б.

Ҳусайн Воиз Кошифий XV асрда яшаган улуғ мутафаккир бўлиб икки юздан ортиқ асарлар ёзган. XV асрда мадрасаларда ўқитилган 20 га яқин фанлар бўйича ёзган асарлари ўз даврида бутун Мовароуннаҳрдаги билим масканларида дарслик, қўлланма вазифасини бажарган.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ўндан ортиқ тилларга таржима қилинган “Ахлоқи Муҳсиний” асари темурийлар авлоди Бадиуз-замоннинг фарзанди, Балх ҳокими Муҳсинга бағишлаб ёзилган. Бизга тарихдан маълумки, XV асрда тахт учун курашишлар ниҳоятда кучайган, темурийзодалар ўртасида меҳр-окибат кўтарилган бир пайтда Ҳусайн Воиз Кошифий “Ахлоқи Муҳсиний”ни шахзодаларга панд-насихатлар, шаклида уларни бир-бирларига окибатли, меҳрли бўлишларини ва мамлакатни бошқариш усулларини кўрсатувчи қўлланма сифатида яратган. Бу бебаҳо асар узоқ йиллар шахзодалар, раҳбарлар учун қўлланма, дарслик вазифасини бажариб келган.

“Бугун битта китоб ўқиган бола эртага телевизор кўриб ўтирган ўнта болани бошқариши мумкин”, – деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев. Ҳақиқатдан ҳам “Ахлоқи Муҳсиний” китоби вазир, подшо, раҳбар кимлар, қандай бўлиши мумкинлиги, мамлакатни бошқариш усуллари, инсонларни қандай қилиб баркамол қилиш тўғрисидаги бебаҳо асар ҳисобланади. “Ахлоқи Муҳсиний” асарини бебаҳо эканлигини ўз даврининг машҳур хаттоти, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Хондамир асарларини кўчирган Султон Али Машҳадий томонидан, ҳукмдор Ҳусайн Бойқаро топшириғига кўра, суратлар бериб, тилла сувида бир неча марта кўчирганлигидан ҳам билса бўлади.

Хусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлоки Мухсиний” асари 1490 йилларда яратилган. Асар 40 бобдан иборат. Айни кунларда ҳам, “Ахлоки Мухсиний” асари Париж, Лондон, Берлин шаҳарларида, Туркия, Ироқ, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Тожикистон каби мамлакатлар кутубхоналарида сақланмоқда.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида Хусайн Воиз Кошифийнинг 75 та тошбосма, 187 та қўлёзма асарлари нусхалари сақланмоқда. “Ахлоки Мухсиний” асарининг форс тилидаги нусхаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида 2036 рақами остида сақланмоқда.

“Ахлоки Мухсиний” асари ва унинг маънавий-маърифий аҳамияти ҳақида ўз даврида Алишер Навоий, Хондамир, Султон Али Машҳадий, Зайниддин Восифий ва бир неча олимлар ҳам ўз карашларини ифодалаганлар. Мамлакатимизда Хусайн Воиз Кошифийнинг илмий мероси ҳақида 1990 йилларгача биронта тадқиқот олиб борилмаган эди. Фақат Р.Маҳмудов 1985-1991 йилларда олиб борган изланишлари асосида Хусайн Воиз Кошифийнинг илмий мероси тикланди, монографик тадқиқот олиб борилиб 30 дан ортиқ китоб ва мақолаларида кенг халқ оmmasига етказилди¹. Хусайн Воиз Кошифий “Ахлоки Мухсиний”, “Футувватномаи Султоний”, “Ахлоки Карим”, “Маснавий”, “Жавоҳирнома”, “Искандар ойномаси”, “Мавоҳиби олийа” каби асарларида миллий

---

¹ Р.Маҳмудов. Нравственное совершенствование человека как проблема культуры Средневековой восточной цивилизации. Культура Цивилизация Человек. Материалы региональных философских чтений молодых ученых. –Т.: изд. “Фан”, 1985. 44-45 стр.; Шола, которую забыли, или эстетика наоборот. “Молодая смена” журналы. 1987. № 7-сон. 8-стр.; Навоий ва Кошифий. “Гулистон” журналы. 1988. № 1-сон. 14-бет.; Воиз Кошифий таълим-тарбия тўғрисида. “Совет мактаби” журналы. 1989. № 6-сон. 8-10 бетлар.; “Ўрта Осиё мутафаккирлари ахлоқ-одоб ҳақида”. Т. “Ўзбекистон” нашриёти. 1990. 1,5 б.т. Навоий ва Кошифий. Т. “Ўзбекистон” нашриёти. 1990. 2 б.т.; Хусайн Воиз Кошифий. “Санъат” журналы. 1990. №3 14-16 бетлар. “Юзми ўқиш санъати”; “Ёшлик” журналы. 1991. № 5-сон, 41-42-бетлар. Навоий ва Кошифий. “Ўзбек тили ва адабиёти” журналы. 1991. 4-сон, 63-68 бетлар. Дегонимни улуска марғуб эт... Монография. Тошкент. “Ўзбекистон”. 1992. Хусайн Воиз Кошифий. Буюк сиймолар, алломалар. 2-китоб. –Т.: 1996. 87-90 бетлар. Хусайн Воиз Кошифий. Маънавият юлдузлари. Т. 1999. 224-228 бетлар. Хусайн Воиз Кошифийнинг фалсафий-ахлокий карашлари. Монография. “Мумтоз сўз”. Т. 2015. Хусайн Воиз Кошифий илмий мероси. Монография. Т. “Мумтоз сўз”. 2020.

ва умуминсоний қадриятлар ҳақида ўз карашларини илгари сурган. Бу қадриятлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Қадрият нима? Қадрият – арабча сўздан олинган бўлиб қиймат, кимматбаҳо, халқ бойлиги. Қадр – арабча сўздан олинган бўлиб жамиятда, кишилар ўртасида тутган ўрни, обрў, эътибор, нуфуз маъносида келади. Қадр – нарх, баҳо. Қадр-қиймат, аҳамият. Қадр – аҳамияти нақадар азиз, аҳамиятли, қийматли эканлигини билмоқ, аҳамиятига, қийматига яраша эъзозламоқ¹, – маъноларини ҳам билдиради.

Қадрият – воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг умуминсоний, ижтимоий-ахлокий, маданий-маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча². Маънавий қадриятлар – инсон маънавияти ва ахлокий кийёфасига дахлдор бўлиб, жамият аъзоларини тарбиялашга, уларнинг маънавий баркамоллигини таъминлашга хизмат қиладиган қадриятлар тизимидир³. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” асарида маънавий қадриятлар ўз ифодасини топган. Чунки, бу китоб инсонни шахс сифатида шаклланишида жамиятга керакли инсон бўлиб етишишида, инсоний фазилатларни ўзида мужассам этишида, салбий фазилатларни, қусурларни йўқотишда қўлланма вазифасини бажаради. “Ахлоқи Муҳсиний” асарининг бугунги кундаги аҳамиятини қисқа вақт ичида уч марта (Ҳусайн Воиз Кошифий. “Футувватномаи Султоний”. “Ахлоқи Муҳсиний”. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Тошкент. 2011. 3000 нусхада; Ҳусайн Воиз Кошифий “Ахлоқул-муҳсинийн”. Тошкент. 2018. “Наврўз” нашриёти. 2000 нусхада; Ҳусайн Воиз Кошифий “Ахлоқи муҳсиний”. Футувватномаи султоний. Тошкент. “Ўзбекистон” нашриёти. 2019. 5000 нусхада) нашр этилганлигидан ҳам билса бўлади. Бу асар кундалик ҳаётда аскотадиган, дастуриламал бўладиган, инсонларга йўл-йўриқ кўрсатадиган, канчалик зарур, кимматбаҳолигидан далолат беради. Афсуски, китобни нашрга тайёр-

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. М. II жилд. 1981. 524-бет.

² Маънавий асосий тушунчалар изоҳли лугати. Т. 2016. 409-бет.

³ Ўша асар.

лаган айрим олимлар Хусайн Воиз Кошифийнинг таржимаи ҳолидан, асарлари биографиясидан беҳабар бўлганлиги учун мутафаккирни “таржимон”, “бир неча асар ёзган холос” каби ноҳолис баҳолашган. Ҳолбуки, Хусайн Воиз Кошифийнинг асарлари форс тилидан ўзбек тилига кам таржима қилинган, илмий мероси хали тўлиқ ўрганилган эмас¹. Нашр этилган китобларида кўп хатоликлар мавжуд, ҳатто китоб номини нотўғри ёзиш ҳолатлари бор, бу масалалар энди алоҳида мавзу.

Маънавий қадриятлар – инсонни баркамол, етук барча ахлокий нормаларга амал қилишига ёрдам берадиган том маънодаги шахс, фуқаро бўлишини таъминлайдиган одоб-ахлоқ ҳақидаги қадриятлар тизимидир. Инсон аввало, миллий урф-одатларни, анъаналарга амал қилиши, Она – Ватанини севиши, ўз халқи, миллатини, ота-онасини эъзозлаши, тинчлик-тотувликни, бағрикенгликни, меҳнат-севарликни, фидойилик, эзгуликни ўзида мужассам этиши зарур.

Мутафаккир “Ахлоқи Мухсиний” асарида “Ибодат”, “Дуо”, “Шукур”, “Сабр”, “Ризо”, “Таваккул”, “Ҳаё”, “Покизалик”, “Адаб”, “Баландҳимматлик”, “Жидду жаҳд”, “Собитқадамлик”, “Адолат”, “Афв”, “Ювошлик”, “Хулқи мулойимлик”, “Шафқат ва марҳамат”, “Ҳайроти ва яхши ишлар”, “Тавозуъ”, “Омонат ва диёнат”, “Вафо-аҳд”, “Ростгўйлик”, “Ҳожат раво қилмоқ”, “Охисталик ва ошуқмаслик”, “Фурсатни ғанимат билмоқ”, “Ёмон кишиларни йўқ этмак” каби тушунчаларга баҳо ва таъриф берилади. Асарнинг 40-бобида юздан ортиқ ривоятлар, хикматли гаплар, мақоллар, шеърлар, ғазаллардан парчалар келтирилиб инсон одоби-ахлоқи қандай бўлиши лозимлигини кўрсатиб берган. “Ахлоқи Мухсиний” китобида юқорида келтирилганидек, умуминсоний, маънавий қадриятлар ўзига хос содда қилиб тушунтирилган. Шу жиҳатдан олганда, “Ахлоқи Мухсиний” асари маънавий қадриятларни мукамал ифодалаган қимматбаҳо манба вазифасини бажаради.

¹ Р.Махмудов. Хусайн Воиз Кошифий илмий мероси. Тошкент. “Мумтоз сўз” нашриёти. 2020.

Адабиётлар:

1. Ш.Мирзиёев. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб хаки-миз билан бирга қурамыз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2018.
2. Р.Маҳмудов. Дегонимни улусқа марғуб эт... Монография. Тошкент. “Ўзбекистон”. 1992.
3. Р.Маҳмудов. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг фалсафий-ахлоқий қарашлари. Монография. “Мумтоз сўз”. Т. 2015.
4. Р.Маҳмудов. Ҳусайн Воиз Кошифий илмий мероси. Тошкент. “Мумтоз сўз” нашриёти. 2020.

ЗАМОНАВИЙ ЎҚИТУВЧИНИНГ КАСБИЙ-АХЛОҚИЙ СИФАТЛАРИ

Шавкатжон КЕНЖАЕВ

Жамият таракқиёти келажак авлодни ҳар томонлама етук, са-лохиятли шахс сифатида таркиб топтириш, ёш мутахассисларнинг педагогик ва психологик билимларини пухта ўзлаштиришлари, таълим-тарбия қонуниятларини мукамал эгаллашларини талаб этади.

Замонавий ўқитувчи шахсининг касбий сифатларини шакл-лантиришга бўлган талаб давлат ва жамият талабидан келиб чиқ-қан ҳолда амалга оширилади. Бугунги кун талабидан келиб чиқиб, ёш авлодни баркамол этиб шакллантирувчи, ўз касбини меҳр-муҳаббат билан ардоқловчи, касб маҳоратига эга, янги педагогик технология ютуқлари билан қуролланган малакали педагогларни тарбиялашда қуйидаги амалий тавсияларга риоя қилиш муҳимдир:

– ҳар бир талаба ўз касбий вазифасини оила, боғча ва мактабда олиб бориладиган таълим-тарбиявий фаолият билан боғлиқлигини ҳис қилган ҳолда унга бўлган эътиборини кучайтириш;

– ўзининг педагогик фаолияти жараёнида бола шахсини шакл-лантириш учун назария ва амалиёт бирлигини таъминлай олиш;

– талабанинг амалиёт жараёнлари оркали келгуси фаолият объекти билан боғлиқлигини кучайтириши учун бевосита муносабатни ўрнатиш;

– талабалар эгаллаши лозим бўлган касбга содиқлиги, кизиқиши ва унга бўлган муносабати шу фаолиятининг ўсиб бораётган муваффақиятини таъминлаши;

– олий таълим муассасаларидаги лабораториялари ва амалий машғулотларида фанларни комплекс ўрганиш санъатини эгаллаш;

– талабаларни доимо ўз устида ишлашга ўргатиш, уларга илмий ва услубий тавсиялар бериш янги педгогик технологиялардан таълим жараёнида фойдаланиш тажрибалар ва янгиликларни амалга татбиқ этиш зарур.

Бўлажак педагог мутахассисларнинг касбий тайёргарлигини шакллантиришда талабаларни муомала маданиятига ўргатиш муҳим заруриятлардан биридир. Чунки у инсоннинг инсон тамонидан идрок қилиниши механизмларини ижтимоий ҳаётда қўллаш; шахслараро муносабатни мақсадга мувофиқ амалга ошириш; коммуникация шаклларида турли вазиятларда тўғри фойдаланиш; ўзаро таъсир ўтказувчи воситаларни амалиётга татбиқ этиш; можарали вазиятларнинг олдини олиш, ўқитувчи билан талабалар ўртасидаги алоқани ўрнатиш; бир – бирларини тушуниш; муомала жараёнида талаба билан ўқитувчи ўртасида ахборот узатиш ва ахборот алмашиш, ўқитувчи билан талаба ўртасида ҳамкорлик фаолиятини ўрнатиш имконини беради. Бунинг учун билимларни ўзлаштириш жараёнида талаба ва ўқитувчи ўртасидаги оралиқ масофани камайтириш, ўзаро яқинлик, самимийлик, ишонч туйғусини вужудга келтириш лозим.

Шунингдек, ёшларни миллий ғоя руҳида тарбиялашда шахснинг маънавий-ахлоқий тарбиялашга алоҳида эътибор бериш лозим. Бола тарбияси ва камолотида ҳам ўзбек халқининг ўзига хос, узоқ тарих тажрибаси синовидан ўтган ажойиб анъаналари бор. Болаларнинг ахлоқ ва одоби ўзбекона тарбиянинг махсулидир. Халқимизнинг тарбия борасидаги етук миллий маънавияти ҳамма

вакт умуминсоний қадриятларнинг таркибий қисми бўлиб келган ва шундай бўлиб қолаверади. Чунки, халқимизда ҳомиладор аёлларнинг тиббий-маърифий, тарбиявий томонларига азалдан алоҳида эътибор қаратиб келинади. Бу ўринда маҳалла, ота-оналар ва болаларнинг маънавий тарбиявий муносабатларини ташкил этиш муҳим вазифа ҳисобланади. Инсоннинг маънавий бойликлари, ахлоқ-одоб меъёрларининг шаклланиши ва ривожланиши, таълим-тарбиянинг янги усуллари, турли-туман жиҳатларини юзага келиши, жамият таракқиётининг бир-бири билан узвий боғланган ҳалқаларидир. Бу занжирларнинг бирор халқасини узилиши таълим-тарбия ишининг муайян имкониятларини йўқотишга олиб келади. Инсон ўз табиатига нолойиқ ҳолда эмас, балки унга муносиб бўлиб яшаши лозим. Шундай экан, инсон табиати тушунчаси ҳам, ҳуқ-ахлоқ тушунчаси ҳам инсоннинг яшашдан асл мақсади нима?-деган масала ечими билан бевосита боғлиқдир. Халқимиз шуурида инсоннинг яшашидан асл мақсади эзгу ишлар қилиб, муносиб фарзандлар тарбиялаб, яхши ном қолдиришдир деган жавоб мавжуд. Бу ғоя асосида маънавиятни инсоннинг эзгуликка йўналтирилган мақсадларига эришиш борасида хизмат қиладиган орзу-ҳаваслари, ақл-заковати, билимлари амалий фаолияти замирида ётган иродаси дейиш мумкин.

Маънавият инсоннинг асл табиатини унинг ижтимоийлигини ва шахс сифатидаги индивидуаллигини мустаҳкамлашга, ақлий ва руҳий дунёсини тарбиялашга, камол топтиришга, ижодий ва бунёдкорлик имкониятларини юксалтиришга, жамиятнинг маданий меросини бойитишга хизмат қилади. Унинг ўзи ҳам айнан ўша нарсалардан шаклланади. Шундай экан барча жамиятларда ҳам инсон ва унинг ҳар томонлама маънавий камолоти масаласи ўша жамиятнинг энг муҳим масаласи бўлиб келган.

Биринчи Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек: “Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан қуроли экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватанпарварлик, ростгўйлик, ҳақсеварликка

ўргатиш керак бўлади. Аслини олганда, ахлоқ-маънавиятнинг ўзаги”.

Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, хуш муомаладангина иборат эмас, ахлоқ бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани. Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши калби ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан мурасасиз бўлиши керак.

Шундай одамгина лафзни, покликни, ҳалолликни сақлайди. Бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, Ватани, халқи учун жонини фидо этишга ҳам ўзини аямайди. Бунинг акси ўларок, ёлгончи, ваъдабоз кишида ватанпарварлик туйғуси бўлмайди.

Мустақил Ўзбекистонда таълим-тарбия ишларини тўғри йўлга қўйиш миллий ва умуминсоний кадриятларнинг барча имкониятларидан тўла ва самарали фойдаланишни тақозо қилади.

Таълим-тарбия жараёнида бошқа халқлар меросининг ижобий томонларидан қанчалик фойдаланмайлик бари бир ўзбек миллий кадриятлари маънавий камолотимизнинг асоси бўлиб қолади. Бу борада халқ педагогикасининг анъаналари муҳим аҳамият касб этади. Бу анъаналар узоқ давр давомида ривожланиб, қариндош-уруғлар, кўни-кўшнилари, маҳалла-қўйлар ҳам тарбиялайди, – деган анъанага айланган. Ёшларни маънавий қиёфасини шаклланишига ҳамма даврда ҳам атроф-муҳит катта таъсир кўрсатиб келган. Таълим-тарбия ишларида пайғамбаримиз Муҳаммад (сав) нинг ҳадисларидан ҳам кенг фойдаланиш лозим. Ҳадисларда маънавий-ахлоқий камолотнинг барча диний муаммолари билан бир қаторда, умумбашарий масалаларга ҳам катта ўрин берилган.

Афсуски, шу вақтга қадар таълим-тарбия ишларида халқнинг бой педагогик меросидан, Қуръони карим, ҳадислар ва шаръий ҳукмларда илғари сурилган ғоялардан тўла фойдалана олганимиз йўқ. Аслида булар инсон маънавий камолотининг ҳамма даврлари учун ҳам аҳамиятли бўлиб қолдиган асослардир.

Шахсни комил инсон қилиб тарбиялашдаги воситалар бугунги кунда айнан тарбия тизими орқали амалга оширилади. Тарбияда қуйидаги ахлоқий фазилатлар тизими мавжудки, маънавий камолот соҳасида ҳам асосий мақсад ўша фазилатларни шакллантиришдан иборатдир. Уни қуйидагича таснифлаш мумкин. Ахлоқий фазилатлар:

- аклий;
- ахлоқий;
- маданий;
- жисмоний фазилатларга бўлинади.

Демак, ўқитувчи шахсига қўйиладиган асосий вазифалардан бирини, бўлажак ўқитувчиларни педагогик фаолиятга тайёрлашда ёшларда миллий ғоя, ҳис-туйғу, характер, ўзликни англашни шакллантириш, маънавият ва қадрият уйғунлиги, ўзбек халқининг миллий анъаналари, урф-одатларининг ўрганилиши муҳим аҳамиятга эга.

Бўлажак педагог ўқитувчи ҳеч қачон олий таълим муассасаларида олган билимидек билимни бошқа жойда эгаллаши мумкин эмаслигини ҳис қилиши ва бу имкониятдан доимо оқилона фойдаланиши лозим эканлигини тушуниши керак. Ёш, бўлғуси педагоглар ўз маҳоратларини ошириш, малака ва қўникмаларини ҳосил қилиши учун қуйидаги тавсияларга амал қилиши лозим:

-талаба, бўлажак педагог ўқитувчи болага таълим-тарбия беришда унинг индивидуал ва ёш хусусиятларини доимо диққат-эътиборида тутишни машқ қилиши;

-таълим жараёнининг мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда таълимий, ривожлантирувчи ва тарбияловчи мақсадларини англаган ҳолда иш қўриши;

-дарснинг, ўқув машғулотларининг тузилиши унинг мазмуни билан мос бўлиши ва унда ўқитувчиларга эмоционал таъсир кўрсатишни диққат марказида тутиши;

-дарсни сифатли ва мазмунли, қизиқарли ва содда ташкил этишга таъсир қиладиган интерфаол усулини (мунозара, аклий

хужум, кўргазмалилик...), танлаши ва янги педагогик техналогиялардан фойдаланиши;

-ўқувчига нисбатан талабчан бўлиши билан бирга талабчанлик меъёрига риоя қилган ҳолда, уларга амал қилиши ва самимий муносабатни ёдда тутиши;

-ўқувчиларнинг ижодий фаоллигини ошириш чораларини кўриши ҳамда мустақил ва ижодий тафаккурини шакллантириб бериши;

-таълимда муаммоли вазиятни вужудга келтириши ва ўқувчилар қизиқиши, интеллектуал савияси фаоллигини ошириши;

-танланган касбнинг касбий лаёқатини фаоллаштириш, мукаммаллаштиришга қаратилган олий мактаб таълими тизимидан ташқари чиқувчи фаолиятда (турли олимпиадаларда, кўрик-танловларда, спорт мусобақаларида, интеллектуал ўйинларда) фаол иштирок этиши;

-ўзи танлаган касби вазифасига самимий муносабатда бўлиши, иш фаолияти жараёнидаги кичик муваффақиятлардан мамнунлик ҳис этиши, уларга эришиш учун бор имкониятларини ишга солишни одат қилиб олиши бўлажак педагог ўқитувчиларда педагогик қобилият ва маҳоратининг шаклланиб бориши, ривожланиши учун замин яраташи;

-ўқувчиларни мактабдан ташқари ишларга қизиқишига қараб тақсимлай олиши;

-фан тўғрақларида болалар қизиқиши,интилиши ва салоҳиятини ҳисобга олган ҳолда ота-оналар билан доимий алоқада бўлиши;

-қизикарли интеллектуал ўйинларни мунтазам ўтказиб бориши лозим.

Ўзбекистон Республикаси “Узлуксиз маънавий тарбия” Концепциясида “Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари” тамойили асосида тараққиётнинг янги босқичига қадам қўяр экан. Янги давр шиддати таълим-тарбия тизимига ҳам аниқ, катъий талабларни қўймоқда. Таълим-тарбияни бир-биридан ажратиб бўлмайди.

Шундай экан, бўлажак ўқитувчининг касбий компетенцияси алоҳида аҳамиятга эга.

Педагогик касбини пухта эгаллаган ва яхши ўқитувчи мутахассисни касбий тайёрлашда олий ўқув юртларида ташкил этилган таълим-тарбия муҳим аҳамиятга эга. Бу борада “Узлуксиз маънавий тарбия” концепциясида олий таълим муассасаларига алоҳида масъулият юклайди. Шу сабабли ҳар тамонлама етук, салоҳияти юксак, комил, билимдон, ўз касбини севувчи, маънавий-ахлоқий талабларга тўлиқ жавоб берувчи юкори малакали кадрларни тайёрлашда олий таълим муассасаларинининг имконияти ва салоҳияти жуда катта. Ана шу имкониятлардан тўлиқ фойдаланганимиздагина биз ёшларни педагогик фаолиятига психологик, услубий ва мафкуравий тамондан тайёрлай оламиз ва уларга Ватанимиз келажаги, фарзандларимиз тақдирини ишониб топшира оламиз.

Адабиётлар:

1.Мирзиёев Ш.М. “Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халкимиз билан кураимиз” – Т., “Ўзбекистон” 2017 й.

2.Мирзиёев Ш.М. Миллий таракқиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичларга кўтарамиз. - Т., “Ўзбекистон”. НМИУ-2018.

3.Ўзбекистон Республикаси “Узлуксиз маънавий тарбия” Концепцияси. - Т., 2020 й.

4. Каримов И.А. Своё будущее мы строим своими руками. - Т., 7. - Т.: Узбекистан, 1999.

5. “Фаол ёшлар – миллат фахри” Республика илмий-назарий анжуман материаллари тўплами. Гулистон., 2008.

6. Уманский Я., Арапов А. Общественное развитие и воспитание молодежи Узбекистана: диалог азийской и европейской культур. // Педагогика. 1992. № 5-6.

ШАЖАРАШУНОСЛИК ТАСАВВУФИЙ ИЛМ

“...буюк аллома Баҳовуддин
Нақшбанд бобомизнинг 700 йиллик
таваллуд айёмини юқори савияда
ўтказишимиз керак”¹.
Ш.Мирзиёев

Собиржон ИСМОИЛОВ, ф.ф.н., доцент.

Шажара тушунчаси арабча сўз бўлиб “дарахт” деган маънони билдиради. Тасаввуфда айнан “силсила” сўзи ўрнида ишлатилади. Фақат биргина фарқ қиладиган жойи шундаки “шажара” кўпроқ насабномани ифодаловчи тушунча сифатида, “силсила” эса кўпроқ пиру-устозлар тизимини акс эттирувчи сўз сифатида ишлатилади.

Силсила тушунчаси ҳам арабча тушунча бўлиб, “халқа”, “зан-жир”, “кишан” демакдир. Силсила – деб тасаввуфда тарикат машойихларининг икки хил нисбий боғланишларига айтилади:

Биринчиси – ҳар бир шайх ўз пиру устози, устозининг устози номларини шу тартибда то Муҳаммад алайҳиссаломгача номма ном баён қилишликдир. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанднинг пири Саййид Амир Кулол, унинг пири Муҳаммад Самосий, унинг пири Маҳмуд Анжир Фағнавий ва ҳоказо.

Иккинчиси – ҳар бир шайх ўзининг ота-бобалари кимлар бўлганини ва қайси машҳур зотга бориб тақалишини исботлаб берадиган шажарадан иборатдир. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанд ибн Жалолиддин ибн Бурҳониддин ибн Абдуллоҳ то Али ибн Абу Толиб (разияллоху анху) гача.

Кишиларнинг келиб чикиши, аجدодлари ва кон-кардошлик алоқалари мажмуини махсус шажараларда ёки насабномаларда қайд этиб бориш Шарқ халқлари тарихида қадимдан анъана бўлиб

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил 25 январь, № 19. 4 бет.

келган. Буни, айниқса, ўтмишда пайгамбарлар, подшоҳлар, ҳукмдорлар, афсонавий қаҳрамонларнинг насл-насаблари баён этилган махсус шажара дафтарларида кўриш мумкин¹.

Шажара² (арабча). Маълум бир уруғ авлодларининг келиб чиқиши ва ўзаро қариндошлик даражасини изчиллик билан санаб кўрсатувчи рўйхат, тарих, силсила.

Сулола³ (арабча). 1.Бир авлоддан тарқалиб ворислик, валиаҳдлик ҳуқуқига асосан бирин-кетин тахтга ўтирган подшоҳлар, амирлар, хонлар.2.Авлод, насл.

Силсила⁴ (арабча). 1.Маълум тартибда кетма-кет тизилган нарсалар ёки бирин-кетин юз берадиган ҳодисалар занжири, тизмаси. 2.Сулола, шажара.

Таникли тилшунос олим Бахтиёр Исабек “Яссавий насабномаси ва Амир Темур” рисоласига ёзган сўзбошида қуйидагиларни ёзади:⁵

Кишининг насаби бир бўлади. Аммо суфий инсоннинг насаби бир эмас, икки бўлади: қон насаби ва сулук насаби. Суфийнинг, хусусан, суфий шайхнинг фарзанди ҳам икки тоифадир: наслий, сулукий. Камдан-кам улуғларга қон насаби ва сулук насаби муштараклиги насиб қилган. Турк маънавияти отаси Аҳмад Яссавийга ... ана шундай ноёб бахтга мушарраф қилингандир. Аҳмад Яссавийнинг зоҳирий устози Арслонбоб эканлиги, ҳамда ғойиб “пири мукаммали” Муҳаммад Мустафо эканлиги маълум. Арслонбоб ҳазратлари вафот этганларидан сўнг, Аҳмад Яссавийнинг суфий тарбияси билан ғойиб пири - Муҳаммад алайҳиссалом машғул бўладилар шунинг учун ҳам “Ҳикмат”да ҳазрат Яссавий бир неча бор пирларини топиб бахтиёр бўладилар, бир неча бор “пири мукаммали Муҳаммад оний”ни йўқотиб изтиробга тушадилар. Ҳа, факат Туркистон пиридай буюк инсон, “Турки турони”-

¹ Ҳўжа Аҳмад Яссавий. Насабнома. -Т.: Фан, 2007. 3-бет.

² Ўша асар, 391-бет.

³ Ҳўжа Аҳмад Яссавий. Насабнома. -Т.: Фан, 2007. 83-бет.

⁴ Ўша асар, 48-бет.

⁵ Яссавий насабномаси ва Амир Темур. -Т.: Хазина, 1996. 3-бет.

дай мутафаккиргина эмас, оддий бир инсон ҳам “Нури Мухаммад”-нинг ёгдусидан баҳра олганида саодатга ошно, унга лойик бўла олмаганида азобга дучор бўлиши шубҳасиздир.

Шажарашунослик, илмий тил билан айтганда геналогия фани узок тарихга эга бўлган тарих илмининг соҳасидир. Тарихда турли хил шажаралар ёзилган ва яратилган. Айниқса, шажарашунослик тасаввуф илмида катта эътибор қаратилган.

Тарихчи олим Б.Ўроков ўзининг “Шажаралар тарихи” маколасида шажараларнинг беш тури мавжудлигини талқин этади.¹

Шажаралар моҳиятан бир-биридан фаркланиб, куйидаги беш хил турга бўлинади: ўзлик шажара, этник шажара, ота шажара, сулолавий шажара, тарикат шажараси.

“Ўзлик шажараси” оиладан бошланиб, оила хонадонга, хонадон жаатманга, жаатман тўпга туташади ва бир неча тўплар бир кишлоқни ташкил қилиб, улар бир-бирига хеш ҳисобланади, яъни хеш ана шу кишлоқ номи билан аталади. “Ўзлик шажараси” оиладан хешгача бўлган беш босқичда ҳеч қачон ўзгармайди. “Ўзлик шажараси”нинг шундан кейинги босқичлари одамлар томонидан турли сабабларга кўра унутилганлиги туфайли юқоридаги беш босқич тўғридан тўғри миллатга туташади ва миллат насл-насабига боради. Бундай ҳолатда “Ўзлик шажараси” оиладан бошлаб насл-насабгача **етти** босқичдан иборат бўлади. “Ўзлик шажараси”ни **яхши** англовчи одамларда у ўн олти босқичгача ривожланиб боради ва шундай қилиб таракқиётининг поёнига етади. Демак, “Ўзлик шажараси” бир **хил** қолипда бўлмасдан у **етти** босқичдан **ўн** олти босқичгача бўлган ораликдаги ўзгаришда юради.

“Этник шажара” ҳам “ўзлик шажара” билан узвийликда бўлиб, у ҳам **етти** босқич билан **ўн** олти босқич оралиғида ҳар доим ўзгаришда бўлади.

Оиладан насл-насабгача бўлган ораликдаги ўзлик босқичларига ҳамда уларнинг бир-бири билан узвий боғлиқлигига “Ўзлик шажараси” дейилса, ҳар бир кишининг ўзига хос **унинг отаси**

¹ Ўроков Б. Шажаралар тарихи, ГулДУ Ахборотномаси. 2005-йил, № 3 сон. 62-66-бетлар.

дан бошлаб токи уруғ, қабила, эл, элат, миллат ва насл-насабигача бўлган оралиқдаги этник босқичларнинг бир-бири билан узвий боғлиқлигига эса “этник шажара” дейилади.

“Этник шажара”га мисол қилиб (Сайфиддин Ахсикентийнинг “Мажму-ат-таворих” асаридаги “92 қабилали ўзбек”нинг ёки “92 қабилали элатия”нинг шажарасини, Хива хони Абулғозийнинг “Туркманлар шажараси”ни, В.Востров М.Муқановлар тўплаган қозоқ элатлари шажарасини, Т.Жданко тўплагап қорақалпоқ элатлари шажарасини, кўрсатиш мумкин.

Шажараларнинг халқ орасида кенг тарқалган учинчи тури “Ота шажара” деб аталиб келинади. Биз бу шажарани, ўзидан бошлаб токи хотирасида сақланиб қолгунча бўлган ота-боболарининг ёки отадан болага мерос бўлиб ўтиб келаётган аجدодларнинг кетма-кетлик рўйхатига “ота шажара” дейилади, деб изоҳладик. Ана шу учинчи хил шажарага эшон ва хўжаларнинг “ота шажара”ларини ёки исталган одамнинг етти ва ундан ортиқ оталари номининг кетма-кетлик рўйхати тасвирланган шажараларини мисол қилиб кўрсатсак бўлади.

“Ота шажара”га мисол тариқасида Шапирашли Қазибек бек Тауасар улининг “Туп тутсианнан ўзиме шейин” номли китобида келтирилган шажарани алоҳида таъкидлаб кўрсатган бўлар эдим. Мен кўрган, танишган шажаралар орасида ҳали ҳозиргача бундан мукаммалини, мазмунли ва қизиқарлисини, кенг қамровли ва воқеаларга бойини кўрмадим.

Шажараларнинг тўртинчи турини “сулолавий шажара” деб аташ мумкин ва бунга мисол қилиб, Темурийлар шажараси, Бобурийлар шажараси, Шайбонийлар, Аштархонийлар, Манғитийлар каби “сулолавий шажара”ларни кўрсатиш мумкин.

Шажараларнинг бешинчи тури ўтмишда аҳолининг зиёли, маърифатли қатлами орасида тарқалган бўлиб, мазмуи-моҳияти жиҳатидан юқоридаги шажаралардан фарқланади ва у ўзида исломдаги тасаввуфчи авлиёларнинг (қаромат соҳибларининг) ҳамда улар таълимотини давом эттирган шогирдлар силсиласини акс эт-

тиради. Бунга мисол килиб. “Яссавия сулуки”, “Нақшбандия сулуки” намояндаларининг “тариқат шажараси”ни кўрсатиш мумкин.

Шундай қилиб, юқорида кўрсатиб ўтилган беш турдаги шажараларни бир биридан фарқлаш учун биз уларнинг биринчисини шартли равишда “Ўзлик шажара”, иккинчисини “Этник шажара”, учинчисини “Ота шажара”, тўртинчисини “Сулолавий шажара”, бешинчисини “Тариқат шажараси” деб атадик.

Сиз ўзингизнинг келиб чиқишингизни, насл-насабингизни, етти пуштингизни ва умуман ўтган аждодларингизни биласизми? Ушбу юқорида саналган муаммолар шажарада ўз аксини топади ва буларнинг барчасига яна ўзлик ҳам дейилади.

Ўзлик сўзининг бирламчи асосида бизнингча “ўзим” ва “ўзимиз” сўzlари ётади. Ушбу икки иборадан биринчиси бирликни, иккинчиси кўplikни ифодалайди ва ҳар иккала иборанинг умумийсига ўзлик дейилади.

Ўзлик тушунчаси моҳиятан учга оға-ини (оғайин) ўзлиги, қариндошлик ўзлиги ва қардошлик ўзлигига бўлинади.

Келиб чиқиши жиҳатидан оила, хонадон, жаатман, тўп ва хеш босқичидаги кишиларнинг гуруҳига оға-ини (оғайин) ўзлиги дейилади. Келиб чиқишлиги жиҳатидан авлод, ота ва уруғ босқичидаги жамоаларга қариндошлик ўзлиги дейилади. Келиб чиқишлиги жиҳатидан қабила, тармоқ эл, эл, тармоқ элат, элат, юз, миллат ва насл-насаб босқичларидаги жамиятга қардошлик ўзлиги дейилади. Шу ҳар учала ўзлик биргаликда ўзликнинг узвийлик занжири ҳалқасини ташкил қилади. Демак, юқорида баён қилинган изоҳлардан қуйидаги қоида келиб чиқади:

Ўзлик деб, ҳар бир инсоннинг ўзидан ва унинг оиласидан бошлаб токи насл-насабигача бўлган оралиқдаги ўзлик босқич (таркиб) ларига ҳамда уларнинг бир-бири билан узвий боғлиқлигига айтилади.

Юқоридаги доцент Б.Ўроқовнинг асарлари ва бошқа манбаларга асосланган ҳолда шажараларни бир неча турларга бўлиш мумкин деб ўйлаймиз:

1. пайғамбарлар шажараси,
2. тарикат шажараси,
3. азиз-авлиёлар шажараси,
4. сулолалар шажараси,
5. миллат ёки этник шажара,
6. фанлар шажараси,
7. оилавий ёки ота шажараси бўлиш мумкин бўлади.

Ушбу ўринда доцент Б.Ўроқовнинг 5 талкинидан бизнинг 7 талкинимизга 4 таси мос келади. Биз олимнинг “ўзлик шажарасига” қўшила олмадик. Чунки, бу шажара моҳиятан оила-ота шажараси билан бир хил мазмун-моҳият касб этади.

Мақоламиз мундаражасини ҳам мана шу асосда тартиб бердик. Ва турли шажараларни ушбу ўринда қисқача мазмунини беришни лозим топдик.

Пайғамбарлар шажараси. Ўзи asli шажара-дарахти пайғамбарлар ҳаётидан олинган бўлиб, у Одам Атога бориб тақалади. Пайғамбарлар шажараси Қуръони каримга таянилган ҳолда 25 нафар қилиб тузилган. У Одам Отадан бошланиб Муҳаммад АС. билан тугайди. Одам АС, Идрис АС, Нух АС, Худ АС, Солих АС, Иброҳим АС, Лут АС, Исмоил АС, Исҳоқ АС, Яқуб АС, Юсуф АС, Шуайб АС., Аюб АС, Зулқафл АС, Мусо АС, Ҳорун АС, Довуд АС, Сулаймон АС, Илёс АС, Аляси АС, Юнус АС, Закариё АС, Яхё АС, Исо АС Муҳаммад АС.

Алахсус Алихон Тўра Соғунийнинг “Тарихи Муҳамадия” асарида пайғамбаримиз Муҳаммад АСнинг оила-ота шажараси қуйидагича берилади¹: Аднан, Маъод, Низор, Мудор, Илёс, Мудрика, Хузайма, Кинона, Надр, Молик, Фихр (Курайш), Ғолиб, Луай, Каъб, Мурра, Килоб, Қусай, Абдуманоф, Хошим, Абдулмутталиб (Шайба), Абдуллох, Муҳаммад шаклида.

Бундан ташқари манбаларда пайғамбарларнинг “пирлик” шажараси ҳам мавжуд экан²

¹ Соғуний Алихон Тўра. Тарихи Муҳамадия. – Т.: Мавороуннахр, 2018. 702-бет.

² Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиклол, 1999. 97-бет.

1. Ҳазрати Одам - дехкончилик пири.
2. Ҳазрати Шис - пахтачилик пири.
3. Ҳазрати Идрис - тикувчилик ва хаттотлар пири.
4. Ҳазрати Нух - савдогарлар пири.
5. Ҳазрати Солиҳ - туякашлар пири.
6. Ҳазрати Иброҳим - сутчи ва дурадгорлар пири.
7. Ҳазрати Исмоил - овчилар пири.
8. Ҳазрати Исҳоқ - чўпонлар пири.
9. Ҳазрати Зулқифл - нонвойлар пири.
10. Ҳазрати Лут - тарихчилар пири.
11. Ҳазрати Узайр - боғбонлар пири.
12. Ҳазрати Илёс - тўқимачилар пири.
13. Ҳазрати Довуд - темирчилар пири.
14. Ҳазрати Лукмон - ҳакимлар пири.
15. Ҳазрати Юнус - балиқчилар пири.
16. Ҳазрати Исо - сайёҳлар пири.
17. Ҳазрати Муҳаммад - боғбон ва савдогарлар пири.

Азиз-авлиёлар шажараси. Ушбу ўринда тариқат асосчиси бўлмаган, лекин пирлик, эшонлик, тўралик, хўжалик мақомига эга бўлганлар шажараси назарда тутилмоқда. Бундай шажаралар юртимизда минглаб топилади.

Марказий Осиёда илк ўрта асрдан бошлаб, аниқроғи маҳаллий аҳолининг ислом динига бўйсундирилиш давридан бошлаб, хўжалар, сайдлар ва бошқа табақа вакиллари насаб дафтарларига эга бўлиб, бу ҳужжатлар уларнинг пайғамбар, саҳобалар, беклар, зодагонлар наслидан келиб чиққанлигини исботловчи далил сифатида, шунингдек, жамиятда юқори мавқега эга бўлиши учун хизмат қилган.

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратлари ўзининг “Накшбандия: вазифалар, зикрлар” номли китобининг “Тариқат силсиласи” фаслида ёзадилар:¹ “Аввал ҳам айтиб ўтганимиздек,

¹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Накшбандия: вазифалар, зикрлар. –Т.: “Hilol-Nashr”, 2018. 20-бет.

ҳар бир тариқатнинг ўз шайхидан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга етиб борадиган силсиласи бор. Мазкур силсилага кирувчи шайхлар ушбу тариқат асосларини Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан нақл қилишда хизмат қилганлар. Бизда асосан нақшбандийлик тарқалгани учун ушбу тариқат силсиласини батафсилроқ ўрганиб чиқамиз”, деб ёзадилар ва тариқат силсиласини қуйидаги тартибда келтирадилар:

1. Ҳазрати Муҳаммад мустафо с.а.с.
2. Абу Бакр Сиддик р.а.
3. Саломон Форсий р.а.
4. Қосим ибн Муҳаммад р.а.
5. Жаъфар Содиқ р.а.
6. Боязид Бистомий қ.с.
7. Абул Ҳасан Ҳараконий қ.с.
8. Абу Алий Фармадий қ.с.
9. Юсуф Ҳамодоний қ.с.
10. Хожа Абдулҳолиқ Гиждувоний қ.с.
11. Хожа Ориф Ревгарий қ.с.
12. Хожа Махмуд Фағнавий қ.с.
13. Хожа Алий Ромитаний қ.с.
14. Муҳаммад Бобо Саммосий қ.с.
15. Саййид Амир Кулол қ.с.
16. Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд қ.с.
17. Хожа Алоуддин Аттор қ.с.
18. Хожа Яъқуб Чархий қ.с.
19. Хожа Убайдуллоҳ Ахрор қ.с.
20. Хожа Муҳаммад Зоҳид қ.с.
21. Дарвиш Муҳаммад қ.с.
22. Хожа Муҳаммад Имканагий қ.с.
23. Хожа Муҳаммад Боқий қ.с.
24. Имоми Роббоний Аҳмад Форук Сархандий қ.с.
25. Урватул Вуско шайх Муҳаммад Маъсум қ.с.
26. Шайх Сайфуддин қ.с.

27. Саййид Нурмуҳаммад Бадавуний к.с.

28. Ҳабибуллоҳ Мазҳар Жони Жонон Шамсуддин к.с.

29. Шох Алий Абдуллоҳ Дехлавий к.с.

30. Мавлоно Холид Зиёвуддин Бағдодий к.с.

Сулолалар шажараси. Юртимизнинг 3000 йиллик давлатчилик тарихида 10 дан ортиқ сулолалар бошқарган. Уларнинг ҳар бирини ўз шажараси бор. Жумладан: теурийлар, бобурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар сулоласи ва бошқалар. Бу анъана жаҳон тарихида ўтган барча ҳукмрон сулоларга хос жиҳатдир.

Фан шажараси. Профессор Омонулло Файзуллаев ёзади:¹ “Оила ва жамиятда “Шажара” тушунчаси кадимдан маълум. “Шажара” сўзининг маъноси – аждоду авлодларнинг гўёки бир дарахт мисол йириклашиб бориши, тадрижий бир давомийлиги деганидир. Бир илдиздан шохлар ва барглар пайдо бўлганидек, биз бу ерда илмий тушунчаю ғояларининг ривожланишини “шажара дарахти” кўринишида ифода этмоқчимиз. Бу соҳа ҳозир дунёда генеалогия деб аталади. Биз бу ерда қуйидаги илмий-тарихий шажараларни тавсия этмоқдамиз”.

“Фан шажарасининг асосий шохлари: табиат ҳақидаги фанлар, техника ҳақидаги фанлар ва ижтимоий-гуманитар фанлар. Одатда фалсафа мана шу ижтимоий-гуманитар фанларга киритилди. Шу билан бирга фалсафа фани, аниқроғи диалектика барча фанларнинг методологик асосидир, яъни диалектика “дарахт”нинг айрим шохи эмас, шу дарахтнинг ўзагида жойлашгандир. Диалектикани умумий, асосий ўзак десак, ундан торроқ ўзак математикадир. Дарҳақиқат математика “дарахт”нинг айрим бир шохи эмас, балки барча фанларга дахлдор эканлиги маълум. Баъзан математикани табиий фанларга қўшишади. Буни тўғри деб бўлмайди, чунки бу ҳолда математика техника фанлари ва ижтимоий-гуманитар фанлардан ажралиб қолган бўлади. Бошқача айтмоқчи бўлсак, математика физикада қанча ишлатилса, электротехника, космонав-

---

¹ Файзуллаев О. Фалсафа ва фанлар методологияси. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2006. 112-114-бетлар.

тика, информатика ва экономикада шунча ишлатилади. Математик экономика ва математик лингвистика шу кабидир”.

Тасаввуф нафақат тарихий-фалсафий ходисаси сифатида, балки жамиятимизнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ҳукукий, маънавий ва маданий соҳаларини ислоҳ қилувчи амалиёт сифатида, жамиятимизнинг жаҳон цивилизацияси тизимида фаолият ва тараққиёт амалиёти тарзида ҳам мавжуддир. Яъни тасаввуф таълимотининг шаклланиши, бир томондан ижтимоий тараққиётнинг натижаси ва маҳсулидир, иккинчи томондан унинг таркибий илмлари ўз-ўзини англаш жараёни ҳамда жамият ижтимоий тараққиётнинг муҳим омилларида биридир.

Маънавий камолот жараёнида миллий кадриятлар, анъаналаримиз қаторида илмий, исломий ва тасаввуфий мерос муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг моҳияти шундаки, инсонларнинг ички дунёси, маънавиятни шакллантиришга қаратилгандир.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, шахс ва жамият маънавий камолотнинг янада юксалишида илмий, исломий ва тасаввуфий мероснинг аҳамияти бекиёсдир.

Зеро, Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳномалигида бу йил ўтказилиши режалаштирилаётган буюк авлиё ва валий Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг устозлари, шажара халқаларини ташкил этувчи етти пир юбилейларини ўтказилиши ҳам халқимизнинг шажара-шунослик илмига қизиқишини яққол ифодасидир.

ЖАМИЯТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШДА ТАРИХИЙ ТАФАККУРНИНГ РОЛИ

Йўлдош КАРИМОВ

XX асрнинг 90 йилларига келиб дунёнинг сиёсий манзараси тубдан ўзгарди. Социалистик ва капиталистик лагерга бўлинган икки қутбли дунёдан кўп қутбли дунёга айланди. Етмиш йилдан

ортиқ яшаган социализм батамом инкирозга юз тутди. Тоталитар, зўрликка, ягона мафкура ҳукмронлигига асосланган социалистик жамиятда 80 йилларнинг охирида барча соҳаларда инкирознинг чуқурлашуви бундан кейин эскича яшаб бўлмаслигини кўрсатди.

Узоқ вақт бири коллектив, иккинчиси индивидуал ҳисобланган жамиятлар ўртасида индустрлашган асрда мурасиз кураш кетди. Томонлар ўртасида голиб бўлиш мумкин бўлмаган “қайноқ” ва “совуқ” уруш охир-окибат ечимини топмоғи акс ҳолда охир замон ёки киёмат содир бўлар эди. Коллективизм ва индивидуализм К.Поппер (Поппер,1992), А.Ф. Хайек (Хайек), Р.Арон (Арон,2000) ва А.Ивин (Ивин,2000)нинг асарларида икки ижтимоий кутб сифатида бир-бирига қарама қарши қўйилади.

Ўзбекистон ҳам мана шу даврдан тарихнинг туб бурилиш палласига кирди. Мустақиллигини эълон қилган юртимиз эскирган бошқарув ва режали иқтисодий тизимдан воз кечди. Жамият ҳаётида янгилашнилар, ўзгаришлар даври бошланди. Ҳеч бир давлат дунёда кечаётган жараёнлардан айро, улардан ажралган ҳолда ривожлана олмайди. Чунки, ҳозирги глобал дунёда ўз қобигига ўраниб, дунё тажрибасини ўрганмасдан, изоляция ҳолатида яшаб бўлмайди. Шу маънода, Ўзбекистонда амалга оширилаётган фавқулодда кенг қўламдаги ишлар ҳозирги жаҳон цивилизацияси билан муштарак эканлигини алоҳида қайд этиш лозим.

Бугунги кунда жамиятни модернизациялаштирамай, демократик ўзгаришларни амалга оширмай, тараққиёт сари юз тутиб бўлмайди. Бугун бутун тараққий этган давлатлар бошқарувнинг демократик шаклида эканлиги ҳеч кимга сир эмас. XX асрнинг охирига келиб, бундай давлатлар сони ортиб борганлиги ҳам шундан далолат беради. Ф.Фукуяма либерал демократиянинг халқаро масшабда ўсиб бориш динамикасини куйидагича кўрсатади(Фукуяма).

1790 йилда – 3та

1848 йилда – 5 та

1900 йилда – 13 та

1919 йилда – 25 та

1940 йилда – 13 та

1960 йилда – 36 та

1975 йилда – 30 та

1990 йилда – 61 та

Маълумки, демократик бошқарувга асосланган жамиятда яшовчи аҳолининг фоида кейинги йигирма йил мобайнида кескин ошди. Бунга социалистик лагернинг инкирозга учраши ва бу давлатларнинг демократлашув томон юз берганлиги туфайли рўй берди. Ҳақиқатдан ҳам, либерал демократия ва унинг йўлдоши бўлган иқтисодий либерализм охириги тўрт юз йилда энг ажойиб сиёсий феномен эканлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Демократия – кишилиқ тарихида инсоннинг онгли ҳаёти бошланган даврдан бошлаб, унинг эрк-иродасини, хоҳиш-истагини белгилайдиган мезон бўлиб келмоқда. Албатта, бу борада кишилиқ жамияти шаклланиш давридан тортиб то цивилизациялашган турмуш тарзи, ҳар жиҳатдан чуқур илдиз отган давлатчилик ва шу асосда маълум тартиб-қондага кириб қолган аниқ йўналишлар ўртасида катта фарқ бор. Чунки асрлар мобайнида одамлар дунёқараши ўзгариб, талаб-эҳтиёжлари ошди. Ҳаётга муносабатлари янгича тус олди. У ҳар бир даврнинг ўзига хос махсули сифатида янгидан-янги шаклга кира бошлади. Мамлакатимизда жамиятни модернизациялашга қаратилган Ҳаракатлар стратегияси доирасида кенг қўламли ислохотлар олиб борилмоқда.(Ҳаракатлар стратегияси)

Жамиятни модернизациялаш – уни сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий жиҳатдан янгилаш мураккаб жараён ҳисобланади. Чунки узок вақт тоталитар тузум шароитида яшаган халқ дунёқараши, турмуш тарзида ўзгариш яшаш, уларни янгича тузумга мослаштириш муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Бунда тарихий тафаккурнинг ўрнини алоҳида таъкидлаш лозим. Тарихий воқеаларга фалсафий тафаккур билан ёндашиб, бунинг келиб чиқиш омиллари, сабаблари ва илдизларига назар ташлашимиз керак. Тарихий жараённинг моҳиятини тўғри англаш кишиларда аниқ та-

саввурни, воқеа ҳодисаларга соғлом муносабатни шаклланишига ёрдам беради. Кишилар тафаккурини, онгини ўзгартирмасдан туриб жамиятни ўзгартириб бўлмайди. Чунки ўзгаришлар, аввало, инсон онгида, тафаккурида юз бериши керак.

Ўзбекистонда миллий, минтақавий омилларни эътиборга олган ҳолда изчил ва тадрижий кечаётган ялпи ўзгаришлар ўзига хос хусусиятларни ифода этади. Ўзгаришларни ўз вақтида ўрганиш, амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий жараёнларни таҳлил этиш, баҳолаш ҳамда илмий-назарий умумлашмалар ҳосил қилиш бу жараёнларни мақсадли бошқариш имконини беради. Ижтимоий-иқтисодий, маънавий ҳаётни мақсадли такомиллаштириш, бу муҳитни умуминсоний ва миллий тамойиллар уйғунлиги руҳида ривожлантириш, сиёсий плюрализмга шарт-шароитлар яратиш, либерализм муҳитини ҳар томонлама кенгайтиришга даъват этиш орқали мамлакатимизда ялпи янгиланишлар жараёни бошланишига назарий пойдевор қўйилди. Давлат тузуми, жамият қурилиши ва шахс маънавий дунёси тубдан ислоҳ қилиш янгиланган давлат, ўзгарган жамият ва комил шахсни яратиш имконини беради. Жамиятдаги янгиланиш мураккаб шароитда кечаётган жараён бўлиб, бу турли ижтимоий-сиёсий воқеалар, мафкуравий таъсир ва тазйиклар, юзага келган моддий-молиявий қийинчиликлар билан ифодаланади. Бу тадрижий, изчил асосда амалга оширилиш орқали мақсадга эришилади, йўкса оғир оқибатлар, муаммолар гирдобига солиб қўйиши мумкин.

“Ўзбекистон янги ялпи янгиланишлар жараёнини икки ўзаро узвий боғланган йўналишларда амалга оширишга киришди. Биринчиси мамлакатнинг ички дунёсида, яъни иқтисодиёт, маънавият, сиёсат, турмуш тарзида, халқ характери ва менталитетида режавий асосларда амалга оширилаётган янгиланишлар мажмуидан иборат бўлса, иккинчи йўналиш – халқаро ижтимоий муҳит манзарасини такомиллаштириш, яъни қарама-қарши кучлар ўртасидаги зиддиятларни барқарорлаштириш, коллизия муҳитидан муроса, ҳамкорлик муносабатлари, тинчлик маданиятига ўтиш, миллат-

лараро, давлатлараро, конфессиялараро толерантлик муносабатларини чуқурлаштириш, инсониятга умумий хавф тугдирувчи терроризм, наркобизнес, экстремизмга қарши халқаро ташкилот тузилмаларига асос солиш ва бошқа фаолиятлар мажмуидан ташкил топади (Жўраев, 2008).

Ўзбекистонда сиёсий янгиланишлар эски якка мафкура ҳукмронлигига асосланган тоталитар бошқарувдан воз кечилиб, илғор бошқарув шакли – демократияга ўтиш йўли танланди. Бунинг ўзига хос мураккабликлари бор бўлиб, улар қуйидагиларда намоён бўлади:

- узоқ вақт тоталитар тузум шароитида, зўрлик ҳукмронлик килган муҳитда яшаш, бунинг аҳоли рухияти ва турмуш тарзида ўз аксини топганлиги;

- Ўзбекистон Марказий Осиё каби мураккаб географик ўринда жойлашганлиги, атрофидаги қўшни давлатларда ҳам илғор демократик жараёнларнинг мавжуд эмаслиги;

- мафкуравий жараёнларнинг кучайиши оқибатида вужудга келган ғоявий бўшлиққа минтақанинг этник, диний, иқтисодий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда ўз ғояларини киритишга интилаётган кучларнинг таҳдиди сақланиб қолаётганлиги;

- мамлакатнинг узоқ вақт хом ашё етиштираётган аграр соҳага ихтисослашган иқтисодий макон бўлиб келганлиги, иқтисодиётни либераллаштириш тажрибасининг, саноат ишлаб чиқариши учун зарур техник ва технологик базанинг мавжуд эмаслиги.

Бугунги янги тарихий ижтимоий воқелик кишиларни тарихга, атрофида бўладиган ҳодисаларга жиддий муносабатда бўлишни тақозо этмоқда. Чунки демократия – кишилиқ тарихида инсоннинг онгли ҳаёти бошланган даврдан бошлаб, унинг эрк-иродасини, хохиш-истагини белгилайдиган мезон бўлиб келмоқда. Демократиянинг дастлабки шаклланиш давридан бугунги цивилизациялашган турмуш тарзи шароитидаги намоён бўлишида катта фарқ бор. Асрлар мобайнида одамлар дунёқараши ўзгариб, талаб-эҳтиёжлари ошди. Ҳаётга муносабатлари янгича тус олди. У ҳар бир даврнинг

Ўзига хос махсули сифатида янгидан-янги шаклга кира бошлади. Карл Ясперс ибораси билан айтганда, жаҳон тарихи даври бошланди. “Бизнинг янги тарихий вазият ер юзи аҳолисининг бирлиги ҳал қилувчи аҳамият касб эта бошлаганлигида намоён бўлади” (Ясперс, 1991).

Замонавий алоқа воситаларининг техник имкониятлари Ер шарини ягона маконга айланишига, дунёнинг бир нуқтасидаги хабар иккинчи нуқтасига бир неча дақиқаларда етиб боришига имкон туғдирди. Бугун муаммолар ва вазифалар инсоният дунсини бир бутунга айлантирди. Содир бўлаётган воқеалар доирасидан ҳеч ким ўзини ташқаридаман, бу менга тегишли эмас дея олмайди.

Бугун жамиятда бўладиган ўзгаришларга инсон тафаккурининг таъсири ҳар қачонгидан ҳам яққол сезилаёпти. Инсон тафаккури кенгайиб боргани сайин унинг янгидан-янги имкониятлари пайдо бўлаверади, фаолият доираси кенгайиб, яширин қирралари очилиб боради. Бу ўтмишимизда юз берган тарихий тараққиёт ва унинг оқибатларида яққол кўринади.

Эндиликда дунёда юз бераётган воқеа-ходисаларда омма ҳал қилувчи омилга айланиб бормоқда. Бутун инсоният ўтмиши замонамиз билан таққосланганда, нисбатан барқарор бўлиб туюлади. Ўтмишда аҳолининг асосий қисмини дехқонлар ташкил қилган. Турли тарихий даврларда содир бўлган аграр инкирозлар, ҳақиқатда, катта ташвишлар туғдирган бўлса-да, аммо принцип нуқтаи назаридан ҳеч нарсани ўзгартирмаган. Ижтимоий шароитлардаги ўзгаришлар жуда секинлик билан борган ва айрим қатламларгагина таъсир кўрсатиб, умумий вазият сақланиб қолган. Одамлар тафаккури агар уларга очликдан ўлиш хавф солиб турса ҳам, ўзгармайдиган тизим ичида ҳимоялангандай бўлиб қолаверган.

Одамлар сабр қилиб, бутун борлигини ёритиб, нурлантириб турган диний эътиқодга сизгиниб, ҳаётни борица қабул қилиб яшаб келдилар. Бугун эса замон ва вазият ўзгарди. Ижтимоий шароитлар ҳаракати тутқич бермайдиган, фақат уни англаш мумкин бўлган кўринишга кирди. Ер шари аҳолиси азалий ва анъанавий тафаккур

ҳамда турмуш тарзидан тобора бегоналашиб бормокда. Инсоннинг ўзини ҳимояланганлигига бўлган ишончи сусайиб, омманинг борган сари бир хиллашув жараёни юз бермокда. Аҳолининг саводхонлик даражаси ўсиб, ҳамма ўқиш ва ёзишни ўрганмокда. Албатта, бусиз билим олиш, ўз фикрини айтиш, зарур бўлганда ўзи билан ҳисоблашишга мажбур қилиш мумкин эмас. “Бугун одамлар ижтимоий кафолатларни йўқотиш эвазига ҳамма учун маълум танлаш эркинлигини кўлга киритдилар.”(Философии истории, 1999) А.П.Сорокиннинг даврлаштириши бўйича ҳиссий (идеалистик) давр ўзининг хусусиятлари билан намоён бўлмокда (Сорокин,1992).

Замонавий демократик ҷамият ғавқулодда мураккаб ва динамик ижтимоий тизим ҳисобланади. Ҷамият сифатида уни умумий ва тахминий тавсифи асосида қуйидаги хусусиятларини кўрсатиш мумкин:

- унда ҷамият аъзолари учун глобал, мажбурий мақсаднинг инкор этилиши;

- ҷамият ҳаётининг барча томонлари ягона марказдан назорат қилинмаслиги;

- ҷамиятнинг кординация қилиш ягона марказ умумий мақсад йўлида қимгадир бўйсунуш билан эмас, балки ҳамма учун умумий бўлган ўзини тутиш қоидаларига асосланганлиги;

- ҷамиятнинг иқтисодий асоси ҳусусий мулк ва ҳусусий тадбиркорлик, марказлаштирилмаган бозор тизими ва рақобатда эканлиги;

- ҷамият аъзоларининг ҳар қандай қарорни мустақил қабул қила олиши ва бу қонун билан ҳимоя қилинганлиги;

- барчанинг сўзсиз ва олинмайдиган фундаментал ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, булар фикр эркинлиги, сўз эркинлиги, асоция ва ташкилотлар тузиш эркинлиги, виждон эркинлиги, эркин ҳаракатланиш, яшаш жойини танлаш эркинлиги ва бошқаларда намоён бўлади;

-бу кўппартиявий жамият бўлиб, унда сиёсий партиялар ҳеч қандай ошқора ҳокимият ваколатларига эга бўлмайди;

-давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари вакиллари аҳоли томонидан сайланади;

-қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти бир-биридан ажратилган, бир-бирига ҳисоб бермайди ва мустақил ҳолда фаолият юритади.

Ушбу жамият учун хос бўлган умумий ва асосий тушунчалар қуйидагилардан иборат: фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат, кўппартиявийлик, демократия, ҳокимият бўлиниши, хусусий мулк, бозор, шахс суверенитети ҳамда эркинлиги ва ҳ. к. Бу тушунчалар бир-бири билан мустаҳкам боғланган яхлит тизимни ҳосил қилади, агар улардан бирининг моҳияти ўзгарса, қолганлари ҳам моҳиятини йўқотади. Немис файласуфи И.Кант: “Фуқаролик жамиятида одамлар ўрмондаги дарахтлар қабидир: улар бири иккинчисидан кўпроқ қуёш, ҳаво олишга, бир-биридан бу имкониятда устунроқ бўлишга интиладилар ва шу сабаб бўлиб тўғри ва чиройли ўсадилар”, – дейди (Кант, 1966).

Жамиятда кечаётган таркибий ўзгаришлар, модернизациялаш жараёни, бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш шароитида тарихий тафаккурнинг ўрни қуйидагиларда намоён бўлади:

-тарихий тафаккур кишиларда жамиятда кечаётган жараёнлар объектив қонуниятлар асосида кечаётганлигини, уни бузиш оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини англаш имониятини беради. Тарихий тафаккур халқнинг этник, маданий тараққиётини кўрсатувчи муҳим тушунча ҳисобланади. Жамият бугунги тараққиётга эришгунча жуда олис ва мураккаб йўлни босиб ўтган, бу йўл унинг нима яхши-ю, нима ёмон, оқ ва қорани ажратиб олишига ёрдам беради;

-тарихий тафаккур халқимизнинг ўзлигини англаш, маънавий қадриятларимизни эъзозлаш, миллий тикланишни амалга оширишга хизмат қилади;

-тарихий тафаккур мамлакатда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ислохотларнинг самарали ташкил этишга, аҳолининг кенг сафарбарлиги ва иштирокининг таъминланишига олиб келади;

-тўртинчидан тарихий тафаккур жамиятни кеча, бугун, эртага формуласида қайта қуриш, давлатчилик тажрибаси унинг янгила-нишлар жараёнида такомиллаштириш, давлат ва жамият қурили-шини эркинлаштириш, янги имкониятлар эшигини очишдан ибо-ратдир;

-тарихий тафаккур инсонда тарихий хотирани тикланишига, миллий гурур, миллий руҳни кучайтиришга ёрдамлашади;

-тарихий тафаккур тарихга фалсафий муносабат, ёндашув шаклланишига, бу эса тарихий ходисаларни теран таҳлил қилиш, ривожланиш қонуниятларини тўлиқ англаш ва шундан келиб чи-киб, воқеа-ходисалар мантикий ҳосиласини кўра билиш ва тарақ-қиёт учун муҳим аҳамиятга эга хулосаларни чиқариш имконини беради;

-тарихий тафаккур бугунги Ўзбекистон тараққиёти дунёнинг илғор тажрибасидан фойдаланиши орқали ўзгаришларни амалга ошириш мумкинлигини англашга, шу мақсадда жамиятни тубдан қайта қуриш, янгилашни миллий тикланишдан миллий юксалиш ғоясини амалга ошириш заруриятини тушунишга етаклайди.

Хуллас, тарихий тафаккур орқали инсон ўзлигини англайди, тоталитаризм ва сиёсий зўрликнинг инсоният бошига келтирган фожеаларини яққол кўради, сиёсий фаоллиги ошади, эркинлик, озодлик тушунчалари моҳияти ва унга эришиш механизмидан ха-бардор бўлади.

Адабиётлар:

1. К. Поппер Открытое общество и его враги Т.2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы - М.:1992 -528с.
2. Хайек Ф.А. Дарога к рабству-http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Haiek/05.php
3. Арон Р.Введение в философию истории - М.: Университетская книга 2000.-544с.

4. Ивин А. Философия истории – Москва.: Гардарики. 2000.- 528 с.

5. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек – http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/fuku/01.php

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. (*Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда*)

7. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари – Т.: Маънавият. 2008. 279-б.

8. Ясперс К. Истоки истории и ее цель – М.: Политиздат. 1991. С.141.

9. Философия истории – М.:Гардарики. 1999. Стр. 9. -432.

10. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество.-М.: Политиздат, 1992. -543 с.

11. Кант И. Сочинения: В 6 т. М., 1966. Т.6. С. 10.

МИРЗО БОБУР ИЖТИМОЙ СИЁСАТИНИНГ ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ

Баҳромжон ҒОҒУРОВ

Инсоният тарихига хронологик изчилликда эътибор бериб қарасак ўзининг ақл даҳоси билан тарихда шуҳрат қозонган буюк олимлар, қурган давлати, салтанати билан кўплаб халқлар ҳаётида муҳим ва фавқуллодда роль ўйнаган атоқли давлат арбоблари, сиёсатчи ҳамда саркардаларнинг жаҳон миқёсида эътиборли, ўзига хос ўрин тутганлигининг гувоҳи бўламиз.

Мирзо Бобур халқимиз тарихида ўчмас из қолдирган мана шундай буюк сиймоларимиздан бири эди. Унинг номини Ўзбекистон мустақиллигининг “олтин пойдевори”ни ташкил қилувчи мутафаккирлар: Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний,

Ибн Сино, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби буюк сиймоларимиз қаторига қўяр экан, биринчи Президентимиз И.Каримов бу мутафаккир ва давлат ар-бобларимиз ўзбек халқининг миллий онги, миллий шаъни, фахр-гурурини ташкил этади¹, деб қўрсатган эди.

Маълумки, Мирзо Бобурнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг илмий-маънавий мероси, давлатчилик сиёсати ҳамда дипломатияси жуда ҳам серкирра бўлиб, ҳозирги кунгача бир канча фанлар соҳаларида маълум жихатлардан тадқиқ қилинган ва қилинмоқда.

Шу маънода биз қуйида Мирзо Бобур ўзи қурган ва адолат билан бошқарган давлатида олиб борган ижтимоий сиёсатининг диний-фалсафий асослари ҳақида қисқача фикр юритамиз. Албатта, асосий эътиборимизни улуғ саркарданинг Ҳиндистон давлатига, айнан шу ерда олиб борган ижтимоий сиёсатининг диний-фалсафий асосларига қаратамиз.

Мирзо Бобур давлатдорлик, ҳукмдорлик сиёсатида ижтимоий сиёсат муаммолари энг асосий, умумдавлат сиёсати даражасида катта аҳамият касб этган эди. Зеро, давлатнинг ривожланиши ҳукмрон сулоланинг ҳаёти, сиёсати, кейинги тақдири умуман олганда ва биринчи навбатда кенг ижтимоий табақа, гуруҳларнинг ҳукмдор сулолани қўллаб-қувватлаши ёки ҳеч бўлмаганда хайрихоҳлик муносабатига, шунингдек армиянинг ҳукмрон сулолага қанчалик содиқ ва ишонч муносабатига боғлиқ бўлади. Чунки ҳар қандай ҳукмрон сулола, давлатнинг ижтимоий таянчи, асоси ҳисобланади.

“Бобурнома” нинг муфассал, катта давлат арбобиغا хос лўнда, сермаъно ва айни пайтда сертақаллуф ёзилиш тили, унинг бошқа асарларидаги ахборот ва маълумотларни мунтазам, хронологик изчилликда баён этиш усули Бобур яшаган ижтимоий ҳаётнинг у билган, муносабатда бўлишига тўғри келган барча муаммо ва йўналишлари бўйича унинг анча-мунча муфассал кузатишлари, тахлили ва хулосаларини топиш имконини беради. Хусусан жамият

¹ Каримов И.А. Халқимизнинг оташқалб фарзанди. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: “Ўзбекистон”. 1996. 87-88 бетлар.

асосини ташкил этувчи оддий халқ-деҳкон, чорвадор, богбон, мироб, солиқчи, миршаб, мисгару-чилангардан тортиб ўрта табақа вакиллари-мухассил, солиқ йиғувчилар, савдо-тижорат ахли, маъмурлар ва уларга хизмат қилувчилар, рухонийлар, мадраса мударрислари, мактабдорлар, масжид имом хатиблари, мутавваллийлар, юқори-аслзода табақалар-бойлар, катта, йирик ер-сув мулклариктоъ, суюрғол, танҳо эгалари, яъни туман, шаҳарлар беклари, тархонлар, амирлар, юқори мансабли маъмурлар, энг юқори табақалар-хукмрон сулола вакиллари, уларнинг ракобатчилари, кариндош-уруғлари, аслзодалар, энг юқори диний раҳнамолар Шайх-ул-ислом, муфтийлар, кози-ул-куззот (козиқалон), кози аскар, кози аҳдос, Ички чорга ва Ташқи чорга аъзолари, Олий умумдавлат чоргаси (давлат кенгаши) аъзолари, Бек атка, Ихтиёр беклар, Соҳиб ихтиёр беклар, эшик оғаси ва х.к. ларгача, армия (қўшин) нинг бутун ижтимоий таркиби ва даражалари ҳақида “Бобурнома”да ва Бобурнинг бошқа асарларида, фармон ва нишонларидан бой ва муфассал маълумот олиш мумкин.

Улар энг мухтасар олиб қаралганда ва мунтазам бир тизим ҳолида қуйидаги даражалари бўйича тавсифланиши, таснифланиши мумкин¹:

1. Олий ҳукмрон сулола вакиллари табақаси-олий ҳукмдор ва унинг кариндош-уруғлари;

2. Ҳокимлар, беклар, катта маъмурлар, армия, қўшин бошлиқлари табақаси-Бек-атка, Ихтиёр беклар, Соҳиб ихтиёр беклар, доруға, кутвол, шихна ва бошқалар.

3. Рухоний табақаси-уламолар, муфтий, Шайх-ул-ислом, кози-ул-куззот, кози, мухтасиб, раъис аълам, саркорлар, мударрислар, имом-хатиблар, муллалар, талабалар ва бошқалар.

4. Йирик-мулкдорлар табақаси-катта мулк, ер-сув-иктоъ, суюрғол, танҳо, холис соҳиблари;

---

¹ Низомиддинов Н. XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари. - Т.: “Фан”, 1966. 192-бет.

5. Ўрта табакалар-савдо-тижорат аҳли, хунармандлар, умуман хунар аҳли, дўкондорлар, чорвадор, боғбонлар;

6. Энг куйи табақа оддий деҳқонлар-чорикор, ер олиб ишлайдиганлар, боғбонлар, хизматчилар-кора иш билан шугулланувчилар, куллар, асирлар;

7. Зиммийлар табакаси-у ёки бу сабабларга кўра бобурийлар давлатида яшовчи яҳудий, насоро, зардушт ва х.к. дин-кавмлар вакиллари, хинд ва хитой зумралари вакиллари. Бу Мирзо Бобур ва бобурийлар давлати жамиятининг социал стратификация бўйича ижтимоий таркибининг вертикали бўйича табақа, қатлам, гуруҳ ва даражаларининг умумий чизгиси.

Шу билан бирга Бобур ва бобурийлар давлати, жамияти муайян маънода социал стратификация бўйича ижтимоий таркибининг горизонтали бўйича, яъни насл-насаб ва ҳасаб бўйича ҳам ижтимоий табақа, гуруҳлари ва даражалари аниқ ажралиб турган, жамият, давлат ҳаётида катта таъсир кучи ва аҳамиятга эга бўлган. Улар мухтасар олинганда қуйидаги маънавий-руҳоний даражалари, насабларига кўра тавсифланиши, таснифланиши мумкин¹.

Хукмрон сулола Бобур ва бобурийлар мансуб бўлган Олий ҳукмдор, аслзодалар табакаси – биринчи навбатда темурийзодалар, амирлар, мирзолар, мўғул хонлари ва уларнинг авлодлари.

Пайғамбар авлод-аждодлари – саййидлар, ҳожалар.

Азиз-авлиёлар, турли тасаввуф тариқатлари жамоалари вакиллари – эшон, пири-муршид, шайхлар, сўфийлар, орифлар.

Имомлар, фозиллар, олимлар, муҳаддислар, муфассирлар, факихлар, қозилар, муҳандис, мунажжимлар, табиблар, тарихчи, шоир, адиблар, санъат аҳли.

Шайх-ул-ислом, муфтийлар, қози-ул-қуззотлар-умуман руҳонийлар.

Ғозийлар, шаҳидлар ва уларнинг авлодлари.

Зиммийларнинг ўз ички насл-насаб ва ҳасаб даражалари (яҳудийлар, насоролар, зардуштийлар, хиндлар ва х.к.).

¹ Жалилов С. Бобир ва Юлий Цезарь. – Т.: “Янги аср авлоди”. 2001. 48-бет.

Афгонларнинг муқаддас аслзода ва коралари.

Бобур босиб олган Кофиристон аҳли насаб ва хасаб сохиблари.

Оддий, қора халқ-мардикор, чорикор, куллар, асирлар.

Бундан ташқари Бобур ва бобурийлар давлатининг ижтимоий таркибининг энг асосий, муҳим қисмини уруғ-қавмий табақа, гуруҳ ва даражалар ташкил этган.

Мирзо Бобурнинг Қобул, Ҳиндистонда шаклланган давлати-салтанати, жамиятининг асосий таркибий, етакчи этник-миллий унсурлари қуйидагилар бўлиб, аҳолининг асосий ҳал қилувчи, ҳукмрон қисми мусулмонлар эди:

Асосий ҳукмрон этник унсур туркий уруғлар бўлиб, мўгул уруғлари улардан устун мавқеъда Фарғона-Самарканд даврида, мўгуллар туркийлар билан тенглаштирилган (асосан анъанавий муқаддас ҳурмат-эҳтиром сақлаб қолинган ҳолда) ёки ҳатто пасайтирилган (Қобул-Ҳиндистон даврида) ҳисобланганлар.

Улардан сўнг афғон аслзода уруғ-қавмлари, Дасиса ва Пуштун волий анъаналарини ворисий сақлаб келувчилар ва Бобур билан қон-қариндошлик ришталарини боғлаган, асосан урушқок, саркаш афғон қабилла, уруғлари аскар дасталари бошлиқлари-зоийлар.

Эронийлар, тожиклар (Бобур уларни “сорт” деб атаган) ижтимоий-этник таркибининг асосий унсурлари, компоненти сифатида эмас, қадимдан келаётган туркий давлатчилик, ижтимоий сиёсат анъанасига кўра асосан қуйи маъмурий, ташкилий, молиявий хизматларда мулозим, уруш кетаётган пайтларда эса асосан ҳашар, ем-хашак, озиқ-овқат, от-улов таъминоти соҳалари билан шуғулланган ёрдамчи, қўшимча ижтимоий-этник гуруҳни ташкил этганлар.

Ҳиндистонда туркий-мўгул уруғ-қавмларнинг давлат, жамият ва армиядаги қатъий устунлиги сақлаб қолингани ҳолда Бобур, унинг ўғиллари, ҳарбий қўмондонлар, умумтурк умароси ёнида “ҳинд умароси” - қўмондон, вилоят, шаҳарлар, туман рожалари табақаси ҳам пайдо бўлган эди. Хусусан, Бобур айниқса Ҳиндистон босиб олиниб, давлат, ҳуқук-тартибот ва ҳарбий таш-

килот, молия тизимлари тартибга туша бошлаган даврдаги “Бобурнома” хотиротларида “...мирзолар ва султонлар, турк ва хинд умаросини чорлаб, машварат қилиб, сўзни мунга қўюлди-ким...”¹, “Ушбу кун турк ва хинд умаросини машваратқа чорлаб, сув ўтар (кечиш) бобида жонки қилилди. Сўз мунга қарор топти-ким...”, “...Хожа Ҳусайн ва ўзга халқимиз била тузадук ва бурон-горға ўзумуз бўлуб, Ҳиндустон умароларидин Хонихонон ва Диловархон ва Маликдод Кароний ва Шайх Гўрандек кишиларни хизматимизга сахладук...”², – деб кўп бора таъкидлайди. Бу эса Бобур ўз теварагида нафақат турк, мўғул, афғон, форс ижтимоий табақаларини, балки хинд жамиятининг кўпгина қисмини, айниқса ҳукмрон хинд рожа-аслзодалар, ҳарбийлар, рухонийлар табақаларини тўплаб, уюштириб, уларни катта ва умумий нафратли душмандан ўзининг иттифоқчисига айлантира олганлигини кўрсатади. Маълумки асл хинд жамиятида амир, султон, ҳокон ва х.к. аталар йўқ. Лекин, Бобур бир томондан Ҳиндистонда ерлашган турк, мусулмонлардан етишиб чиққан амирлар, хонлар, султонларни, қолаверса асл хинд аслзода-рожалар, ҳарбийлар ва рухонийлардан етишиб чиққан давлат, ҳарбий ва рухоний мансабдорларни умумлаштириб, уларни “Ҳинд умароси”, деб атаган.

Бобур давлатидаги ижтимоий табақа, гуруҳ ва қатламларни устод А.Ҳабибий ўзининг 1940 йилда ёзилган “Бобуршоҳ” номи асарида манбавий маълумотлар таҳлили ва ўша давр тадқиқотлари хулосаларини умумлаштирган ҳолда қуйидагича таснифлаб, таърифлаган эди.

Мутлақ ҳукмдор Бобур мансуб бўлган туркий, мўғулий, афғоний, хинд ҳукмрон давлат, ҳарбий ва рухоний олий табақалари билан бир қаторда, – деб ёзади А.Ҳабибий “...ашроф табааси бўлодур. Биз Бобурнинг дарборида низомий (расмий) умаролар, шахзодалар, рухонийлар, хазмандлар (хослар) ва шоиру-ёзувчиларнинг бор эканлигини қўрамизким, булар “Табақаи ҳокима” ташкил бе-

¹ Бобур Заҳириддин Мухаммад. Бобурнома. – Т.: “Юлдузча”. 1989. 322-бет.

² Бобурнома... 350-бет.

родурлар. Буларнинг василаси билан “Оми табақалар”, яъни дехконлар, аҳли касба ва шаҳар сикталари (куйи табақалари) идора қилиниб, истиснолар (самарали) бўлодурлар”¹.

Бобур Фарғона-Самарқанд, Кобул ва Ҳиндистонда курган давлатнинг ижтимоий таркиби, тузилиши, турли табақа, қатлам, гуруҳларнинг шаклланиши, уларнинг жамият ва давлат ҳаётидаги ўрни, даражалари, таъсири ва аҳамиятини вужудга келтирадиган қуйидаги қонуниятларни алоҳида кўрсатиб ўтганлиги диққатга сазовор ва ижтимоий-этнографик, ҳамда фалсафий-тарихий таҳлиллари учун катта илмий қимматга эга.

Хукмрон сулола ва ҳарбий табақалар – асосан туркий, мўғулий, Кобулдан бошлаб афғоний, Ҳиндистонда эса хинд табақалари асосан насаб-шажараларига, қариндош-уруғчилигига қараб шаклланганлар.

Бунинг Олий, хукмрон табақалардан қуйи табақаларгача бўлган ижтимоий таркиб-ижтимоий табақа, гуруҳ, қатламларнинг мақоми, мавқеъи, нуфузи асосан Бобур давлати, ҳарбий ташкилотларидаги ҳал қилувчи унсур ҳисобланган ҳарбий тузум-аскарий низомдаги ўрни, бажарадиган вазифалари, қандай рағбатлантирилиши, қайси даражага эга бўлишига қараб белгиланар эди.

Фуқаролар, раъиятининг Бобур давлати, жамиятидаги ўрни, мақоми, нуфузи ва қандай ажрим, тақдирланишларга эга бўлиши уларнинг нафақат давлат, ҳарбий тизимидаги ўрни, мақоми, нуфузи билан, балки Бобурнинг умргузаронлиги, ичкилари билан яқинлиги, шунингдек унинг истироҳат, маишатларига шахсий алоқадорлиги, унинг ички ҳаётида қандай қатнашиши, ўрин тутиши ва рағбатлантирилиши билан айниқса фавқулудда боғлиқ бўлган (айш-ишрат, шаробхўрлик, маъжун ейиш ва ҳ.к.).

Ана шундай ички аъёнлар, ходимлар хизматидан ташқари бўладиган мазкур қўнгил очарларда ўткир ҳазил-мutoйиба, яхши газал, муҳаммас ёки бирор созда най, рубобда куй, қўшиқ ёки ракс ижро қилиб, кураш уюштиришларда иштирок этиб, Бобур ва унинг

¹ Ҳабибий Абдулхай. Бобуршоҳ. Тоъиф. 1976. 98-бет.

улуғ амир, садрларига якинлик ҳосил қилиб, ҳам давлат, ҳарбий идора ва бошқарувларида мансаб, ўрта, юқори даражаларга эришиб олар, ҳам катта-катта бойлик, ер-сув мулкларига эга бўлиб олардилар.

Зеро, бу ўша замон Бобур давлати, жамияти, ҳарбий ташкилоти конунлари, тартиб, низомлари, шарт-шароит, урф-одат, анъаналарига кўра тамомила тушунарли, конуний, табиий ва зарурий эди. Чунки, Бобур ва бобурийлар иродасига кўра “дарбор умаролари, девон музаффлари бирон-бир тафовутсиз, масалан, мулкӣ (давлат маъмури) ёки аскарӣ (ҳарбий) деб фарқланмай сулҳда ҳам, урушда ҳам баробар иштирок этганлар. Сулҳ ва уруш замонларида Подшоҳ (Бобур) нинг ишора интиҳоби биланким бўлсун қайси бир вилоятнинг мулкӣ (давлат) ва ҳукмӣ (суд-тафтиш) идораларига тайин қилинар эканлар, ўша ер (худуд-вилоят, шаҳар, туман, қалъа ва ҳ.к.)нинг идора қилиш ва лашқар (қўшун) буйруқларини бажаришга ҳақли, бунга мажбур деб қаралган”¹. Масалан, Абдулло Китобдор, Боязид Баковул, Хожаги Асад Жондор, Камол Шарбатчилар айни пайтда Бобур қўшини амирлари, давлат арбоблари эдилар. Ҳатто, масалан Маҳмуд Музаҳҳиб деган ички аъён бўлгани ҳолда Бангола элчиси билан ташқи сиёсий ва дипломатик алоқа, музокараларда қатнашар, бу музокараларни олиб борар эди.

Бундай ишларда нафакат дунёвий амирлар, ҳукмрон табақа вакиллари, балки мағлуб бўлган рожалар, амирлар, султонлар, қочиб келган ўзбек султонлари, шунингдек саййидлар, хожалар, эшонлар, имомлар, Шайх-ул-ислом, муфти, қози-ул-қуззотлар, ғозийлар, мударрислар, шоиру-адиблар, олимлар ҳам қатнашганлар. Масалан, Бобур ҳали Фарғона-Андижондалигида энг муҳим ва фавқулодда давлат, ҳарбий ишларни, ташқи сиёсат ва дипломатия ишларини Хожа Мавлоноӣ Қозига топширганлигини, бунда адашмаганлигини қўришимиз мумкин.

Андижонда оилавий сулоласи билан қадимдан қози-ул-қуззотлик, Шайх-ул-ислом, муфтий бўлиб келган Хожа Мавлоноӣ

---

¹ Ўша асар. 101 - бет.

Қози Бобур учун энг калтис даврларда чин дўст ва садоқатли мулозим сифатида хизмат қилган. Унинг давлат фитналарини бос-тириш, Султон Аҳмад Мирзо, мўғул хонлари, Абу Бакр Дуғлот Кошғарийлар билан мураккаб сулҳ музокараларида элчилик ва Садри аъзамлик мақомида ҳам диний-шаръий, яъни қонуний ҳам маънавий-руҳоний раҳнамо, энг содиқ давлатхоҳ аъёнлар етакчиси сифатида қатнашганлиги, охир-окибатда Бобурнинг Фарғона давлати иқтидори, ҳокимиятини сақлаб қолиш учун мислсиз машаққатли курашларда шаҳид бўлгани, жони ва хону-монини фидо қилгани тарихий манбалардан маълум. Фикримизнинг исботи сифатида “Бобурнома”дан қуйидагиларни ўқишимиз мумкин: “Хожа Мавлоноий қозиким. Султон Аҳмад қозининг ўғли ва Шайх Бурхониддин Қиличнинг наслидур, она тарафидин Султон Илик Мозийга етар, анинг хонаводалари ул вилоятга марже ва шайхулислом йўсунлук бўла келгандур...”¹. Бошқа бир ерда, Самарқандни илк бора эгаллаб, юз кун подшолик қилиб, сўнгра уни ташлаб чиқишга мажбур бўлган Бобур Фарғонада Садри аъзам мақомида юрт мудофаси учун жавобгар, масъул бўлиб қолган Хожа Мавлоноий Қозини фитначи, муҳолиф беклар томонидан “...(Андижон) Арки дарвозасида беиззатона осиб шаҳид қилдилар”² деб ёзган эди. Хожа Мавлоноий Қози Бобурнинг ҳам устоди, ҳам пири эди³.

Хожа Мавлоноий Қози ота томонидан Фарғона саййидлари, азиз-авлиёлари Шайх Бурхониддин Қиличга, она томонидан эса Султон Илик Мозийга, яъни қорахонийлар давлати ҳукмдор сулоласининг асосчисига бориб улашар эди (насаби ва хасаби). “Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулислом ва қози бўла келгандурлар. Хожа қози ҳазрати Хожа Убайдуллонинг муриди эди. Алардин тарбият топиб эди. Хожа қозининг валийлигида менинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш вилоятка мундин яхшироқ далилдурким, аларга қасд қилғонлардин оз фурсатга осор ва ало-

¹ Бобурнома... 17-бет.

² Бобурнома... 51-бет.

³ Бобурнома... 50-51 бетлар.

мат қолмади. Хожа қози ажиб киши эди. Қўрқмоқ анда асло йўқ эрди. Онча далер киши (қўрқмас, довьорак) кўрилган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодир бўлса, андак дағдағаси ва таваҳҳуми бўлур. Хожада асло дағдаға ва таваҳҳум йўқ эди. Хожанинг воқеасидин сўнг Хожаға мансуб эллар-мисли навкар ва чокар ва аймоқ ва ахшомни тамом туттуруб, талаттилар”¹.

Мана шу биргина мисолнинг ўзида Хожа Мавлоноий Қозининг Фарғонанинг ўша пайтдаги давлат, ижтимоий табақаларининг бир нечтасига – 1) саййидларга, 2) хожаларга, 3) азиз-авлиё, 4) пири-муршидлар, эшонларга, 5) қози-ул-қуззотлар сулоласига, 6) муфтий, Шайх-ул-исломлар сулоласига, 7) қадимги Қорахоний ҳукмдорлар сулоласига, 8) қадимги Андижон туркий қавмлар, беклари табақасига, 9) ҳарбий табақага (навкар, чокар ва хашамга), 10) қолаверса Садри аъзамлар табақасига мансуб эканлигини аниқлаб олиш мумкин.

Бобур аёёнлари каторида Кобул, Ҳиндистонга келган ҳар бир турк, мўғул табақаларининг истаган вакили ана шу биз Хожа Мавлоноий Қози мисолида санаб ўтган олий, ўрта, қуйи табақаларга мансуб эканлигини кўришимиз мумкин.

Кобул ва Ҳиндистонга келинганда мазкур табақаларга қўшимча афғон Пуштин волийлар аслзода табақалари, хинд рожалари, гуран, пандитлар ва ҳ.к. табақалар қўшилиб беҳад баҳайбат, кўп тармокли, полиэтник ва поликонфессионал Бобур ва бобурийлар давлати, жамиятининг ижтимоий таркиби, ижтимоий табақа ва даражалари шаклланди.

Ўз-ўзидан тушунарлики, бундай янги шароитда қадимги, асл туркий-мўғулий тўра-тузук, ясо-юсун қонунчилиги, тартиботи, урф-одат, анъаналари ёки ислом, шариъат арконлари, қонун, қоидалари ва маросимларининг ўзи етарли бўлмай қолган эди. Бобур ва бобурийлар ўз ижтимоий сиёсатини олиб борганларида нафақат туркий-мўғулий, афғоний, балки ҳиндий қавмий ва диний-

---

¹ Бобурнома... 51 - бет.

конфессионал ижтимоий алоқа, муносабатлар, муаммоларни ҳам ўта кенг феъллик, миллатлараро уйғунлик, диний-конфессионал муносабатларда эса эътиқодий бағрикенглик тамойилларига асосланувчи ижтимоий сиёсатни юргизиш мажбурияти остида эдилар.

Мирзо Бобурнинг машхур бўлиб кетган ўғли Хумоюнга “Васияти” (1528 йил) Бобур ва бобурийлар давлати, жамияти ижтимоий сиёсати ютуқларининг тожи, унинг ўзидан кейинги авлодларига қолдирган ўзига хос конституцион қонунлар, қадриятлар мақомига эга бўлган мукаддас ҳужжатдир. Бу ҳужжат нафақат Бобур ва бобурийлар давлатига хос тарихий-манбавий ҳужжат, балки ўта замонавий кўп қавмли, кўп дин-конфессионал ҳозирги замон давлатлари, жамиятлари учун ўта долзарб, ибрат олса бўладиган намуна, ҳозирги ижтимоий тараққиёт амалиётида кенг ва самарали фойдаланса бўладиган маънавий кодекс, қонун, талаблари ва қадриятлари мажмуъи сифатида таърифланиши мумкин.

Бобур ўғли Хумоюнга “Васияти” да ижтимоий сиёсат масалаларига жиддий эътибор бериш, турли ижтимоий табақа, қатлам, гуруҳларнинг маиший аҳволи, ҳавфсизлиги, соғлиги, ишлаш имкониятлари, маош, турли нафақа, ёрдамларни улардан дариг тутмасликни уқтиради. Бундан ташқари сиёсатда, давлат ишларида энг муҳими турли этник, қавмий-уруғлар ва диний конфессияларнинг ички этник, ҳамда ички диний-конфессионал мақом, мавқеъ, даражаларини, алоқа муносабатларини жуда аниқ, нозик жиҳатларигача билган, тушунган ҳолда тартибга солиш, давлат сиёсати даражасида уларга адолатли, инсонпарвар ва эътиқодий бағрикенглик, холислик, сабр-тоқатлилиқ муносабатларида бўлиш зарурлигини алоҳида кўрсатади. Буни биз унинг Хумоюнга қилган куйидаги васиятларида кўришимиз мумкин:

- ҳамеша мазҳабий таасублардан ҳазар қилгил, халқнинг диний жазабот ва расм-одатларини назарда тутгил. Халқ айрмачилигидан соқлангил. Ҳар бир тоъифанинг ўзига хос риёоятида бўлуб, инсоф йўли билан муомалада бўлгил;

- ҳўкиз ўлдурмоғлигдин чекингил, халқнинг кўнглида ўзинга ўрун насб айлагил. Эҳсон йўли била халқ санга мутеъ бўлсунлар;

- ҳеч бир қавмнинг маъбудини бузмағил, борча мазоҳиб кишилари била Шох ва Раъият оросидағи равобитни дўстона бўлмоғи учун ҳар ҳолда инсонга муриъоят қилғил. Шунингдек бўлса, мамлакатда амн (ишонч) ва омон(лик) барқарор бўлғой;

- зулм ўрнига исломнинг нашру шоъаси (гуллаб яшнаши) ва қилич ўрнига лутф ва эҳсон василаси яхшироқ бўлғой;

- сунний ва шийа демак каби ихтилофлардин узок турғил, бунингдек сўзлар ислом заъифлашувига боъис бўлғой;

- Олтинчидин – ўз раъиятларининг хусусий аҳволотларидин, муҳталиф мавсумларда боҳабар бўлуб, масолиҳаларини назарда тутғил, токим, мамлакатинг заъифлик ва касолатдин маҳфуз бўлғой”¹.

Мазкур “Васият” нинг ҳар бир банди ва умумий йўналиши ўз моҳияти, мазмунига кўра Бобур томонидан юқорида таъкидланганидек энг кенг ва тугалланган ҳолда бериладиган конституция модда ва бандлари мақомида шакллантирилган бўлиб, улардан катта давлат сиёсати – ички ва ташқи сиёсатда, уруғ-қавм, миллатлар ва конфессиялараро муносабатларни тартибга солишда фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари ушбу асар оқилона ва эзгу мақсадлар – инсонпарварлик, адл – инсофни рўёбга чиқариш, зулм ва ҳақсизлик йўлини кесиш, барча табақа, тоифа катламларни баробар, тенг кўриш, одам, миллат ажратмаслик каби ижтимоий сиёсат масалаларидан мақсадга мувофиқ, самарали фойдаланишни назарда тутган ҳолда тузилган.

Бундай конституцион-ҳуқуқий мақомга, ҳамда жамият учун юксак муқаддас, умум оммага баробар ҳаёт, маънавият ва сиёсат асосига қўйса бўладиган, айниқса ёзма ёдгорлик кўринишидаги обида-хужжатлар дунёнинг кўпгина қадимий халқларида у ёки бу шаклда учраб туради. Ўрта аср араб-мусулмон жамиятида бундай

---

¹ Ҳабибий А. Бобуршоҳ... 105 бет. Васиятнома 935 йил (1528), жумод - ул охирда ёзилган. “Бобурнома” га кирмаган.

ижтимоий ва маънавий сиёсат асослари Қуръони Карим, хадиси шарифлар, тафсирлар ва шарият китобларида мукамал берилган бўлсада,¹ дунёвий давлат бошликлари – подшоҳлар, амирлар, султонлар томонидан қабул қилинган ва сиёсатда, амалий ҳаётда қўлланилган ҳужжатлар унчалик ҳам кўп эмас.

Бобур ва бобурийлар давлати, жамиятининг ижтимоий сиёсатининг бош мақсади, асосий йўналишлари ва муаммолари “Бобурнома”да келтирилиб ўтилган кўплаб мисол, кузатиш ва маълумотларда тасдиқланса, бу катта ижтимоий сиёсатнинг мақсад моҳияти, амалий вазифаларини Бобурнинг собик Садри аъзами, умрининг охирида ўз илтимосига кўра Кобулдаги Бобурнинг ҳолиса мулклари волийси этиб тайинланган Хожа Калонга ёзган хат-кўрсатмасида ўта мухтасар, лўнда қуйидагича баён этилган эди:

“Мундин сўнг агар кўрғон номазбут (обод, маъмур бўлмаган) ё раият номаъмур (маъмурчилик кўрган, тўқ-фаровон, рўшнолик кўрган бўлмаса) бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатулмулк (бош вазир) нинг бемухосиллигига ҳамл бўлғусидир (давлат иктисоди, хўжалигини таъминлай олмаганлигини билдиради). Баъзи заруриётким, мастур бўлғусидур (яъни кейинрок муфассал ёзилади), баъзисиға фармон ҳам борибтур. Булардин ортқон хазина бўлсун. Заруриёт булардур: (яъни зудлик билан қилинадиган энг зарур сиёсат ишлари қуйидагилардир): аввал кўрғон (яъни мамлакат, вилоят, шаҳар, туман, кишлок ва ҳ.к.) мараматиға, яна захира, яна келур-борур элчининг улуфа ва қўнлагаси, яна масжиди жумъанинг иморати ёрмоғини (таъминотини) мол (яъни давлат хазинаси) дин олиб, шаръий қилиб, сарф қилсунлар”².

Мазкур хатда яна карвонсаройлар, ҳаммомлар, сув иншоатларини қуриш, таъмирлаш, ҳавуз қовлаш, ариқ ва каналлар қазиш, сардобалар қуриш, армияни қурол-яроғ, озиқ-овқат, кийим-кечак, от-улов, ем-хашак ва бошқалар билан таъминлаш зарурлигини

¹ Бу ҳақда муфасалрок қаранг: А.Зоҳидий. Туркистонда ўрта аср араб – мусулмон маданияти. - Т.: ГФНТИ, 1993. “Ислом ва шариятда сиёсий маданият ва демократик кадриятлар” фасли... 45-57, 58-66 бетлар.

² Бобурнома... 329 - бет.

бирма-бир санаб кўрсатар экан, Бобур опаси Хонзодабегим, унинг хизматчилари, харамини тезда ўз олдига юборишни, Нилоб сувигача кузатиб қўйиш вазифасини тайинлар экан катта давлат ижтимоий сиёсатининг мақсад, моҳиятини яққол ва лўнда ифодалаган сўзларни ёзган эди: “Керакким, ушбу хат етгач, ўшул ҳафтада ҳар неча кеч қолсалар, албатта, чиқсунлар. Не учунким, Ҳиндустондин борғон черик тор ерда танқислик ҳам тортарлар, вилоят ҳам хароб бўлур”¹.

Бундай катта ижтимоий адолатни, инсофни, меҳр-шафқатни кўзлаган ижтимоий сиёсат охир оқибатда давлат ва жамият ҳаёти, тараққиётининг барқарор ривожланиши, катта ижтимоий тўс-тўполон, уруш-низоларсиз яшаши, гуллаб-яшнашига хизмат қилиши Мирзо Бобурнинг ўша 1528 йилги бир фармонида қуйидагича лўнда, сермазмун қилиб ифодаланган:

“Подшоҳнинг меҳрибончилигига сиғинган турк, тожик, араб, аҷам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ-бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу баҳишига суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз диосига машғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан тошқари чикмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуг подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар”².

Бобур 1525 йил, шаъбон ойида чиқарган фармонида ўз давлатида тинчлик-осудалик, ижтимоий адолат, инсоф, тўқлик-фаровонлик қарор топганлиги, бундан барча табақа, тоифалар мамнун эканлигини қайд қилиб, Роно Санго ва унинг иттифоқчилари ана шу ижтимоий адолат, тўқ-фаровон, тинч-осуда, бахт-саодатли ҳаётга тажовуз қилаётганликларини, шунинг учун унга қарши жанг қилиш, уни енгиб, бу таҳдид, тажовузни бартараф қилиш зарурлигини кўрсатар экан, қуйидагиларни ёздирган эди: “Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага келди... халқларнинг кўпчилик мусулмон ва кофир тоифалари бизнинг қутлуг

---

¹ Бобурнома... 330 - бет.

² Бобурнома... 360 - бет.

подшоҳлигимизга бўйсуниб, куллик йўлига садокат ва ихлос кадамини қўйдилар”¹. Роно Санго билан ҳал қилувчи жанг арафасида чиқарилган ушбу фармоннинг қискача мазмунидан кўриниб турибдики, бу жанг ва ундаги ғалаба Бобур давлатида ижтимоий адолат, инсоф, маъмурчилик, фаровон ҳаётни сақлаб қолиш учун катта аҳамиятга эга бўлган. Бундай катта ва кенг камровли, жамиятнинг барча ижтимоий қатламлар, тоифалар, табақалар, гуруҳлар ва даражаларига етиб борган ижтимоий сиёсат, унинг муаммоларини самарали ҳал қилишга оид мисол, кузатиш ва хулосалар “Бобурнома” да жуда кўплаб келтирилган.

Шуниси ҳайратомузки, Бобур давлатининг тўқ-фаровонлигидан нафақат унинг ўз ҳудудидаги барча гуруҳ, тоифа, табақалар, балки Бобурнинг ватани Фарғона-Андижон, Самарқанд, Бухоро, Термиз, Кобулдаги юртдошлари, азиз-авлиёлар, хусусан яссавия, кубравия шайхлари, пири-муршидлари, уларга мансуб хонақоҳ, такъя, зовиялар, мадрасалар, мударрис ва талабалар, балки Эрон-Хуросондаги муқаддас жойлар, азиз-авлиёлар, Ироқ, Шом Хижоздаги, Макка ва Мадинадаги ватандошлар, азиз-авлиёлар, муқаддасгоҳларга мунтазам тортиқ, ҳадъя, совғалар, фитрлар воситасида баҳраманд қилинганлар.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, биз юқорида Мирзо Бобурнинг ижтимоий-сиёсатга оид қарашларини шаклланиши ва тарихий-фалсафий асосларининг айрим жиҳатлари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларимиз, ҳамда қарашларимизни қисман баён этдик. Зеро, Мирзо Бобур фаолияти, мероси ва Марказий Осиё илм-фани, маданияти, диний-фалсафий фикри анъаналарининг бобурийлар салтанатидаги диний-фалсафий, ирфоний, бадий-ахлоқий фикр тараққиётига таъсири ниҳоятда кенг қўламли бўлиб, бу борада биргина мақоланинг ўзида тўла-тўқис фикр юритишнинг имкони йўқ.

Шуни эътиборга олган ҳолда биз юқорида келтириб, таҳлил этган мисоллар, маълумотлар Бобурнинг Ҳиндистонда қурган дав-

---

¹ Бобурнома... 361 - бет.

лати ва жамиятининг катта ижтимоий сиёсати моҳияти, мақсад ва вазифалари ҳамда муаммоларининг айрим ўзига хос жиҳатлари бўлиб, улар улуг ватандошимизнинг Ҳиндистонда олиб борган катта давлат сиёсати ҳақида етарли даражада тўла тасаввур ва маълумотга эга бўлиш учун кифоя қилади - деган фикрдамиз.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Халкимизнинг оташқалб фарзанди. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: “Ўзбекистон”. 1996.
2. Низомиддинов Н. XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари. – Т.: “Фан”, 1966.
3. Жалилов С. Бобир ва Юлий Цезарь. – Т.: “Янги аср авлоди”. 2001.
4. Бобур Захириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: “Юлдузча”. 1989.
5. Ҳабибий Абдулхай. Бобуршоҳ. Тоъиф. 1976.

ИСЛОМ ТАЪЛИМОТИДА ОИЛА МУНОСАБАТЛАРИ-НИНГ ЗАМОНАВИЙЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Музаффар БОТИРОВ

Оила муносабатлари маданияти ҳақидаги исломнинг ақидавий, шаръий кўрсатмалари ривожланиб, мустаҳкамланиб бориши билан халқларнинг ижтимоий-маданий тараққиётида унинг муайян замонавийлик (модернистик) ўзгаришлари содир бўлган. Масалан, тарихий жараёнда оила қуриш исломда фақат шаръий никоҳ билан чегараланган бўлса, жамият тараққиётининг кейинги босқичларида давлат қонунлари асосида амалга оширилди. Ҳаттоки, шаръий никоҳ маън этилган мустабид тузумда диний никоҳга, нафақат, муслмонлар, балки коммунистлар ҳам хуфёна амал қилганлар. Мус-

тақиллик йиллари «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонун ва «Оила кодекси» қабул қилиниши билан оила муносабатларида модернистик тенденция пайдо бўлди. Яъни, оила куришда қонунлар билан бир қаторда шаръий никоҳдан ўтиш, исломий қадриятлардан фойдаланиш имконияти вужудга келди. Лекин, шу имкониятдан фойдаланиб, оилавий муносабатларга диний ақидапарастлик ҳояларини сингдиришга уринмоқдалар. Бундай ҳаракат факат исломда эмас, балки турли христиан дини оқимлари, будда, кришна, баҳоилар, қадийнийлар каби миссионерлик оқимларининг асосий фаолият йўналишига айланмоқда.

Ҳозирги кунда модернизация асосида янги оила типи вужудга келди. Буларни қуйидагиларда кўриш мумкин:

- исломгача бўлган никоҳ шаклларида: «никоҳ ал-бағаё», «никоҳ ал-истибдоъ», «никоҳ ал-жамъ», «никоҳ ал-мақт»¹ ман этилиб, шаръий никоҳ жорий қилинди;

- оилада аёл ҳукуки тикланди, жумладан, Қуръонда мусулмонлар учун илм олиш 755 марта қайд қилинган;

- исломгача оилада мерос тақсимотида аёлларга нисбатан мавжуд бўлган адолатсизликка барҳам берилди, унинг мерос ҳукуки Нисо сурасининг 7-чи оятида тикланди;

- ҳозирги замон оила муносабатлари маданиятида «Оила кодекси» ва шаръий никоҳ билан бир қаторда миллий ва умуминсоний қадриятлардан кенг фойдаланилмоқда.

Натижада оилада ота-оналар аҳиллиги ва фарзандлар тарбияси ўзига хос янгича мазмун касб этиб, унда аёлларнинг тутган ўрни, ижтимоий-сиёсий мақоми кучаймоқда.

Ислом таълимотига кўра, Аллоҳ таоло биринчи аёл – Ҳаввони эркак, яъни Одамнинг қовурғасидан яратган. Инсон танасини қовурғасидан ажратиб бўлмаганидай, эркакни ҳам аёлдан айириш жуда қийин! Аллоҳ таоло инсоният силсиласини давом эттириш учун аёлга оналик бахтини, имконини берган. Аёл эркак учун

¹ Ҳасанов А. Ислом арафасидаги Макка шаҳри тарихидан бир лавҳа: тижорат ва маънавият // Диншунослик фанларининг долзарб муаммолари. – Тўплам I. – Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирулашмаси, 2009. – Б. 18.

лаззатли ҳаёт ва таскин, осойишталик тимсолига айланган. Қуръони каримда шундай дейилган:

“Аллоҳ шундайин зотки, Сизларни бир жондан (Одамдан) яратди ва у ором осойиш топсин, деб унинг ўзидан жуфтини ву-жудга келтирди”. (Аъроф,189) Яна Қуръонда шундай дейилади: “Улар (аёллар) Сизларнинг либосингиз. Сизлар улар учун либоссиз (яъни, эр-хотин бир-бирига киши либосга мухтож бўлгани каби мухтождирлар)”. (Бақара,187) Муҳаммад алайҳиссалом аёл номини улуғлаш, унинг шаънини кўтариш, хотин-қизларнинг ҳуқуқини белгилаб беришда фақат Ислом умматигагина эмас, балки кишилик жамиятига ибрат ва намуна бўлиб келяптилар. У зотдан ривоят қилинган ҳадисда: “Ўз хотинига меҳр-шафқатли бўлган кишилар ораларингиздаги энг яхши кишилардир”.

Пайгамбарнинг аёллари ҳам у зотга нисбатан чексиз ҳурмат, садоқат, итоат, муҳаббат намуналарини кўрсатган. Биринчи хотини Ҳадича қабиланинг энг обрўли, бадавлат ва гўзал аёлларидан эди. Бу окила аёл Муҳаммад алайҳиссаломнинг тўғри сўз, ҳалол, хуш-хулк ва ростгўйликлари туфайли ўзи совчи қўйиб, у зотга турмушга чиққанлар. Бутун бойлигини, меҳр-мурувватини қўш-қўллаб тутганлар. У зотнинг Ислом динини ёйиш йўлидаги машаққат-азобларига шерик бўлганлар, қийин кунларда юпанч, далда берганлар, чинакам сафдош ва сирдош бўлганлар. Кенжа хотини Оиша Пайгамбар алайҳиссаломдан энг кўп ривоят қилган сафдошларидан бўлди. У зотнинг кўрсатма ва даъватларини Ислом умматига ёйишда энг кўп жонбозлик қилди.

Пайгамбар алайҳиссаломнинг қизлари Фотима Ҳасан ва Ҳусайнлардай инсонларга ҳаёт берган, тарбиялаган энг олийжаноб аёл сифатида тарихда қолган. Жоҳилия даврида аёлга бир буюм, эркакларнинг кўнгилхуши сифатида қараларди. Исломгача бўлган араб дунёсида қиз фарзандларни тириклай қўмиш одат тусига кирганди. Аёлларни чўри сифатида олиб сотишарди, танфурушлик қилиб, пулини хожасига топширишга мажбурлашар, хотинлари со-нини қўпайириб, уларни хўрлашар, зулм кўрсатишар эди.

Ислом дини пайдо бўлгач, бу динни қабул қилган ўлкаларда аёлнинг мавқеи ошди, шаъни улугланди, ҳукуқи кенгайди. Унинг жамиятдаги ҳуқуқлари янада ошди, ҳатто, оиладаги ҳуқуқларининг кенглиги ва адолатпарварлиги ҳозирги Ғарб тадқиқотчиларини ҳам ҳайратга солмоқда. Ислом шариатига кўра, эркак хонимининг рўзгор, кийим-кечак, емак-ичмак соҳасидаги барча сарфу-харажатларини, эҳтиёжларини зиммасига олади, унинг рухсатисиз Ҳажга ҳам кетолмайди, агар аёли болани эмизишни хоҳламаса, бу ишга бошқа аёлни пулга ёллайди, хонимига яхши муомалада бўлиб, унинг нуксон-айбларини, сирларини яширади ва ҳоказо.

Шарқда аёлни улугламаган, унинг шаънига бирор оғиз мадҳия, мактов битмаган алломаю шоирни, фузало-мутафаккирни топиш қийин. Мавлоно Жалолиддин Румий дунёни ҳайратга солган шох асари “Маснавий”сида шундай ёзади:

«Аёл Аллоҳ нури, оддий жононмас,
Яратур, яралган ошуфта жонмас».

Ёлғизликни фақат ўзига муносиб кўрган Аллоҳ таоло бутун мавжудотларни жуфт-жуфт қилиб яратган. Шу жумладан, инсонни ҳам. Аммо барча зоҳир ва ботин нарсаларни камраб олган жуфтлик қонуни инсонларда юксак камолот чўққисига уланган. Эркак ва аёлнинг, ошиқ ва маъшуканинг бир-бирига интилиши, бир-бирига муҳаббатда Аллоҳга интиломқнинг, илоҳий ишқнинг намоён бўлиши Шарқ адабиётида, сўфийлар шеъриятида ўз гўзал ифодасини топган. Шарқ шеъриятида Юсуф ва Зулайхо, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Вомиқ ва Узро, Тоҳир ва Зухро қабилар машҳур ошиқ-маъшуклардир. Ана шу севги ривоятларининг барчасида аёл тимсоли Аллоҳ ишқида қуйиб-ёнишларнинг, интилиш талпинишларнинг илоҳий хотимасига айланган, улар сиймосида Аллоҳ таолонинг сифатлари зоҳир бўлган.

Исломда аёлнинг ҳуқуқлари қуйидагича бўлиши керак:

1. Аёлларга яхши муомалада, уларга нисбатан хушмуомала, ширин сўз, мулоим муносабатда бўлиш, ноҳақлик ва қўполлик қилмаслик керак. Бу хусусда Пайғамбаримиз (с.а.в.) шундай мар-

ҳамат қилганлар: «Мўминларнинг энг тўла ишончлиси хушхулк-лисидир. Сизларнинг яхшиларингиз аёлларга, завжаларига яхши муомалада бўлганларингиздир». Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Аёллар хусусида Аллоҳдан қўркингиз. Зеро, сиз уларни Аллоҳдан омонат ўларок олгансиз», деганлар. Ҳадисларда келишича, Пайғамбаримиз (с.а.в.) аёлларга ва болаларга дуч келганларида, салом берардилар, яъни салом билан муқобалада бўлгандилар.

2. Аёлларни урмаслик. Қуръони каримнинг: «Хотинларнинг итоатсизлигидан қўрқсангиз, аввало уларга насиҳат қилингиз, сўнг (бу таъсир қилмаса,) уларни ётоқларини тарк этингиз, сўнг (бу ҳам қор қилмаса,) уларни (мажруҳ бўлмагудек даражада) урингиз. Аммо сизларга итоат қилсалар, уларга қарши (бошқа) йўл ахтармангизлар. Албатта, Аллоҳ жуда олий ва улуғ зотдир» («Нисо», 34) оятида айтилганидек, итоатсиз аёлни тарбия ва сўнгги чора сифатида қаттиқ оғритмасдан уришга изн берилган. Лекин, Мухаммад (с.а.в.) ўзлари аёлларини урмаганлар ва хотин кишини урганларга ҳам қарши турганлар. «Не бўлди эркакларга, хотинларини кул каби урадилар, ҳолбуки, айни кун сўнгги (тун)да латифлашадилар», деган ҳадис ҳам сўзимизнинг исботидир.

Шунингдек, аёлларга ҳам эрларига озор етказмасликлари талаб этилган. Маоз ибн Жабалдан (р.а.) айтилганига кўра, Расулуллоҳ (с.а.в.) шундай марҳамат қиладилар: “қайси бир аёл (мўмин) эрига озор берганда, у кишининг хур жуфти (бу аёлга): «Аллоҳ сенинг жонингни олсин, у кишига озор, азият берма. Чунки, шубҳасиз, у сенинг ёнингда меҳмон мусофирдир, сендан айрилиб, тезда ёнимизга келади», дейди”.

3. Ислонда аёл ва болаларни ўлдириш маън этилган. Қуръони каримда шундай дейилади: “(Эй инсонлар), болаларингизни қашшоқликдан қўркиб ўлдирмангиз, уларга ҳам, сизларга ҳам Биз ризқ берурмиз. Уларни ўлдириш, шубҳасиз, қатта ҳатодир” («Ал-Исро», 31). “Ўз болаларини илмсизлик қилиб, жохилона ўлдирган ва Аллоҳга тўхмат қилиб, улар учун Аллоҳ ризқ қилиб берган (хайвонлар)ни ҳаромга чиқарганлар, албатта, (ўзларига) зиён қилдилар.

(Улар) ҳақиқатдан адашдилар ва тўғри йўлга юрувчи бўлмадилар” («Анъом», 140). Ислом ҳуқуқида, ҳатто, уруш вақтида аёл ва болаларни ўлдириш тақиқланган. Ҳазрат Пайғамбар (с.а.в.): “Кимки иккита кизни вояга етгунча боқса, жаннатга мен билан бирга киради”, деб ўрта ва ишора бармоқларини ёнма-ён қилиб кўрсатдилар”.

4. Аёлларнинг илм ўрганиши. Аёл ва эркак мусулмонларга илм ўрганмоқ фарздир. Куръони каримда фақатгина аёлларнинг ўзига хос, ўзларига мувофиқ келган Аллоҳнинг хитобларидан ташқари (масалан, бола эмизиш, талоқ тўғрисида ва ҳоказо) қолган барча оятлар Аллоҳ таолонинг башариятга, эркак-у аёлга қилган ваҳийларидир. Илм ҳақидаги чақириқлар ҳам шулар жумласидандир. Исломда иймондан кейинги фарзлардан бири илм олишдир (“фарз” бажарилиши шарт деган маънони ҳам англатади). Зеро, фаришта Жаброилнинг Пайғамбарга етказган биринчи сўзи ҳам “Ўқи!” бўлган. Аллоҳ таоло бандасини тафаккур қилиб, борлиққа қараб, таҳлил билан Ўзини танишини хоҳлайди. Кўр-кўрона, тақлидий иймон келтиришликни хуш кўрмайди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) “Илмни Чинда бўлса ҳам бориб, олинглар”, деганлар. Ваҳоланки, ўша пайтда Чин (Хитой) бутлар ва бутпарастлар ўлкаси бўлган. Ҳозирда мусулмонлар орасида илм деганда, фақат диний илмлар тушунилади. Бу хато тушунча. Исломда диний, дунёвий, деган гаплар бўлмаган. Илм соҳаларга бўлинган, ҳолос: фикх, ҳадис, тиб, ҳандаса, тарих, фалакиёт илмлари ва ҳоказолардир. Мусулмонлар куръон ва суннатга амал қилган вақтларида уларнинг орасида илмнинг барча соҳаларида дунёга танилган алломалар етишиб чиққан. Бунга ўзимизнинг ватандошларимиз Ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Замахшарий, Улугбек, ва бошқа кўплаб олимларнинг номларини келтириш мумкин.

Демак, Ислом динида аёл ҳассос дўст ва турмушда рафикадир. Биз жаннатни оналарнинг оёғи остидан кидирамиз. Аёлни тарбиялашга ҳаракат қилар эканмиз, унга қаттиқ озор етказишдан эҳтиёт-

ланамиз. Янгигина оила қурган ёшларимиз ўз оилаларининг мустахкам ва барқарор бўлиши учун курашишлари зарур.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти берган маълумотларга кўра, собиқ шўролар тузуми даврида ҳокимият ишларида аёлларнинг иштироки масаласида дунё бўйича аёлларга нисбатан яхши шароит тугдирилган мамлакат Белоруссия билан Молдавия ҳисобланиб, улар 21-ўринни эгаллаганлар, Россия эса – 24, Қозоғистон 26, Қирғизистон билан Ўзбекистон- 32 ўринни эгаллаганлар¹.

Ўзбекистонда мустикалликнинг биринчи кунлариданок аёлларни ҳуқуқий, иктисодий, ижтимоий ҳимоялашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 1991 йили Ўзбекистон Республи Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида «Хотин-қизлар қўмита»си ташкил этилиб, аёллар муаммоси, шу жумладан, оила муносабатлари маданиятини ривожлантириш устувор вазифага айланди. Зеро, Ўзбекистон аҳолисининг ярмидан кўпроғини 2020 йилдаги маълумотларга кўра 50,2 фоизини ташкил этувчи аёлларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ва оилавий муносабатлари фаолияти доимо давлат эътиборидадир. МДХда Ўзбекистон биринчилардан бўлиб, «Аёлларга нисбатан барча дискриминация шакллари тугатиш ҳақида»ги БМТ Конвенциясини ратификация қилиши, Гендер муаммосига алоҳида эътибор бериши ўзбек аёллари тарихида оламшумул аҳамиятга эга бўлган ҳужжат эди.

Миллий қонунчилигимиздаги оилада эр ва хотиннинг тенг ҳуқуқлиги ва уларнинг тенг мажбуриятга эгалиги тўғрисидаги қоида Ўзбекистон Республикаси Конституциясида эълон қилинган «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар» деган конституциявий нормадан келиб чиқади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси

¹ Динавикода Каринэ. Роль женщины во властных структурах: реальность и перспективы //Ижтимоий фикр инсон ҳуқуқлари. – Тошкент, 2006. – № 4. – Б. 129.

46-моддасида Хотин, кизлар ва Эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар деб алоҳида кўрсатилган.

Қонунчиликка кўра, никоҳ натижасида вужудга келган эр-хотиннинг тенг ҳуқуқлари шахсий ва мулкыйларга бўлинади. Шахсий ҳуқуқлар мулкый ҳуқуқлардан фарқ қилиб, иқтисодий мазмунга эга эмас, фуқароларнинг шахсияти билан бевосита боғлиқ ва ундан ажратиб бўлмайди. Бу муносабатларни ўзаро муҳаббат, ишонч ва ҳурмат, ҳамжиҳатлик, бир-бирига ёрдам бериш асосида қуришни ҳамда оила олдидан унинг барча аъзоларининг масъулиятлигини такозо этади.

Эр-хотин ўртасида қуйидаги шахсий тенгликлар вужудга келади:

1. Фамилия танлашдаги тенг ҳуқуқлик.

Никоҳ тузиш вақтида эр ва хотиннинг фамилия танлаши уларнинг оилада тўлиқ тенг ҳуқуқлиги тамойилидан келиб чиқади. Улар ўзаро келишиб эр ёки хотиннинг фамилиясини умумий фамилия қилиб танлашлари ёки ҳар бири никоҳгача бўлган фамилиясини сақлаб қолишлари мумкин. Бу масала эр ва хотиннинг ҳар бири томонидан иккинчисининг ёки бошқаларнинг тазйикисиз эркин ҳал қилиниши лозим.

2. Эр-хотиннинг болалар тарбияси ва оила турмуши масалаларини ҳал қилишдаги тенгликлари.

Оилавий турмушнинг барча, жумладан, болалар тарбияси масалаларини эр ва хотин биргаликда ҳал қилишлари лозим.

Оилавий ҳаётда эр ва хотиннинг биронтаси иккинчисига нисбатан бирон-бир устун ҳуқуқдан фойдаланиши мумкин эмас. Улар ўртасидаги тенглик оиладага барча масалаларни биргаликда ҳал қилиш тамойиллари билан таъминланади. Улар келишиб, бир-бирларини ҳурмат қилиб, тенг ҳуқуқликларини англаб иш тутушлари оила мустаҳкам бўлишига замин ясайди.

Оиланинг мустаҳкамлиги ва фаровонлиги эр-хотиннинг биргаликдаги ҳаракатига боғлиқ. Эр-хотин биргаликда ҳам моддий, ҳам маънавий ўзаро ёрдам кўрсатиши, бир-бирини қўллаб-қувватлаши

лозим. Ўзаро ёрдам улардан бири касаллиги, ногиронлиги, ҳомиладорлиги ва бошқа сабабларга кўра меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолганда айниқса сезилади. Вояга етмаган ва меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш оила қонунчилигининг устувор тамойилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Эр-хотин оиланинг моддий таъминланиши билан бир қаторда, оиланинг барча аъзолари, айниқса болаларининг ҳар тарафлама камол топиши, маънавий ва жисмоний соғлом ривожланишлари, улғайишлари тўғрисида қайғуришлари лозим.

Оилада ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашлари тўғрисидаги мажбуриятлар Республика-миз Конституциясининг 64-моддасида ўз ифодасини топган.

3. Эр-хотиннинг машғулоти тури, касби ва турар жой танглашида тенг ҳуқуқлиқлари.

Эр-хотин турмушда ўзлари севган, танглаган касбларида ишлаш, машғулотлар билан шугулланиш ҳуқуқларига эгалар. Оила қонунчилиги эр-хотинга турар жой танглашида ҳам тенг ҳуқуқ беради. Улар эрининг ёки хотинининг уйида ёки қелишган ҳолда бошқа жойларда яшаши мумкин. Аслида бу масалалар оила манн-фаатини ҳисобга олган ҳолда ўзаро ҳурмат ва ишонч асосида ҳамжиҳатлик билан бамаслаҳат ҳал қилинса, оила янада мустаҳкам бўлади.

4. Эр ва хотин фарзанд тарбиясида тенг иштирок этишлари.

Оилада фарзанд туғилиши ота-она томонидан улкан қувонч билан қутилади. Ҳомиладорлик вақтида хотинига ғамхўрлик қилиш, оғирини енгил қилиш, авайлаб-асраш эрининг ва бошқа оила аъзоларининг бурчи бўлмоғи лозим. Фарзанд соғлом туғилишида фақат она эмас балки ота ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

Фарзанд туғилганидан сўнг уни боқиш, соғлом шароит таъминлаш эр ва хотиннинг бурчи бўлиб ҳисобланади. Ота-она боланинг олдида тенг ҳуқуқли жавобгар шахс эканликларини доим би-

лишлари шарт. Соғлом муносабатда тарбия олган, ўсган бола жамиятимизга унумли фойда келтиради.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда куйидаги амалий тавсияларни бериш мумкин:

– оила муносабатлари маданиятини такомиллаштириш мақсадида “Оила илмий-амалий маркази”, “Бахт уйлари”да етук шифокор, ҳуқуқшунос, психолог олимлар билан бирга маҳалла вакилларининг ёш оилаларга маслаҳатлар бериб туришлари фойдали бўлади;

– оила қуриш севги асосида бўлиши, айтилиши вақтда, никоҳланишга монелик қилувчи (қон-қариндошлик, ёш жихатдан катта фарқ қилиши ва б.) томонларини ҳисобга олиш зарурлиги. Бу ҳусусда оммавий ахборот воситаларида «Оила» рукнида махсус суҳбатлар ўтказиш мақсадга мувофиқдир;

– оила қурувчи ёшларни салбий қарашлар таъсиридан ҳимоялаш ҳамда исломий қадриятлардан ўз ғаразли ниятлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилаётган, диний ҳаракатлар ва миссионерларнинг асосий мақсадларини маҳаллаларда, ўқув масканларида тушунтириб бориш мақсадга мувофиқ;

– ёш оилаларни ажралиб кетишига сабаб бўлаётган омиллар (қайнона-келин муносабатлари, муомала маданияти, оила маънавияти ва б. юзасидан маҳаллалардаги хотин-қизлар йиғилишида тажрибали мутахассислар, отахон ва онахонлар иштирокида суҳбатлар ўтказиш яхши самара бериши мумкин.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т. 2019.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз – Т.: Ўзбекистон, 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамыз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
4. Аёлга эҳтиром. // Таҳрир хайъати: Р.Шогулом ва бошқалар. – Т.: Ўзбекистон, 1999.

5. Дехқонов М.Р. Оилада ахлокий тарбия инсон камолотининг асоси. – Т.: Истиклол, 2007. – 48 б.
6. Дехқонов М.Р. Ҳадислар – таълим-тарбия манбаи // Имом Ал-Бухорий сабоқлари. 2003. -2-сон. – Б. 159-160.
7. Оила ижтимоий ҳимоя омиллари. – Т.:Республика «Оила» илмий-амалий маркази, 2007. – Б. 10.
8. Отаҳўжаев Ф. Никоҳ ва уни ҳуқуқий тартибга солиниши. – Т.: Адолат, 1995. – Б. 19.
9. О.А.Каримова. Қонун, оила, фарзанд ва жамият. Т-2002.

«МОДЕРН ШАХС» ТУШУНЧАСИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ МОҲИАТИ

Мухтасар ОЛИМОВА

Модерн шахс тушунчасининг моҳияти ижтимоий-фалсафий шаклланишининг аниқ хусусиятлари ҳамда у яшайдиган макро ва микро муҳитнинг таъсири ҳисобга олинади. Агар шахс ижтимоий фаоллигининг манбаларини тушунтириб берса, ижтимоий фаолликнинг намоён бўлиш қонуниятларини ва йўллариини тадқиқ этади. Турли хил инсоний гуруҳлар ичидаги шахслараро алоқаларнинг ижтимоий моҳиятини очиб беради. Ижтимоий муносабатлар ҳар бир алоҳида кишининг фаолиятида ва айрим гуруҳларда қандай намоён бўлади ҳамда уларнинг шахс сифатлари шаклланишига кўрсатадиган таъсири кизиқтиради.

Ижтимоий жамоалар, уларда шахслараро муносабатларни таҳлил қилишнинг илмий усуллари билан қуроллантиради ва бу орқали энг муҳим масала янги инсонни шакллантириш вазифасини ҳал қилишга ёрдамлашади. Шунингдек, ҳар бир тармоғида бўлгани сингари ижтимоий ўрганиш ҳам умумий ўрганишдан бошланади, чунки умумий қонуниятларини, асосий тушунчаларини чуқур

билмасдан туриб, ижтимоий ҳал қилиши лозим бўлган муаммоларни кўриб чиқиш мумкин эмас.

Биринчидан, унинг асосий йўналиши кичик гуруҳлар ва жамоалар ўрганишдан иборатдир. Ҳар бир шахс ҳамиша маълум ижтимоий гуруҳлар доирасида фаолият кўрсатади. Бу унинг оила-си, меҳнат жамоаси, кўча-куйдаги норасмий гуруҳдаги дўстлари давраси, ўқув жамоаси ва ҳоказолардир. Шахснинг яққа ва турли гуруҳлар доирасида ўзини тутиши, хулқ-атвори, мавқеи, унга ўзига хос гуруҳий таъсирлар, гуруҳдаги шахслараро мослик, лидерлик, гуруҳий тазйиққа берилувчанлик каби қатор ҳодисалар аслида ўша гуруҳларни бошқариш, ўзаро муносабатлар шароитини яратиш - бу одамларни самарали ўзаро мулоқотга ўргатишнинг заруриятидир. Гуруҳлардаги кишилар ўртасида ўзаро мулоқот, ўзаро бир-бирига таъсир усуллари, одамларни самарали мулоқотга ўргатиш ҳам гуруҳлар ижтимоий вазифаси ҳисобланади.¹

Иккинчидан, шахсни ижтимоий ўрганиш. Шахснинг ижтимоий қиёфаси масаласи ҳам бугунги кундаги ўзгаришлар ва маънавий жиҳатдан покланиш даврида ўта муҳим соҳадир. Шахсни ижтимоий-фалсафий моҳияти тадқиқотларининг объекти сифатида қаралганда, аввало унинг хулқ-атвори, ижтимоий мотивлари, унинг цўналишлари, хулқ-атвор нормалари, шахснинг жамиятда турли ижтимоий роллари, мавқеи, ижтимоий кўшилиш омиллари-ижтимоийлашуви; шахснинг ўз-ўзига баҳоси, муносабати, ҳурмати ҳамда ижтимоий, тарихий ва маданий шарт-шароитларнинг шахс онига таъсири, шахс типлари ўрганилади.

Учинчидан, Оммавий ижтимоий-фалсафий ҳодисалар жамият миқёсида рўй берадиган оммавий ҳодисалар ижтимоий тадбикий аҳамиятга эга чунки алоҳида шахс тарбиясида оммавий ҳодисаларнинг, катта гуруҳларнинг таъсирини инкор этиш - масалага бир ёқлама ёндашиш билан баробардир. Масалан, шахс учун у мансуб бўлган миллат, элат ёки халқнинг руҳияти, унинг онгидаги асрлар

¹ Таълим муаммолари: илмий-услубий ютуқлар ва илғор тажрибалар. – 1998й. № 1-2, 46-49-бетлар. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993.

давомида сакланиб келаётган анъаналар, расм-русумлар, акидалар, удумлар, фаолияти муайян таъсир кучига эга.

Тўртинчидан, Оила – ижтимоий ўрганиш объекти сифатида. Бу ерда оилага хос жараёнлар, оила аъзоларининг бир-бирларига муносабатлари, никоҳдаги ўзаро мослик масалалари, оилавий можароларнинг омиллари, оилада бола тарбиясининг ижтимоий-фалсафий методлари ўрганилади.

Жуда узоқ йиллар мобайнида амалда бўлиб келган классик йўналишнинг ўрнини эгаллаган ноклассик фалсафий ва бадий тафаккур тарзининг ифодаси бўлмиш модернизм йўналишига хос етакчи белгилар нималардан иборат эканини аниклаш ғоят муҳим илмий-назарий ва амалий аҳамият касб этади. Модерн шахснинг назарий қарашлар тизими амалиётида аристотелча-гегелча-кантча классик қарашларга зид равишда фақат борлик ҳодисалари ҳамда одамнинг муайян мақсадга йўналтирилган фаолиятигина эмас, балки инсондаги зеркиш, сиқилиш, тушқунлик, кўркув сингари эътиборидан четда бўлган рухий тушунча ва ҳолатлар ҳам объекти мақомига кўтарилди; синкретизм кучайгани сабаб фалсафа бадийлашди, мусикада оҳанг уйғунлигидан юз ўгирилди, тасвирий санъатда ташки ўхшашлик ва шаклий гармониядан Модернизм: илдиз, моҳият ва белгилари ва французча “энг янги”, “замонавий” маъноларини англатувчи модернизм ўзини ўша замон ҳамда келажакдаги ягона ҳақиқий эстетик ва фалсафий йўналиш ҳисоблаб, оламни фалсафий ҳамда бадий идрок этиш, изоҳлаш ва тасвирлаш борасида мавжуд бўлган анъанавий ёндашувларни инкор қилиши билан ажралиб туради. Модернизм олам ҳодисалари ва одамга муносабат, улардаги турли-туман ҳолатларни изоҳлаш ҳамда тасвирлашда ўзига хосликка интилиб, классик ёндашув йўсинини инкор этиш йўлидан борган ғоят кўп тармоқли фалсафий-эстетик ҳодисадир. Модернизм классик фалсафадаги санъатга реал воқеликнинг инъикоси тарзида қарашдан воз кечиб, борлиққа қатъий боғланиб қолиш санъаткорни чеклаб қўяди, у ўз ўю хаёллари билан воқеликдан ташқарида турганида кўпроқ ижодий имкониятга эга

бўлади деб қарайди. Реалистик назария санъатнинг ягона объекти борлик деб билгани сабабли ҳам ундан юз ўгириш керак деб хисоблайди. Бадий ижодни муайян талабларга бўйсундирадиган бундай классик ёндашувларга исён ўлароқ юзага келган модернизм турли-туман кўринишларга эга серкатлам фалсафий-эстетик қарашлар тизимидан иборат бўлиб, бу йўналишдаги изланишлар жамият ҳаётида кескин тўнтаришлар ҳамда қалтис катаклизмлар юз берган шароитда, айниқса, кучаяди. Негаки, инсон ижтимоий турмушидаги кескин чайқалишлар унинг туйғуларини мувозанатдан чиқариб, таъсирланиш ва бу таъсирни ифодалаш йўсинларига таҳрир киритади, қарашлар тизимини ўзгартириб юборади. Бу ўзгаришлар эса одамнинг бадий дидини янгилайди. Модернизмнинг акмеизм, символизм, дадаизм, футуризм, имажинизм, сюрреализм, экспрессионизм, фовизм, шоизм, супрематизм, абсурд каби оқимлари турли ижтимоий-маънавий қалқишлар даврида юзага келиб, бадий адабиётда ёрқин намоён бўлган йўналишлардир. Таъкидлаш керакки, агар олдинлари бу хилдаги ижтимоий-ахлоқий силкинишлар башарият учун ҳар замонда юз берадиган тасодифий ҳолат ҳисобланган бўлса, эндиликда тобора доимийлик касб этиб бормоқда. Модернистик ҳиссий-интеллектуал ёндашувга кўра ҳаёт ҳамиша тартибсиз ва бебошвок; инсон тириклигининг тийиқсиз ва тайинсизлиги одамнинг ҳаётдан ўз ўрнини тополмай ёлғизланиб қолишига олиб келади; инсоннинг ҳаёти ечими ҳеч қачон топилмайдиган зиддиятлардан иборатдир. Бундай қайфият модернчи ижодкорларда санъат ҳаётга ижобий таъсир кўрсатиб, унга тартиб ва маъно бахш эта олмайди деган умидсиз тўхтам шаклланишига сабаб бўлади. Модернизм ўзининг илмий-назарий асоси сифатида Ф.Ницшенинг менчилик (индивидуалистик) фалсафасига таянган бўлса, бадий ижод моҳиятини тушуниш ва изохлашда З. Фрейднинг психоаналитик қарашларига суянади. Ф. Ницшенинг менчилик фалсафасига кўра жамият ҳамиша шахсга қарши туради, индивид ва унинг манфаатлари жамият томонидан доим камситилади, ахлоқ ва қонун кўпчилик томонидан алоҳида шахснинг эр-

кини занжирбанд килиш учун ўйлаб топилган ижтимоий-этик бўғовлардир. Демак, жамият мавжудлигининг ўзи билан алоҳида шахснинг эркига дахл қилади, унинг ўйлари, туйғулари ва амалларини чеклашга уринади. Ҳолбуки, одам ҳеч қандай сабабга кўра ўз истакларини жиловламаслиги керак. Инсонни суйиш, яъни гуманизм шуни тақозо этади. Инсонпарварлик даражаси шахсга берилган эрк миқёси билан ўлчанади. Одам руҳиятидаги турли-туман оғишлар жараёнини синчиклаб ўрганган Фрейд инсонда содир бўладиган жуда кўпчилик интеллектуал-руҳий муносабат (реакция)лар унинг онгига боглиқ эмас, одамнинг “мен”и табиий равишда ҳамиша кўнгилсизликлардан нарироқ бўлиб, имкон борича кўпроқ лаззат олиб қолишга мойил деган хулосага келади. У инсон хатти-ҳаракатларининг кўпчилиги онгости майллари туфайли юзага келади ва уларнинг моҳиятида асосан қўрқув, очлик ҳамда хирсий хоҳишларни қондириш истаги ётади деб ҳисоблайди. Шу тариқа Фрейд ижтимоий ҳаёт ҳодисалари юзага келишини ҳам онгости майллари билан тушунтириб, инсон ҳулки ва руҳияти шаклланишида ижтимоий омилларнинг ўрни катталигини инкор этади. Минглаб йиллар мобайнида маърифат ва илму фан тараққиётига кўз тикиб, илмий-техник ривожланиш инсоният ҳаётини фаровонлаштириб, одамлараро муносабатларнинг эзгулашувига хизмат қилишидан умидланиб юрган ижодкорлар XIX аср охири ва XX юз йиллик бошларида фаннинг шиддат билан ўсиши улар кутганидан бутунлай тесқари натижалар берганини кўриб, тамомила ҳафсалалари пир бўлди. Биринчи жаҳон уруши келтирган вайронгарчиликлар фалсафа ва санъатда модернистик кайфиятлар авжланиб, мустақил йўналиш даражасига кўтарилишига сабаб бўлди. Очун миқёсидаги уруш туфайли одатий ҳаёт нормаларининг бузилиши янгича қараш ва муносабатлар тизимининг юзага келиши тафаккур ва ижод одамларининг кўпчилигида фалсафа ва санъатни ҳам янгилаш майлини юзага келтирди. Бошқача айтганда, улар ҳақиқатнинг объективлигини инкор этишарди.¹ Модернчилар ҳар бир

¹ Эркаев А. Тафаккур эркинлиги мезонлари. – Тафаккур, 2006, №1, 12-19-бетлар

шахснинг ҳақиқати алоҳида бўлади деб ҳисоблардилар. Шунинг учун ҳам онг билан онгсизлик ҳамда уларнинг ўзаро муносабатлари тасвири модернчилар учун энг сеvimли ва доимий мавзуга айланди. Модернчилар адабиёт тараққиётининг олдинги даврларида ижодкорлар назаридан бутунлай четда қолган, бошқалардан ажралиб турмайдиган ғоят оддий, элқатори (среднестатистик) одамларнинг ҳаёти ва ички дунёсини кўрсатишга айрича эътибор қаратдилар: модерн асарларда бундай шахсларнинг руҳиятидаги ғоят ичкин туйғулар, ўта нозик сезимлар майда икир-чикирларига қадар батафсил қаламга олина бошлади. Персонажлар ҳаёти ва руҳиятининг олдинлари тасвирлаш айб саналадиган хунук ва уятли жиҳатларига қадар авра-астари ағдариб кўрсатиладиган бўлди. Модернчи ёзувчилар бадий тасвирга янгича кўриниш бериш, бири-бирига ўхшамайдиган одамлар руҳиятининг қайтарилмас манзарасини чизиш учун шакл, восита, усул, услуб устида адоқсиз ижодий тажрибалар ўтказишдан эринмадилар. Аммо улар бош қаҳрамонни жамият қаршисида гангиб қолган ёхуд унга қарши ботиний ёхуд зохирий норозилиги бор шахс сифатида тасвирлаш борасида бири-бирига яқин позицияларда эдилар. Шафқатсиз борлиқ қаршисида ёлғиз ва ҳимоясиз қолган бу кимсанинг туйғулар олами уни ўраб турган воқелик қарқини (суръати) босимида дош беролмаслиги оқибатида жамиятдан бегоналаши кўрсатиш йўлидан боришарди. Бунда ҳаётий аниқликка амал қилмаслик, анахронизм оддий ҳол саналарди.

Ажратилган вазифалардан яна бири шуки, ҳозирги даврда алоқадор бўлган бошқа тармоқлари билан ҳамкорликда кескин ўзгаришлар даврида ҳар бир инсон онгида нима содир бўлади, у бу ўзгаришларни қандай идрок қилмоқда, унинг ҳаётий мавқеини қандай қилиб мақсадга мувофиқ тарзда фаоллаштириш мумкин, деган саволларга илмий асосланган жавоб топиб беришдир.

Ижтимоий ўрганадиган энг асосий ва юқорида таъкидлаб ўтилган муаммоларни ўз ичига олган масалалардан бири – шу муома-

ладир. Олимларнинг фикрича, бугунги кунда ижтимоий-фалсафий предмети ҳам ва унинг доирасида ўтказиладиган барча тадқиқотларнинг умумий объекти ҳам муомаладир. Унинг инсон ҳаётида тутган ўрнини аниқлаш турли ижтимоий фаолиятлар шароитида самара берадиган муомала турлари ва услубларини ёритиш, унинг соф механизмларини тадқиқ этиш, фаннинг энг муҳим тадбикий йўналишларидандир. Шунинг учун ҳам ҳар бир конкрет шароитда шахслараро мулоқот самарадорлигини ошириш омилларини ўрганиш ҳозирги кундаги модерн шахс тушунчасининг муҳим муаммолардандир.

Шахснинг шаклланиши асосан уч соҳада амалга оширилади:

1) фаолият соҳаси, яъни умри мобайнида шахс турли фаолиятларга бевосита ёки билвосита жалб этилган бўлиб, бу жараёнда фаолиятлар жабҳаси, соҳаси кенгайиб, бойиб бораверади. Ҳар бир фаолият тури индивиддан махсус фазилатларни, малака ва кўникмаларни, билимларни талаб этадики, уларни қониктириш йўлидаги активлиги унда ўзига хос ижтимоий-психологик хусусиятлар комплексини шакллантиради;

2) мулоқот соҳаси, айниқса мактабгача ёш даврдаги ва ўсмирлик даврларидаги мулоқот болада бир қанча ижтимоий хислатларни пайдо қиладики, бунинг натижасида у фаол ҳаётий мавқега эга бўлади, жамиятда ўз ўрнини тасаввур қилишга эришади.

3) ўз-ўзини англаш соҳаси, яъни «Мен» образининг йил сайин ўзгариб бориши жараёни бўлиб, аввал ўзини бошқалардан фарқлилигини, ўзича мустақил ҳаракат қилиш, мустақил фикр юрита олиш қобилиятини англаш, сўнгра эса ўз-ўзини баҳолаш, англаш, назорат қилиш-хусусиятлари ривожланадики, улар ҳам фаол шахснинг қисмидир.

Шахс ижтимоийлашувининг ушбу боскичлари мавжуд. Масалан, биринчи боскич – меҳнат фаолиятигача бўлган боскич бўлиб, унга боланинг мактабгача ёш даври ҳамда ўқиш йиллари киради. Бу даврдаги ижтимоийлашувнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу даврда асосан ташки ижтимоий муҳит, ижтимоий таъ-

сирлар фаол равишда онгга сингдирилади, мустакил ҳаётга тайёр-гарлик борасида муҳим босқич ўтилади. Иккинчи босқич – меҳнат фаолияти даври – бу давр одамнинг етуклик йиллари билан боғлиқ бўлиб, аввалги даврларда сингдирган ижтимоий таъсирларни бево-сита фаол фаолиятда, шахслараро муносабатлар системасида на-моён этади. Касбга эга бўлиб, аниқ ҳаёт йўлини танлаган, турмуш қуриб, келгуси авлодни тарбиялаётган шахсда намоён бўладиган барча ижтимоий фазилатлар шу даврнинг маҳсулидир. Ниҳоят, учинчи босқич – меҳнат фаолиятидан кейинги давр бўлиб, бунга асосан актив меҳнат фаолиятидан сўнг қарилган гаштини сураёт-ганлар кирилади. Бу даврда ҳам шахс ижтимоийлашуви давом этаве-ради, чунки энди илгариги даврларда орттирилган тажриба бошқа-ларга узатилади, шунга кўра шахс структурасида ҳам хусусий ўзгаришлар рўй беради.

Бу жараён рўй берадиган шароитлар – муассасалар хусусида гапириладиган бўлса, турли даврларда оила, болалар муассасалари, мактаб, бошқа даргоҳлари, меҳнат жамоаларининг роли назарда тутилади.¹ Улар турли ижтимоий шароитлардаги ҳуқ-атворларни тушунтириш орқали шахс ижтимоий сифатларининг сабабларини топишга ҳаракат қилдилар. Ҳар бир шахс доимо ижтимоий ўзаро таъсир тизимида мавжуд бўладики, унда у тўғри ҳаракат қилиш учун ўзгаларни тушунишга ҳаракат қилиши, ўзгалар ролини қабул қилишга тайёр бўлиши лозим. Лекин ўзгалар ролини тўғри қабул қилиш учун унда “умумлаштирилган ўзга” образи бўлиши лозим-ки, бу образ шахслараро мулоқот жараёнида, ҳар бир шахс учун ибратли бўлган кишилар гуруҳи билан мулоқотда бўлиш жараё-нида шаклланади. Яъни шахс фаоллиги тан олинади, бу эса фан та-риҳида ўта прогрессив ҳол эди.

Модерн шахс тушунчаси 19 асрнинг охири ва 20 аср бош-ларида фанда уч назария пайдо бўлдики, улар ҳақли равишда иж-тимоий-фалсафий моҳияти мустакил илмий йўналиш сифатида

---

¹ Қаҳҳоров М., Акбаров Қ. Мустакил фикрловчи эркин шахсни шакллантириш., – “Фалсафа ва ҳуқуқ” журнали, 2006, № 3, 41-44-бетлар.

шаклланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини кўшдилар. Бу уч назарияни бирлаштириб турган нарса шу бўлдики, уларнинг ҳар бири мустақил тарзда шахс билан жамият муносабатини илмий асосда тушунтиришни изланишларнинг асосий мавзуси деб ҳисобладилар. Айрим индивидлар ана шу яхлитликнинг бўлаклари бўладилар. Яъни, шахс билан жамият ўртасидаги карама-қаршилик муаммоси жамият фойдасига ҳал қилинади. Бу назариянинг тарихий-мафкуравий асоси бўлиб Гегел фалсафаси ва немис роман-тизми хизмат қилган.

Демак, юқорида тўхтаб ўтилган учала назариянинг аҳамияти шундан иборат эдики, улар янги туғилиши лозим бўлган фан – ижтимоий-фалсафий мавзуини очиб берди. Қолаверса, бу уччала йўналиш ҳам назарий қарашларни исбот қилишда объектив текширув усули ҳисобланган экспериментдан фойдаланиш заруриятини кўрсатди. Бу нарса яна бир бор махсус фаннинг келажак режаларини аниқлашга ёрдам берди. Барча онгли ва онгсиз жараёнлар ташки хулқ-атворда, ҳаракатларда ифодаланади, шунинг учун ҳам ташки ҳаракатларни, қилиқларни, нутқни, товушни ўрганиш орқали шахснинг ўзини ва бу ҳаракатларнинг сабабларини ўрганиш мумкин. Шунинг учун шахс ва жамият тараққиётининг универсал қонунларини аниқлашда чалкашликка йўлиқади.

20-30-йилларда болалар ва ўсмирлар ижтимоий тараққиётини ўрганишга қаратилган икки йўналиш пайдо бўлдики, улар ҳам қатор камчиликлардан ҳоли бўла олмадилар.

Ўзбекитонда жуда муҳим тадқиқот мавзулари мавжудки, уларда ҳозирги мустақиллик шароитида шахс ва турли ижтимоий гуруҳларда рўй бераётган ўзгаришлар, турли ёш, демографик этник профессионал гуруҳларга мансуб бўлган кишиларнинг ижтимоий тасаввурлари, улар асосида ижтимоий хулқ-атвори илмий бошқариш асослари ишлаб чиқилмоғи лозим. Яъни, ишлаб чиқариш ижтимоий бошқариш, ўз ечимини кутмоқдаки, уларда илғор фан ютуқларидан фойдаланилган ҳолда ҳудуднинг миллий ўзига хос қирралари ишлаб чиқиши керак.

Мустақил фикрловчи эркин шахс деганда нимани тушунилади? Бу – ўз ақли, тафаккурига эга, маъсулиятли, онгли, озод ва хур фикрли инсондир.

Ана шундай кишилар уюшган жамиятни сохта ақидалар, бакириқ-чақириқлар, ҳавойи шиорлар билан бузиб бўлмайди. Бундай жамият ғоявий-сиёсий мустаҳкам, унда адолат устувор бўлади. Мустақил, эркин фикрли шахсларни ақл – идрок ва қалб амри билан танлаб олган ҳаётий мақсадларидан қалғитиб бўлмайди.

Бугунги кунда жамиятни эркинлаштириш ва демократлаштириш жараёнлари кечаётган шароитда мустақил фикрловчи эркин шахсни шакллантириш жамият ҳаётини атрофлича эркинлаштиришнинг бошланғич нуктаси ва пировард натижаси ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Таълим муаммолари: илмий-услубий ютуқлар ва илгор тажрибалар. – 1998 й. № 1-2, 46-49-бетлар. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993.

2. Туленов Ж. Ғафуров З. Мустақиллик ва миллий тикланиш - Т., “Ўзбекистон”, 1996.

3. Эркаев А. Тафаккур эркинлиги мезонлари. – Тафаккур, 2006, №1, 12-19-бетлар

4. Қахҳоров М., Акбаров Қ. Мустақил фикрловчи эркин шахсни шакллантириш., – “Фалсафа ва ҳуқуқ” журнали, 2006, №3, 41-44-бетлар.

5. Қахҳоров М.А., Мазантов Ж. Соғлом тафаккур тарбияси. – “Зукко замондош” газетаси, 2008, №1.

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ – ВАТАН ОЗОДЛИГИ ЙЎЛИДАГИ ВАТАНПАРВАР СИЙМО

Абдумалик АЛЛАЯРОВ

Ватан озодлиги йўлида жонини фидо қилган довиюрак курашчи, чин маънодаги ватанпарвар, миллий қаҳрамон, жаҳон халқлари тарихида ўчмас из қолдирган моҳир саркарда, хоразмшоҳлар давлатининг сўнгги ҳукмдори Жалолиддин ибн Аловуддин Муҳаммад (1198-1231) тўғрисида XIII асрдан то ҳозирги кунга қадар ёзилган китобларнинг сони минг жилддан ортиқни ташкил этадики, шунинг ўзи ҳам унинг шавкатли номи бекиёс шараф ва эҳтиромга лойиқ эканини кўрсатади. Унинг шахсий котиби, тарихчи Шаҳобиддин Муҳаммад Насавий ўзининг “Султон Жалолиддин Мангуберди” асарида шандай ёзади: *“Унинг ботирлигига келганда шуни айтиши керакки, султон арслонлар орасидаги энг кучли шер эди”*¹.

У отаси томонидан Ғазна, Бомиён, Ғур, Буст, Такинобод, Заминдовар ва Ҳиндистон ҳудудларигача бўлган мулкнинг ҳокими ва тахт вориси этиб тайинланган эди, бироқ Туркон хотун ва қипчоқ амирларининг норозиликлари сабабли Қутбиддин Ўзлокшоҳ фойдасига ворисликдан маҳрум этилган эди. Чингизхон бошчилигидаги мўғул қўшинлари юртга бостириб кириб, бирин-кетин шаҳарларни эгаллаб, Самарқандга яқинлашган пайтда мамлакат ҳукмдори хоразмшоҳ Муҳаммад 1220 йилда Ҳазар денгизи бўйида жойлашган Обескун шаҳри яқинидаги Ашур ада оролида паноҳ топди ва ўғиллари – Жалолиддин, Оқшоҳ ва Ўзлокшоҳни ёнига чорлаб, васият қилди: “Мангубердидан бошқа ўчимни оладиган, ганимни тўхтатадиган бошқа ҳеч ким йўқ. Уни тахт вориси этиб

---

¹ Шаҳобиддин Муҳаммад Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 295.

тайинлайман. Унга итоат килингиз”, – деди ва қиличини ўз қўли билан Жалолиддиннинг белига боғлади”¹.

Чингизхон қўшинига қарши отланган Жалолиддин Мангуберди укалари Окшоҳ ва Қутбиддин Ўзлокшоҳ билан Гурганж мудоаасига ошиқди, аммо ёвга қарши бирлашиб курашиш ўрнига Туркон хотуннинг ўзибўларчилиги оқибатида кипчок амирлари унинг акаси Хумортегинни султон деб эълон қилдилар ва Жалолиддин Мангубердига қарши суиқасд уюштирдилар. Фитнадан ўз пайтида хабар топгач, дўсти ва сафдоши, довиорақ жангчи Темур Малик бошчилигидаги 300 нафар суворий билан Хуросонга қараб йўл олди. Нисо шахри яқинида босқинчилар билан бўлган жангда ғалабага эришиб, Нишопурга келди ва барча вилоят ҳокимларига номалар жўнатиб, мўғул босқинчиларига қарши курашишга даъват этди. Ҳирот волийси, қайнотаси Аминаулмулк ўн минг сонли лашқари билан унга келиб қўшилди ва уч кун ичида Кандаҳорни қамал қилиб турган мўғул қўшинини тор-мор келтириб, Ғазна томон юрди. Халаж қабиласи бошлиғи Сайфиддин Иғроқ, Балх волийси Аъзам малик, қарлуклар бошлиғи Ҳасан Қарлуклар 30 минг суворий билан 60 минг суворийдан иборат ватан ҳимоячилари сафига келиб қўшилдилар.

Жалолиддин Мангуберди қатъий ҳарбий тактика қўллаб, Валиён қалъасини қамал қилаётган Такажук ва Малғур бошчилигидаги мўғул қўшинига қакшатгич зарба берди ва учинчи куни уларни тор-мор этди. Бу унинг дастлабки йирик ғалабаси эди.

Бу хабар ватан ҳимоячиларини чинакамига руҳлантирган бўлса, Чингизхоннинг эсини чиқариб юборди ва унга қарши ўзининг 45 минг кишилиқ энг сара жангчиларини ҳужумга ташлади, аммо ҳарбий маҳорат бобида катта қобилиятга эга бўлган Жалолиддин Мангуберди бу сафар ҳам Ғазна яқинида яна ғалабага эришди.

Чингизхон илғор қўшинга шахсан ўзи бош бўлиб, жангга кирди. Худди шу пайтда Жалолиддин Мангубердининг лашқарбонилари бўлмиш Сайфиддин Иғроқ, Аъзам малик ва Музаффар

¹ Ойдин Тонарий. ЖалолиддинХоразмшоҳ ваунинг даври. – Т.: Шарқ, 1999. – Б. 13.

малик ўлжа устида ўзаро талашиб қолиб, ватан химоячилари сафини тарк этдилар. Бу жуда катта аянчли хато эди, бирлашиб жангга кирганларида, балки жаҳон тақдир бошқача бўлиши ҳам мумкин эди. Балки шу жангда Чингизхоннинг ўзи ҳам шикаст топиши мумкин эди. Лекин шунда ҳам фақат қайнотаси билан қолган Жалолиддин Мангуберди Чингизхоннинг илғор қисми тормор келтиришга муваффақ бўлди ва кам сонли навкарлар билан қолгач, ҳайкириб оқаятган Синд дарёсига от солиб ўтди ҳозирда Чўли Жалолий деб аталадиган ҳудуд ичкарисига қараб чекинди. Манбаларда бу воқеанинг 1221 йилнинг 25 ноябрь кунда содир бўлгани қайд этилган.

Ана шу жанг тавсиялари ҳақида ёзган деярли барча муаррихлар Жалолиддин Мангубердининг жасоратига шахсан Чингизхоннинг тан берганлиги ҳақида алоҳида урғу бериб ўтганлар. “Ота ўғил мана шундай бўлиши лозим!”¹ Чингизхоннинг довюрак ва мард жангчи, мохир саркарда Жалолиддин Мангубердига берган юксак баҳоси, эътирофи асрлар оша тилдан-тилга, оғиздан-оғизга ўтиб келмоқда.

Жалолиддин Мангубердининг яна бир мардона хислати шуки, у ватан озодлиги йўлида қурашиб кам қуч билан қолганда ҳам, тушқунликка тушмади, аксинча, ҳатто Ҳиндистоннинг нотаниш чўлларида ҳам сабр-бардош, мардонаворлик билан қуч тўплаб, ғанимга қарши чиқишга интилди. Мамлуклар сулоласидан бўлмиш Дехли Султони Шамсуддин Элтутмиш Жалолиддин Мангуберди устига 30 минг отлик, 100 минг пиёда ва 300 та филдан иборат катта қўшин жўнатганда ҳам, у таҳлиққа тушмади, аксинча, илк тўқнашувдаёқ илғор қисмини пароканда этиб, Элтутмишни сулҳ сўрашга мажбур қилди, ичкилик ва маишатга муккасидан кетган Озарбойжон ва Аррин отабеги Ўзбекни жангсиз таслим этган бўлса, 1225 йилнинг августида Грузияда Иване Мхаргрдзе бошлиқ 60 минг суворий, 1227 йилнинг сентябрь ойида Исфохон яқинида

---

¹ Зиё Буниёдов. “Ануштегин Хоразмшоҳлар давлари”. Тошкент, Ғафур Ғулом нашриёти, 1998 йил, 201-бет.

Тайнол нуён бошлик мўғул қўшини устидан ғалаба қозонди. Енгилган Тайнол нуён ҳам унинг матонати ва саркардалик фаолиятига тан бериб: “Замонасининг ҳақиқий баҳодири экан, ўз тенгқурларининг сарвари экан”¹ дея дил изҳорини баён этган эди. Буларни ўқий туриб, яхшигина илм эгаси бўлган Жалолиддин Мангубердининг умри фақат жанг, кураш билан ўтган, деган тор хулосага келмаслик керак. Насавий маълумотларига кўра, у илм аҳли билан суҳбатлар ва анжуманлар ҳам ўтказиб турган. Масалан, тарихчи ёзади: “Султон рамазон ойини табризда кечирди. Саройда бир илмий анжуман ташкил этди. Ўзи ҳам минбар қаршисига ўтириб, олимларнинг нутқларини тинглади”².

Муаррих Ойдин Тонарийнинг маълумот беришича, бир курд уни султон эканлигини билгач, акасининг хуни учун унинг кўксига найза санчиб шаҳид этди. Лекин халқ ўз баҳодир саркардасининг ҳалок бўлганига ишонмади. 1254 йилда Жайхун дарёси бўйига савдо қарвони билан келган бир киши ўзини султон Жалолиддин деб таништирди. Уни тутиб, сўроқ қилдилар, аммо жон таслим қилгунча ҳам ўз сўзидан қайтмайди³.

Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, эски тузум – мустамлака даврида, салкам 150 йил давомида Жалолиддин Мангуберди ҳақидаги ҳақиқат ҳақида очик ёзишга йўл қўйилмади, узок ўтмишнинг йиллик қатламларида бу ном гоҳ унутилди, яширин тутилди, тарихини ўрганиш тақиқланди.

Ўзбекистон ҳукумати мустақиллик йилларида “Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини нишонлаш ҳақида” (1998 й.) қарор қабул қилди, Хоразм вилоятида унинг ўлмас хотираси шарафига маҳобатли ҳайкал ўрнатилиб, йирик жамоа корхоналари, кўча ва хиёбонларга номи қўйилди. Жасорати ҳақида ҳикоя

¹ Зиё Бунёдov. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлари. Тошкент, Ғафур Ғулом нашриёти, 1998 йил, 219-бет.

² Ойдин Тонарий. “Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври. Тошкент, “Шарк” НМК бош тахририяти, 1999 й., 61-бет.

³ Зиё Бунёдov. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлари. Тошкент, Ғафур Ғулом нашриёти, 1998 йил, 237-бет.

⁴ Б.Абдуғофур. Султон Жалолиддин Мангуберди. Т., Янги аср авлоди. 2018.

килувчи бадий ва илмий ва сахна асарлари, видеофильмлар яратилди. 2000 йил 30 августда “Жалололдин Мангуберди” ордени таъсис этилди. Бир сўз билан айтганда, дунё ана шундай жасур инсонларнинг номларини ҳамиша шарафлаб келган ва бундан кейин ҳам яхши анъана давом этаверади.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ТАРАҚҚИЁТИДА ЁШЛАР ТАРБИЯСИНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

Ҳасанбой ЯРБОЕВ

Ҳозирги пайтда мамлакатни демократик янгилаш, уни жаҳон андозалари ва давр талаблари асосида ривожлантириш, дунёнинг энг ривожланган давлатлари қаторидан жой олиш жараёнида ёшлар тарбияси асосий вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади. Мустақиллик йилларида ҳукуматимиз ва мухтарам Президентимиз томонидан ёшлар сиёсатига катта эътибор берилмоқда. Олий Мажлисга Президентимиз Ш.Мирзиёев мурожаатномасида қуйидагиларни баён этган эди: “Биз ёш авлодни ҳар томонлама соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш борасидаги ишларимизни янги босқичга кўтариш мақсадида “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида” ги қонунни янги таҳрирда қабул қилдик. Шу асосда янгича ёндашувлар ҳаётга фаол жорий этилмоқда”¹.

Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши нафақат ёшлар, балки бутун жамиятимиз ҳаётида оламшумул воқеа бўлди. Бу ўсиб келаётган ёш авлодга берилган катта имконият бўлиб, уларнинг қалбида келажакка ишонч ва умид туйғуларини уйғотди. Уларда ўз олдларига қўйган улғу мақсадлар сари жўшқин ҳаракат ҳамда кураш руҳини рағбатлантирди. Фикримизнинг далили сифатида ҳозирги кунда илм-фан, спорт ва бош-

¹ Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. Қаранг: “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 23 декабрь, № 258. 1-5 бетлар.

ка соҳаларда ёшларимиз эришаётган таҳсинга сазовор, катта ютуқларни келтиришимиз мумкин.

“Ёшлар ҳақида гап кетганда – деб давом этади Президентимиз Ш.Мирзиёев, – мен доим бир нарсани ўйлайман. Мана, бугунги кунда қанчадан-қанча ёшларимиз чет элларда таълим олмоқда, меҳнат қилмоқда. Албатта, уларнинг орасида ўз йўлини топиб, бегона юртларда ҳеч кимдан кам бўлмай яшаётганлари ҳам кўп. Лекин Ватан соғинчи ҳар қандай одамни ҳам қийнайди. Шунинг учун улар билан доимий алоқа ўрнатиш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, юртимизга қайтиш истагида бўлганларни қўллаб-қувватлаш бўйича ишларни кучайтиришимиз зарур.

Шу мақсадда Ўзбекистон ёшлари халқаро ассоциациясини тузиш ва унинг самарали фаолият юритиши учун тегишли шароит яратиб беришимиз керак. Ёшларимиз хориждаги тенгдошлари билан илм-фан, маданият, тадбиркорлик, спорт ва бошқа соҳаларда фаол мулоқотда бўлишлари мақсадга мувофиқ. Бу уларнинг ўз салоҳиятини дунё миқёсида намоён этишлари учун катта имконият яратади...”¹.

Ёшларга катта ишонч билдириб, Республикаимизнинг Биринчи Президенти И.Каримов ҳам: “ҳеч кимдан кам бўлмаган, бамисоли эркин куш каби парвозга шай бўлиб турган, билаги кучга тўлиб, салоҳияти юксалиб бораётган, умид ишончимиз, таянчимиз ва суянчимиз бўлган навқирон авлодимизнинг майдонга чиқаётгани мана шу сиёсатнинг дастлабки нишонасидир”², - дея таъкидлаган эди. Мамлакатимиз келажагини одамларнинг, айниқса, ёшларнинг маънавий оламини шакллантирмасдан, уларни ижтимоий жараёнларнинг фаол ижодкори, субъектига айлантирмасдан тасаввур қилиш қийин. Чунки “Тараққиёт тақдирини - маънавий жихатдан етук одамлар ҳал қилади”³.

¹ Ўша жойда. 4 бет.

² Каримов И. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13 ж. - Т.: “Ўзбекистон”. 2005. 7 бет.

³ Каримов И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. - Т.: “Ўзбекистон”. 1996. 34 бет.

Мустақиллик туфайли халкимиз ўз маънавиятини тиклашга, бой маданий-маънавий мероси билан тўла танишишга, ҳар томонлама фаол ва баркамол авлодни шакллантириш имкониятига эга бўлди. Эндиги вазифа нафақат ислохотларни унумли амалга ошириш, шу билан бирга, халкимиз асрлар давомида орзу қилиб келган мустақилликни мустаҳкамлаш, маънавий етук инсонни тарбиялашдан иборатдир. Бу сиёсат эса биринчи навбатда мамлакат келажagini таъминлашда ўзининг улкан хиссасини қўшадиган ёшларга қаратилмоғи лозим. Кишилар онгини эски тузум асоратларидан халос этиш, улар қалбига янгича тафаккур, янги мафкура ғояларини сингдириш бир-икки йиллик иш бўлмай, балки узок давом этадиган жараён эканига бугун ишонч ҳосил қилмоқдамиз. Аммо мафкура-маърифат соҳасидаги вазифамиз фақат одамларимизнинг заҳарланган онгини эски мустабид тузум асоратларидан халос қилишдангина иборат эмас ҳозирги энг муҳим, энг долзарб вазифамиз – жамиятимиз аъзоларини, авваломбор, вояга етиб келётган ёш авлодни камол топтириш, уларнинг қалбида миллий ғоя, миллий мафкура, ўз Ватанига меҳр-садокат туйғусини уйғотиш, ўзлигини англаш, уларни миллий ва умумбашарий қадриятлар руҳида тарбиялашдан иборатдир.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб биз ёшлар тарбиясида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг айрим жиҳатларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, инсон энг олий қадрият саналади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган сиёсатнинг негизига инсон омилининг қўйилиши, унинг кадр-киммати, инсонни кадрлаш, унинг маънавий дунёсини бойитиш, демократик ислохотлар марказига инсон шахсини, унинг манфаатларини қўйилганлиги бежиз эмас, албатта. Жамиятнинг маънавий жиҳатдан янгиланиб бориши инсоннинг маънавий камолот сари интилиши туфайли содир бўлади. Бизнинг фикримизча шу маънода миллий қадриятларнинг ёшлар маънавий камолотига ва жамиятнинг маънавий янгиланишига таъсири қуйидагиларни ўз ичига олмоғи лозим:

– инсоннинг ҳар томонлама камолоти маънавий янгиланиш жараёнининг бош мезони сифатида қаралишини;

– шахсга жамиятда содир бўлаётган барча ижтимоий ўзгаришларнинг субъекти сифатида қаралишини;

– аждодларимиздан асрлар оша ўтиб келаётган моддий ва маънавий мерос ҳамда миллий анъаналаримиз бугунги кунда маънавий янгиланиш учун асос бўлишини;

– ҳаётнинг барча жабҳаларида моддий ва маънавий бойликлар яратишга интилишни;

– ёшлар тарбиясида миллий ва умуминсоний маънавий бойликлардан самарали фойдаланишни;

– халқлараро муносабатларда миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик, тинчлик, ижтимоий ҳамкорлик, биродарлик, ҳамжихатлик ва ҳ.к. ларни таъминлашни;

– ёшларни илм-фан ютуқларини пухта эгаллашга рағбатлантиришни (бу борада мамлакатимизда ҳукуматимиз томонидан улар учун ҳамма шароитлар яратилган);

– жисмонан бақувват, интеллектуал жихатдан етук, маданиятли, маърифатли ёшларни вояга етказиш учун ишлаб чиқилган зарур ташкилий-амалий чора-тадбирларни янада ривожлантиришни;

– инсон тарбиясида, айниқса ёшлар тарбиясида узлуксизликни таъминлаш;

– юқоридаги жараёнларнинг барчаси миллий ғоя асосига қурилишини тақозо этади;

Жамиятнинг маънавий янгиланиши негизида ёшлар қалбида озод ва эркин яшаш, мустақил тафаккур юритиш, жаҳоннинг энг ривожланган давлатлари тажрибаларидан ўрганиш, дунёдаги илм, маърифат, тараккиёт дарғалари билан бемалол баҳс-мунозара юрита олиш иштиёқини уйғотиш кабилар ётади. Бунинг учун эса ёшларда меҳнатга онгли муносабатни, тинмай ўқиш, ўрганиш ва изланиш кўникмаларини шакллантириш лозим. Бу жараён уларда жисмоний ва ақлий меҳнат кўникмаларини биргаликда олиб боришни тақозо этади. Шубҳасиз, бу чора-тадбирларнинг барчаси

Ўзбекистоннинг, халкимизнинг мустақиллигини улуғлаш ва ёшларни қўллаб-қувватлашга қаратилган бўлиши шарт.

Ҳозирги пайтда минг афсуски ёшларда юқоридаги каби кўникмаларни шакллантиришда ўзига хос маълум “тўсиқлар” бор. Масалан, мобиль телефонлари ва компьютерлар, улардаги турли хил ўйинлар, баъзи интернет сайтлари, керагидан ортиқча модага берилиш ва ҳ.к. Албатта, замонавий технологияларни ҳаётга тадбиқ этиш бу давр талаби. Лекин, бу ёшларда китоб ўқишга бўлган иштиёқни сўндирмаслиги лозим. Адолат юзасидан, ўрни келганда шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, мухтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев томонидан ёшларда китоб ўқишга бўлган иштиёқнинг муносиб рағбатлантирилаётганлиги ҳам бежиз эмас.

Ёшларда умуминсоний қадриятлар ҳақида аниқ тасаввурлар ҳосил қилиш, уларга жаҳон эътироф этаётган ахлоқий меъёр, тартиблар нималардан иборат эканлигини кўрсатиш, уларда маънавий бойликларни эгаллашга кизиқишни уйғотиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги замон ёшлари реал ҳаётий талабларга жавоб бера оладиган, уларга аниқ йўлни кўрсата оладиган дастурларни қўллаб-қувватлайдилар. Шунинг учун умуминсоний қадриятларни ёшлар ҳаёти, амалий фаолияти, кизиқишлари билан чамбарчас боғлаш зарур.

Бугун олий таълим муассасасида ўқиётган талаба келажакда раҳбар бўлади, одамлар билан ишлайди ва жамиятни бошқаради. Шунинг учун у кичик бир ташкилотни бошқариш сир-асрорларидан тортиб, давлатимизни жаҳон миқёсида идора этиш, жаҳонда рўй бераётган сиёсий жараёнларни аниқ кўра билиш орқали миллат тараққиётини таъминлаш санъатидан ҳам хабардор бўлиши керак. Илмий-техника ва цивилизация тараққиёти натижасида дунёдаги моддий ва маънавий бойликларга эгалик қилиш учун жаҳон давлатлари ўртасида кетаётган конкуренциялар нафақат давлат арбобларидан, балки ўзини шу муқаддас Ватаннинг фуқароси деб билган ҳар бир онгли, ватанпарвар инсондан, ёш мутахассисдан

юксак интеллектуал салоҳият эгаси, бозор иқтисодиёти қонуниятларидан яхши хабардор шахс бўлишни тақозо этади.

Бундан ташқари, ҳозирги пайтда халқларни маънавий-мафкуравий жиҳатдан бўйсундиришга ва охир оқибат уларни ўзига қарам этишга ҳаракат қилаётган маълум кучлар мавжуд¹. Бу мафкуравий кураш бутун дунёни қамраб олган. Демак, ёшларни умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бизнинг фикримизча бу борада қуйидаги муҳим жиҳатларга эътибор берилишини талаб этади:

- ёшларни мавжуд ёки янгидан шаклланаётган умуминсоний нормалар ва тартиблардан хабардор қилиб бориш;

- дунё давлатлари ўртасидаги сиёсий, дипломатик алоқалар, улар ўртасидаги зиддиятларнинг келиб чиқиш сабабларини тушунтириш;

- жаҳондаги иқтисодий интеграция имкониятларини таҳлил қилиш;

- минтақавий сиёсатнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил этиш;

- дунёда мавжуд бўлган этник бирликлар ва улар ичидаги низоларни, тўқнашувларни ҳал этиш йўллари;

- халқаро инфор­мацион технологияларнинг ҳамда илмий-техник интеграциянинг ер юзида тарқалиши билан боғлиқ жараёнлар;

- маданий алоқалар ва бу борадаги ҳамкорликни йўлга қўйиш сирларидан хабардорликни талаб қилади.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, ёшлар тарбияси ўз мазмун-моҳиятига кўра жуда кенг қамровли масала бўлиб, биргина мақоланинг ўзида уни ҳар томонлама таҳлил қилиш имконияти йўқ. Шу сабабли биз юқорида Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий тараққиётида ёшлар тарбиясининг факат айрим жиҳатларигагина тўхталиб ўтиш билан чекландик. Зеро, юқоридаги каби муаммоларни таҳлил ва тадқиқ этиш ҳам бизнинг фикримизча, бугунги кун ёшлари олдида турган асосий вазифалардан бири бўлиб,

¹ Идея национальной независимости: основные понятия и принципы. - Т.: 2001. Стр. 25.

мамлакатимизнинг нурли келажагини белгилаб берувчи ўзига хос омиллардан бўлиб ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисига мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 23 декабрь, № 258.

2. Каримов И. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13 ж. – Т.: “Ўзбекистон”. 2005.

3. Каримов И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Т.: “Ўзбекистон”. 1996.

4. Идея национальной независимости: основные понятия и принципы. – Т.: 2001.

ФАХРУДДИН АЛИ САФИЙНИНГ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ ҲАҚИДА

Умид МАВЛЯНОВ

Али Сафийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари унинг ҳаёт йўлини кузатиш натижасида маълум бўлмоқдаки, ўта мураккаб, нобарқарор, хатарли ва тез ўзгарувчан тадрижотга учраган XV асрнинг II ярми ва XVI асрнинг биринчи ўттиз йилликларидаги тарихий шароитларда шаклланган. Али Сафийнинг Сабзавор, Нишопур, Ҳирот минтақасида яшаган, давлат муносабатларида фаолият кўрсатган отаси Ҳусайн Воиз Кошифий Султон Абу Саид Мирзо, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорликлари йилларида ўз ўғлининг ҳар томонлама барқарор, тинч-осуда яшаши, етук таълимни олиши, воиз, хотиб бўлиб етишишига барча шароитларни яратиб бера олган эди.

Лекин XV асрнинг 50-60-йилларида темурийлар давлатининг Хуросон, Эрон минтақаларида аста-секин жонланиб, бош кўтара бошлаган жоҳил шиа экстремизми таҳдидлари, сунний жамоага бо-

симининг ортиб бориши сунний ахоли вакилларининг Туркистон, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа минтақаларда осойишта ҳаёт кечирish учун хижрат қилишларига олиб келиб, бу жараён Хуросон минтақасида муайян барқарорликни издан чиқара бошлаган эди. Шу муносабат билан Али Сафийнинг отаси Воиз Кошифий, устозлари Саъдуддин Қошғарий, Жомий, Навоий ва бошқалар унинг мукаммал таълимини ниҳоясига етказиш ҳамда Хожа Аҳрор Валий етакчилигида мукаммал дунёвий ва ирфоний таълим-тарбиясини ниҳоясига етказишни кўзлаб Самарқандга, пири комил хузурига юборилган эди.

XV асрнинг 90-йиллари бошларидан (Хожа Аҳрор вафотидан сўнг) Али Сафий Ҳиротга қайтган, пойтахт маданий-сиёсий ҳаётида кўзга ташлана бошлаган, хожагония-нақшбандия ғоялари, ижтимоий адолат, принципларини фаол тарғиб, ташвиқ эта бошлаган эди. Мана шу юкорида санаб, кўрсатилган ҳолатлар Али Сафий ижтимоий-сиёсий қарашларининг замини, пойдевори, уларнинг шаклланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатган объектив, тарихий шарт-шароит вазифасини ўтаган эди, дейиш мумкин.

Лекин, XV аср ниҳоясида теурийлар давлати ҳудудларига шимолий-шарқдан шайбонийлари, жанубий-ғарбдан эса сафавийлар тажовузи нафақат Али Сафий оиласини остин-устун қилиб юборди, балки ижтимоий-сиёсий, диний-мафкуравий ва маънавий ҳаётни кескин издан чиқарди. Шунга қарамай, унинг ҳаётининг илк ярмида эга бўлган нисбий барқарор, осуда ва бахтли ҳаёти, мукаммал диний-ирфоний таълими Али Сафийнинг диний, ижтимоий-сиёсий, диний-мафкуравий қарашларини, энг муҳими, барқарор ижтимоий-сиёсий, диний-мазҳабий мавқеи-позициясини ҳам мунтазам, изчил тарзда шаклланишига олиб келган эди. **Аввало**, Али Сафий фаол, яратувчан, ижодкор шахс, кўзга кўринган, нуфузли диний арбоб, воиз, хотиб, мударрис, давлат арбоби сифатида шаклланиб улгурган эди. **Иккинчидан**, бу маънавий асоснинг бевосита оқибати ўларок Али Сафий, айниқса, 1497-1511 йилларда тўхтовсиз сафавийлар ва шайбонийлар ўртасида қўлдан-қўлга ўтиб

турган пойтахт Ҳиротдаги омонат, хатарли ҳарбий-сиёсий, диний-мазҳабий тўқнашувлар, таассублар авж олиб турган мураккаб шароитда фаол, изчил сунний ижтимоий-сиёсий позицияда туриб, сунний исломни ҳимоя қилган. Шунингдек, шафқатсиз, мурасасиз сафавий шиалар тажовузи, босқинига қарши суннийларнинг барча табақа, қатламларини ватанпарварлик асосида амри-маъруф, яъни сиёсий тарғиботи воситасида бирлаштиришга, шиа-сафавийларга қарши курашни ташкил этишга амалда уринган. **Учинчидан**, ҳатто ўзининг хос этиқоди асосини ташкил этган тасаввуфий-ирфоний ҳаёт тарзи, тарғиботлари, айниқса, хожагония-нақшбандия ғоя, кадриятлари “ҳимоят тизими” имкониятларини ишга солган ҳолда сафавий шиа тажовузи ва сунний мусулмон жамоаси устидан диний-мазҳабий қатағон сиёсатиға қарши кураш олиб борди. Бу ҳақда Ҳасан Хожа Нисорий Бухорий ўзининг “Музаққир ахбоб” номли тазкирасида жуда аниқ ва ишончли маълумот берган: “Мавлоно Фаҳриддиндек хожагон “силсилаи-заҳаби” мадҳини айтувчи киши ҳам кам топилади. Зеро, фақирнинг қариндошларидан бўлмиш Амир Шайхқим, демишқим, “Ҳирида туркман (сафавий кизилбошлар) замони (1510-1513)да мулло минбарда туриб, хожагон – тангри рухларини муқаддас қилсин! – мадҳини айтар эди ва ҳеч кимда уни бу ишдан қайтаришга қуч топилмаганди”¹.

Қолаверса, Али Сафий темурийларнинг содик тарафдори сифатида сунний шайбонийларда ишончсизлик муносабати босими остида эди. Бунинг яққол тарихий ифодаси – Исмоил Сафавий шиалари кўзида Али Сафий содик, изчил ва фаол диний-сиёсий арбоб сифатида душманларга (суннийларга) хайрихоҳ, кўмаклашишга тайёр, хавфли шахс эди. Ўз навбатида шайбоний ўзбеклари наздида Али Сафий Ҳиротни олган ўзбекларда темурийлар содик тарафдори сифатида ишонч уйғота олмас, улар томонидан гумонсираш, ҳадиксираш уйғотар, унинг 1528-1532-йилларда сургун, бадарғада бўлишининг сабаблари – мана шулардан иборат эди.

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музаққир ахбоб (Дўстлар ёдномаси). Тазкира. Форс тилида: Исмоил Бекжон таржимаси. Т.: Халқ мероси. 1993. 96-б.

Демак, даврининг илгор анъана, қадриятлари руҳида, фаол ва ижодкор шахс сифатида Али Сафий барча жараён, тарихий, ижтимоий-сиёсий воқеа, ўзгаришларни “бу Худонинг тақдири, мен ҳеч нарсани ўзгартира олмайман”, деб қузатувчи, лоқайд бўлиб ўтира олмас эди. “Дарҳақиқат, ғайзи Илоҳийда қусур йўқ турур, қусур толиб тарафида турур. Вақтиким, толиб рафъи мавониъи (тўсикларни йўқ) этса, албатта... .. Ихтиёрнинг ҳикмати одамларда қўброк турур. Вақтиким, мавониъи табиат (табиий тўсиклар)никим, асл бўлуб турур, ихтиёрнинг қуввати қўб ва жаҳд била ул мавониъиларини рафъ этмак керак”¹.

Гарчи Али Сафий анъанавий содиқ сунний мусулмон бўлса-да, тақдири илоҳийни умуман тан олган ҳолда, инсон соҳиби ирода эканлиги ва демак, ўз акли-заковати билан, иродаси билан ҳаётий тўсикларни енгиб ўта олиш, ўз олдига қўйган мақсадларни амалга ошириш, шу жумладан сиёсий мақсад, интилишларда, умуман, ҳаётда нисбатан фаол, иродали бўлиши лозим, деган позицияда турган.

Инсон ўз шахсияти, оиласи ва жамиятда энг юксак олийжаноб мақсадлар, адолат, оқиллик талабида бўлиши, жамиятни ўзи, мақсадлари, интилишлари борасида ташвишга қўймаслиги, хушёр, онги ва иродасига ўзи соҳиб бўлиши, ўткинчи, паст кайфият, интилишлардан қочиши, бунинг учун эса, Али Сафийга кўра унинг акли-идроки нафақат хушёр, балки фаол, англандан фаолият ҳолатида бўлиши лозим².

Шу билан бирга инсон ирода-ихтиёри, фаоллигини Али Сафий мавҳум, ёки ирфоний жидди-жаҳд, риёзат шаклидагина тушунмаган, балки мамлакат, юрт, Ватан, халқ тинчлигини ва хавфсизлигини таъминлаш, бунинг учун керак бўлса фаол ҳарбий-сиёсий жидди-жаҳдда бўлиш – ватанпарвар ва айни пайтда сулҳпарвар бўлиш мақсадга мувофиқлигини тушунган. Аллома шу муносабат билан Хожа Аҳрорнинг қуйидаги қараш, ҳикматини келтиради:

¹ Фаҳруддин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 118-б.

² Фаҳруддин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 202-б.

“агарчандким, ҳар феъл, агар хоҳ ҳадди шаръий мутаважжих бўлсун, хоҳ бўлмасун, бу қавлдин турурким, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг ақдори ва тамкини ва халқи била мавжуд бўлуб турур, лекин мурод ул турурким, ...казову қадарнинг ҳақиқатиға назар этмак керак, то уруш ва фитна (содир) бўлмасун. Ва ул саврати дигарда ҳам аҳкоми шариятға назар этмак керак, то силсилаи умури олам ўз низомида қолсин. Ва шаръи шарифға ихонат бўлмасун ва ваҳм йўл топмасун”¹. Бу ўринда, Али Сафий Шарқда давлат идора ва бошқарувида “Давлат ва дин – сут эгизак”², давлат, дин, қонун бир-бирларидан ажралмас, бири заифлашса ёки дахл қилинса, қолганлари ҳам завоқ топади, деган анъана, назария, ақидадан келиб чиққанди. Уруш бўлса-ю, шарият ва давлат асосларига дарз кетса, бунга қарши бутун ақл-идрок, ирода, жидду-жаҳд билан қурашиш лозим, деган фаол сиёсий-мафқуравий позиция зарурлигини илгари суради мутафаккир. Ва аксинча, давлат, дин, қонун асослари, пойдеворига дарз кетганда, бундан “ранжимак ва изтиробга тушмак ва уруш этмак Ҳақ субҳонаҳу таоло ризосининг мужиби ва Расул-с.а.в.нинг хушнудликлари турур. Ва бу жанг ва ошибнинг зимнида минг фойида суврат ва маъно юзидин мундариж турур. Ихомол ва имҳол онда (яъни тараддуд ёки ўзини бундан четга олиш) илҳад (атеизм, қуфр) ва зиндиқа (бидъат, худосизлик)дин бошқа нимарса эмастур”³.

Демак, Хожа Аҳрор, Али Сафийларнинг диний-этикодий, сиёсий-мафқуравий қарашларига кўра, дин, давлат, қонун асосларига дахл қилиш энг ёмон, буюқ гуноҳ илҳад, яъни қуфр, атеизм ва жаҳолатпараст бидъатчилик сифатида қаралиши, баҳоланиши ва улар маҳв этилиши лозим.

“Ҳазрати Эшон (Хожа Аҳрор)нинг муборақ хатлари била китобининг зохириға ёзилгон қуйидаги калимоти қудсиййани кўрган

¹ Фаҳруддин Али Сафий. “Рашахот...”. Т.: 2004. 220-221-66.

² Қаранг: Низом ул-мулк. Сиёсатнома ёки Сияр-ул-мулк. Т.: Адолат. 1997. 19; 44-49-66.; M.Grignaschi. quelques specimens de la literature Sassanide. JA. t.254. fasc. Paris. 1966. p.1-142; А.Колесников. Письменные памятники Востока. Историко-философские исследования. 1970. М.: 1974. стр. 458.

³ Фаҳруддин Али Сафий. “Рашахот...”. Т.: 2004. 221-6.

эдим, деб Али Сафий иктибос келтиради, – ... камоли салтанат ва султонлиғ (яъни давлат ва бошқарув камоли) улким, ўз тасарруфи била тамоми раоёга ва хосларга ўз кисватини (яъни адл ва инсо-Ортиковфини) кийгизур”¹.

Али Сафий Хожа Ҳасан Аттор ва унинг муриди, кейинчалик башорати билан давлат ишларида (Мирзо Улуғбек даврида) ясовуллик қилган кишига қилган васияти – вазифаси баёнида тўлиқ ва мукаммал келтириб ўтган: “Аттор, ойтдиларким: “Санга подшоҳларнинг даргоҳида бир хизматни ихтиёр этмак керакдурким, мазлумларнинг рўзгорига санинг мададинг етишгудек бўлсун”. Бас, мени бу шуғлда ишорат этдилар ва Мир Саъидким, Мирзо Улуғбекнинг умароларидан турур, онга сипоришнамо ёзиб, манга васият этдиларким: “ҳамиша мусулмонларнинг муҳимларининг кифоятидин ожиз келсанг, керакким, онинг ғамида бўлсанг ва ўзинини малул этсанг ва онинг малолати била уйкуға борсанг, умиддурким, бу муомила муфзий бўлса ул муҳимнинг фатҳ бўлмоғига”².

Демак, ҳақиқий мусулмон, чин ихлос билан Аллоҳ таолога умид ва илтижо этувчи, унинг шариати қонунларини амалга оширувчи биринчи ғалда фуқаролар, аҳолининг энг муҳим муаммоларини ҳал қилиш, арз-додига етиш, уларга мадад ва ёрдам кўрсатиш йўлида саъй-гайрат кўрсатиши, бу ишларни бажариш, амалга оширишнинг кифояти (кафили) бўлмоғи лозим. Бордию, у бундай кафилликка ярамаса, унда ўзини четга олмай, бепарво бўлмай, одамлар, фуқаролар муаммоларини ҳал этиш чора-тадбирларини излаш, ҳал қилиш йўл-йўригини қидириш, турли йўл, восита билан муаммоларни ҳал қилиш ғамини ейиш унинг асосий вазифаси бўлиб қолиши лозим.

Кенг ҳалқ оммаси барча тоифа, табақа ва қатламларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, дин ва миллатни қонунсизлик, ҳақсизлик, адолатсизликлардан, зулм ва зўравонликдан ихота қилиш,

¹ Фаҳрулдин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 238-б.

² Фаҳрулдин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 290-б.

ҳимоя қилиш хожагония-накшбандия ва бошқа тасаввуф пири-муршидларининг умумий ғоя, мақсад, қадрият, анъанаси эканлиги Али Сафий томондан бир неча бора тасдиқланган, исботланган. Айни пайтда, ижтимоий-сиёсий масалаларни ҳал қилишда Али Сафий фикрича, кўр-кўрона, шошма-шошарлик, тарафкашлик, таассуб ёки таъма, тухмат билан эмас, балки инсонийлик, шариат қонунлари юзасидан ҳолис, қонун устуворлиги, ижтимоий адолат, адл-инсоф принципларига қатъий риоя қилиш лозим. Бу позицияни асослашда Али Сафий яна Хожа Аҳрорнинг ижтимоий адолатсизликнинг бузилиши, ҳақсизликнинг рўй беришини кўрган Ҳирот воизи Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Сунугарийнинг ўз изтироб, йиғлашларига берган қуйидаги изоҳини келтириб ўтади¹.

Али Сафий Хожа Аҳрор ҳам бу ғоя, ақидани яққол ифодалаганлигини алоҳида таъкидлаб, келтириб ўтган: “Ва ойтдиларким: “Кўб турурким, биз халқнинг ғамидамиз ва халқ бизнинг воситамиз била шодликда турурлар. Агарчандким, бу ширк турур киши ўзини шундоғ улуғ тутсаким, агар ул хароб бўлса Олам хароб бўлур. Лекин биз на иш этармиз... бизнинг ихтиёримиз бўлмай, бизни шундоғ улуғ этибдур”².

Ижтимоий-сиёсий, диний-мафкуравий муаммолар, низо, фитналарни, ҳал қилиш учун Худонинг иродаси билан бу дунё эгалари, султонлар, ҳоқонлар ўртасида бирликка, яқдилликка эришиш, улар орасига кириш лозим³. Бунга эришиш мусъулияти эса Али Сафийнинг фикрича, Хожа Аҳрорга ўхшаган буюк пири-муршидлар зиммасида туради, уларнинг вазифасидир. Бу кузатиш, ҳулосаси тасдиғи учун Али Сафий Хожа Аҳрорни ўзининг қуйидаги ҳикматли сўзларини келтиради. Хожа Аҳрор айтган эканки: “Агар бу рўзгорда биз шайхлик этсак, ҳеч шайх мурид топмас эрди, лекин бизга бошқа иш буюриб турурларким, мусулмонларни заламанинг қўлидан саклармиз, бу восита била подшоҳларга ихтилот этмак керакдур ва оларнинг нафсларини мусаххар этмак ва бу амалнинг тавас-

¹ Фаҳруддин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 359-б.

² Фаҳруддин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 369-б.

³ Қаранг: Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. Т.: Ёзувчи. 1994. 67-74-бб.

сути била мусулмонларни мақсадиға еткурмак... Адаб ул турурким, ўзини Ҳак субҳонахунинг иродасиға тобеъ эткай, на улким, Ҳак субҳонахунинг ўз иродасиға тобеъ қилғай”¹. Султонлар ўртасиға тушиш, Султон Аҳмад Мирзо давлатини ҳалокатдан қутқариш, аҳоли тинч-осуда ҳаётини таъминлаш Хожа Аҳрор томонидан Мирзо Абулқосим Бобур юз минг қўшин билан Хуросондан Самарқандни олиш учун келганда ҳам шиддат билан катъий азму-жаҳд билан амалга оширилганлигини Али Сафий “Рашаҳоту айнил-ҳаёт” асарида муфассал келтириб ўтган². Хожа Аҳрор ва Али Сафийнинг ҳам ҳукмдорлар, давлатлар орасидаги уруш, фитна-низоларни ҳал қилишда риоя қилган мақсад, усулларини тушунишда Самарқанд тахтини олиш учун бостириб келган Султон Маҳмуд Мирзога Хожа Аҳрор юборган мактуб мазмуни ниҳоятда кимматли, нодир шохидлик ҳужжати вазифасини ўташи мумкин³.

Хожа Аҳрорнинг бундай ижтимоий-сиёсий фаоллиги айниқса Тошкент, Ўратепа, Шохрухияни забт этиш учун Султон Аҳмад Мирзога уруш очган Маҳмудхон ва Умаршайх Мирзоларни сулҳга келтириш воқеасида яққол намоён бўлган, самарали натижаларга олиб келган. Гап шундаки, бу уч ҳукмдорни яраштиришда Хожа Аҳрор ўзининг бутун диний-ирфоний обрўсини ҳам, дипломатик сулҳпарварлик маҳоратини ҳам ишга солишиға тўғри келган. Икки, уч қўшин юзма-юз саф тортган, ўртада Хожа Аҳрорнинг жойнамо-зи ёзилган, мунозара эса ўша икки қўшин сафи ўртасида Эшоннинг жойнамози (томиёнаси) кимга яқин деган борада юзага чиккан⁴.

Хожа Аҳрор Султон Маҳмудхонни олиб келиб, улар билан кўриштирганлар, сўнг Умаршайх Мирзони келтирганда, у катта акаси бўлмиш Султон Аҳмад Мирзонинг “қўлини юзига суртиб йиғлаган”, у эса Умаршайх Мирзонинг бўйинини ўпиб, ҳар иккиси ҳам йиғлар эрдилар. “Бу ҳолнинг мушоҳадасидин ҳаммага йиғла-моқ тусставлий бўлди. Ул мажмуаънинг орасида ажаб шўру-шаъб

¹ Фаҳруддин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 387-б.

² Фаҳруддин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 381-383-бб.

³ Фаҳруддин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 384-385-бб.

⁴ Фаҳруддин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 389-б.

пайдо бўлди, ондин сўнг томиёнада ўлтурдилар. Шундоғ хайбатлиғ мажлис эрдиким, фақир гоят дахшатдин дастурхонни терс ташладим”¹. Бироқ барча аскарлар ҳамон от устида, ўзаро бир-бирларига ёпирилиш ҳолатида эдилар. “Вақтиким, таомдин фориг бўлдилар, аҳд этдилар ва ўрталарида сулҳ воқеъ бўлди. Ҳазрати Эшон Тошкандни Султон Аҳмад Мирзодин Султон Махмудхон учун олдилар ва аҳдномани **фақир (яъни Али Сафий)** ёздим. Фотиҳани ўқуб, ўринларидан турдилар”². Али Сафийнинг ўз сўзидан маълум бўлмоқдаки, уч подшоҳ давлатлари ўртасида, энг калтис уруш шаронтида баъзи дипломатик, сулҳ тузиш, яъни дипломатик протокол ишларида қатнашган.

Мен, деб таъкидлаб ўтган эди Али Сафий “Рашахот...”да, Хожа Ахрорнинг баъзи ходимлари айтган эканки, ўша лашкарлар ўртасидаги эшоннинг вазияти гўё уч маст, кутурган туялар ўртасида қолгандек бўлган, гўё бу уч туя “огизларини очиб, бир-бирларига қасд этмакчи, бир-бирларига огиз уруб, гўштларини узуб ташласалар. Ва Ҳазрати Эшон ул майдонда турубдурлар ва ул уч маст теванинг нўхтасини қўлларига ўраб ва маҳкам тутуб, қўймасларким, бир-бирларига дахл этсалар”³.

Демак, Али Сафий ижтимоий-сиёсий қарашлари, фаолиятининг яна бир ёркин жиҳати – бу унинг дипломатик – элчилик, сулҳ тузиш билан боғлиқ фаолияти, давлатлараро муносабатларга бўлган қарашлари, муносабати, бу жараёнларда унинг ўзи бевосита ўйнаган ролида ҳам қўзғатилган.

Али Сафий Хожа Ахрор ижтимоий-сиёсий қарашларининг, фаолиятининг яна бир муҳим жиҳати Султон Аҳмад Мирзо бир вақтлар эшон тақлиф ва илтимосига қўра бекор қилган “тамға” воқеаси билан боғлиқ эди. Бу ҳодиса умумдават, умумхалқ манфаатлари билан боғлиқ, катта давлат сиёсати – солиқ сиёсати муаммоси ва айни пайтда мўғуллар давлат идора ва бошқарув тизими асосларининг емирилиши, тугатилиши билан боғлиқ катта ижтимоий-

¹ Фахрулдин Али Сафий. “Рашахот...”. Т.: 2004. 390-б.

² Фахрулдин Али Сафий. “Рашахот...”. Т.: 2004. 390-б.

³ Фахрулдин Али Сафий. “Рашахот...”. Т.: 2004. 390-б.

сиёсий воқеа эди¹. Тамғачи амалдорлар, олий зодагон мансабдорларнинг тамғани тиклаш билан боғлиқ ниятлари, саъй-ҳаракатлари давлат сиёсати даражасида жиддий, амалга ошиши очик кўриниб турган бир шароитда, бу уринишларга тўсик, ғов бўлиш яна Хожа Ахрорнинг куйидаги сўзлари аниқ кўрсатиб, исботлайди: “Бу хабар Ҳазрати Эшонга етушди, тунд бўлуб ойтдиларким: Ҳазрати Хожа Баҳоуддин неча муддатлар жаллодлик этдилар, биз ҳам олонинг шогирдларидин турурмиз, кўрармиз, то кимга сарф этар эркан!”².

Хулоса килиб айтадиган бўлсак, Хожа Ахрор ижтимоий-сиёсий ғоялари, фаолияти тимсолида Али Сафий давлат ва диннинг улуғ одамлари ижтимоий-сиёсий муаммоларни қандай самарали, ўз вақтида, кенг халқ оммасининг тинч-осуда, нисбатан фароғатли ҳаётини таъминласа-да, қафолатлашда қандай адл-инсоф, қатъий иродани намоён этиб, бу умумдавлат, умумхалқ муаммоларини ҳал қилишлари лозимлиги, мумкинлигини асослаб бера олган. Али Сафий ижтимоий-сиёсий қарашлари, эътиқоди ва фаолиятининг бундай диний-ирфоний, исломий ва шаръий асосларини жуда кўп ўринларда характерли, ибратли мисол, нақл, ҳикматлар тарзида асослаб берган, кейинги авлодларга ўзининг бир хулосаси, сабоғи тарзида етказган.

КАДРИЯТЛАР ТАЛҚИНИДА ИНСОН МУАММОСИ

Нилуфар ТЕМИРОВА, ф.ф.н., доцент.

Ҳаёт мудом қарама-қаршиликларга, зиддиятларга тўла бўлган. Бу қарама-қаршилик ва зиддиятларга тўла ҳаёт бир кўринишдан иккинчи кўринишга, бир қадриятлардан иккинчи қадриятларга ўтаётганида кишиларни беихтиёр ўз кетидан эргаштириб кетади. Ўзбекистон Республикасининг эски коммунистик догма, турмуш

¹ Фахруддин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 393-б.

² Фахруддин Али Сафий. “Рашаҳот...”. Т.: 2004. 393-б.

тарзидан воз кечиб, шахс қадрини улуг'ловчи демократик жамиятга ўтаётгани, бозор муносабатларини ўз тараққиёт йўли қилиб белгилаб олгани ўзидан ўзи, ҳеч қандай зиддиятларсиз, тўқнашувларсиз, шахс онги ва турмушига акс таъсир этувчи омилларнинг фаоллашувисиз содир бўлмайди. Ички зиддиятлар мудом сақланиб қолади, улардан мутлақ халос бўлиш мумкин эмас. Бироқ уларни қайта қилиш, улардаги деструктив кучларнинг жамият устидан ҳукмронлик қилишига йўл қўймаслик зарур, акс ҳолда қанча сабъ-харакатлар билан барпо этилган ва қарор топган инсоний қадриятлар йўқ қилиниши мумкин. Бунинг учун жамиятда демократик тартибларни, турмуш тарзини шакллантиришга қаратилган қонунлар қайта қилиш етарли эмас, ҳар бир шахсда юксак мақсадлар билан яшаш қўникмасини шакллантириш ҳам зарурдир. Яшашдан мақсади нима эканлигини аниқ билган шахсгина жамиятда содир бўлаётган ўзгаришларга онгли муносабатда бўлади, ён-атрофга сергак нигоҳ билан қарайди, дуч келган фикр ва гояларга эргашиб кетавермайди. Ўзининг ҳаётий мақсадларига эга бўлган кишигина, машҳур рухшунос С.Л.Рубинштейн ибораси билан айтганда, «ҳаёт субъекти» бўла олади. Шунинг учун биз ёшларда ҳаётий мақсадни шакллантириш, унга миллий ва умуминсоний қадриятларнинг таъсирини ошириш масалаларини ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Ҳаёт, айниқса, инсон ҳаёти – олий қадриятдир. Унда ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадриятлар, ижобий-конструктив ҳодиса сифатида, уйғунлашиб келади. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясида (2-3- моддалар) ҳар бир киши, миллати, жинси, тили, дини, эътиқоди ва ижтимоий қелиб чиқишидан қатъий назар, яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга эканлиги таъкидланади. Демак, инсон ҳаёти, инсон шахсининг дахлсизлиги, унинг эрки жаҳон эътирофи этган қадриятлардандир.

Ҳозирги замон ижтимоий, айниқса, фан ва техника тараққиёти инсон жисмоний ва маънавий қиёфасига, руҳияти ва профессионал малакасига таъсир этувчи омилларни бир бутун, яхлит ҳодиса сифатида ўрганишни талаб қилмоқда. Афсуски, – деб ёзади

А.Чориев, — ҳозирги замон фани тўплаган инсон тўғрисидаги маълумотлар жаҳон цивилизациясининг талабларига мутлақо жавоб бермайди. Чунончи, инсоншунос олимларнинг гувоҳлик беришича, бугунгача тўпланган барча билимларнинг 95-98 фоизи табиат муаммоларига бағишланган. Инсон табиатини ифодаловчи маълумотлар, тўпланган илмларнинг бир фоизидан ҳам камроғини ташкил этади».

Маълумки, фалсафа азалий мавзу бўлган инсоннинг борлигидаги ўрни, унинг ўзи ва ён-атрофдаги олам ҳақидаги ўйлари, тасаввурлари, худди шунинг ҳаётининг моҳияти ҳақида фикр юритади. Шунинг учун «фалсафанинг донишмандликни севиши ҳаётининг мақсади ҳақида фикрловчи мавжудотни англаши ҳамдир».

Ҳаётининг мақсад диккат марказига олинган заҳоти ижтимоий (умумий) ҳаёт билан шахсий (хусусий) ҳаёт ўртасидаги муносабатларни таҳлил қилиш зарурияти пайдо бўлади.

Ёшлар онгига ижтимоий қадриятларнинг устунлиги, ижтимоий идеал, ўзига хос ижтимоий модель ҳақидаги тасаввурлар сингдирилди. Шахснинг ҳаётининг мақсади ижтимоий тузум мақсадидан келтириб чиқарилди, натижада шахс маънавияти, ҳаёти иккинчи даражали нарсага айлантирилди. Коммунистик тузумнинг ва идеологиянинг емирилиши ҳаётининг мақсад ва унинг моҳияти ҳақидаги тасаввурларни ўзгартириб юборди. Иқтисодий муаммоларнинг ҳал этилиши шахс ихтиёри, фаоллиги ва ҳаётининг мақсадига боғлиқ қилиб қўйилиши тарих саҳнасида ўз манфаатлари ва ҳаётининг мақсадига эга шахсларни олиб чиқа бошлади. Натижада ижтимоий нормалар, идеаллар, тушунчалар билан шахсий нормалар, идеаллар, тушунчалар ўртасида тўқнашувлар одатий ҳодисага айланди.

Ижтимоий нормаларга тўла, сўзсиз итоатда яшаш шахсни борлиқ, келажак ва ҳатти-ҳаракатлари учун масъулликдан холи қилади. Шахс тайёр андозаларга, тайёр нормаларга ва қадриятларга эргашиб, итоат этиб яшайди. Ўз ҳаётини ҳам ана шу қадриятларни мустаҳкамлашга сарф этади. Агар бирор киши ушбу ижтимоий қадриятларга қарши чиқса ёки уларнинг рационаллигини шубҳа

остиға олса, у «фаол апологет»га, «химоячи»га, «ватанпарвар», «элпарвар»га айланади. Чунки бундай шахс ўзини ижтимоий бирликдан, коллективдан ташқарида ёки бошқача кадриятлар билан яшаши ҳам мумкинлигини ҳаёлига келтирмайди. Демак, ижтимоий кадриятларга муккасидан кетиб берилиш шахсни тайёр нормалар, тушунчалар ва турмуш тарзи доирасида, фақат шу кадриятларга амал қилиб, уларни авайлаб-асраб яшашига мажбур этади. Бу билан биз шахс индивидуаллиги (индивидуализм)ни коллективизмдан афзал демокчи эмасмиз. Биз ижтимоий кадриятларни мутлак деб билиш шахснинг эркин ва фаол яшашига ҳалакит беришини таъкидламоқчимиз, холос. А.Тойнби қотиб қолган анъаналарга, кадриятларга итоат этиш инсониятни миллионлаб йиллар ибтидоий тузумда яшашига мажбур этди. Ижтимоий бирлик, «жамият ўзаро алоқада бўлган шахслар ўртасида воситалик вазифасини бажаради, ундан бошқа нарса эмас. Жамият эмас, шахслар инсоният тарихини яратадилар», – деб ёзган. Тўғри, А.Тойнби тарихий жараёнларни диний-идеалистик концепция («Инъ ва Ян», яъни кириш ва чиқиш) нуқтаи назаридан таҳлил қилади. Бу билан у, охир натижада, ғайриҳаётий қучлар шахс иродасини белгилаб беради деган фикрга мойиллик билдиради. У Исо алайҳиссаламнинг қуйидаги сўзларини келтиради: «Мени ер юзига тинчлик келтириш учун келган, деб ўйламанглар. Мен тинчлик эмас, балки қилич келтиргани келганман. Одамни отасидан, қизни онасидан, келинни қайнонасидан ажратиш учун келганман. Одамнинг душманлари ўз уйидагилари бўлади. Ота ёки онасини Мендан ортиқ севган Менга лойиқ эмас. Ўғли ёки қизини Мендан ортиқ севган Менга лойиқ эмас. Қимқи ўз хочини олиб, ортимдан эргашмаса, Менга лойиқ эмас. Ўз жонини аямоқчи бўлган уни йўқотади. Мен учун жонини йўқотган эса жон топади».

Шу билан бирга А.Тойнби ноодатий фикр, хатти-ҳаракат, асар, шахс ён-атрофда қаршилиқ, тўқнашув уйғотади деб кўрсатади. Бу эса бутун ён-атрофни, жамиятни безовта қилади, унга ноқулайликлар, йўқотишлар, азиятлар олиб келади. Агар ноодатий кад-

риятлар (янги кадриятлар) кўпчиликлнинг, жамиятнинг саъй-хара-
катлари билан амалга ошса, уларни жорий этиш қаршилиқ ҳам,
азиятлар ҳам уйғотмайди. Бироқ А.Тойнби «ижтимоий яратувчан-
лик ё яқка-ижодкорларнинг ёки ижодкор озчиликлнинг амаллари-
дир», деб такрорлайди. Бундай қарашларни рус файласуфлари
Н.Бердяев, В.Соловьёв, В.Розанов, испан файласуфи Хосе Ортега-
и-Гассет, австриялик ёзувчи, Нобель мукофотининг совриндори
Э.Каннети асарларида ҳам қузатиш мумкин. Бироқ шахснинг иж-
тимоий кадриятларгами ёки ўзининг шахсий мақсадлари ва
тушунчаларигами амал қилиши у яшаб ўтган муҳит, маданият
характерига боғлиқдир. Шунинг учун Ғарб кишиси учун ён-
атрофни, ташқи оламни, шарқ кишиси учун ўзини, ички оламини
билиш маданиятининг характери унинг ҳаётий мақсадларига
таъсир этади.

Файласуф-антрополог П.С.Гуревич бизнинг мавзуимизга бево-
сита тааллуқли кизиқарли бир қузатишини келтиради. Аввал бош-
даёқ Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам одам ўзини умумий космик реал-
ликдан ажратмаган, у ўзини ушбу космоснинг бир заррачаси деб
билган. Шу билан бирга у ўзининг «Мен»ини ҳам унутмаган. Ке-
йинги ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнида Шарқ кишиси
ўзининг ички оламига, ўзини ўзи англашга, Ғарб кишиси эса ён-
атрофни, ташқи оламни англаш, уни ўз манфаатларига бўйсун-
дириш йўлларида кетган⁵. Аммо узоқ давом этган ушбу йўллар
XX асрга келиб қайта уйғунлашишга, инсон зоти учун умум бўлган
борлиқни, ушбу борлиқдаги нукталарни топишга, излашга кириш-
ди. Натижада умуминсоний кадриятлар миллий белгилардан устун
қараладиган, умуминсоний тараққиётга қўшилган хисса, улуш
халқлар, миллатларнинг қайси кадриятларга мувофиқ яшаётганини
белгилайдиган бўлди. Шахснинг ҳаётий мақсади ҳам, ижтимоий
антропологик нуктаи назардан ва охир натижада умуминсоний
белгилар билан ўлчанади.

Ж.Ж.Руссо фикрига кўра, ёшлик даври 16-20 ёшларни ташкил
этиб, ушбу даврда шахсда ён-атрофга қизиқиш кучаяди, севги туй-

гулари уйғонади, вужуднинг психофизиологик ўзгариши содир бўлади. Бу даврни Ж.Ж.Руссо шахснинг «ижтимоий, иккинчи туғилиш босқичи» деб атайди. «Биз, айтиш мумкинки, икки бор туғиламиз: биринчисида мавжуд бўлиш учун, иккинчисида яшаш учун; биринчи марта уруғ учун, иккинчи марта жинс учун. Файласуф шахснинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишини «қисқа, аммо ёшга узок таъсир этадиган кескин давр», «унда шахс ҳаёт учун туғилади ва унга инсоний сифатлар ёт бўлмайди», деб таъкидлайди. Шунинг учун ҳам ўтказган социологик сўровномамиз объекти бўлиб университет баркамол авлоди ҳисобланади.

Умуминсоний кадриятлар, у ёки бу тарзда миллий кадриятларни ўз ичига олади, улардаги тараккийпарвар ёндашувларни қўллаб-қувватлайди. Демак, шахснинг ҳаётий мақсадида ҳам миллий ва умуминсоний кадриятлар ўз аксини топади. Ушбу назарий ёндашувдан келиб чикиб биз баркамол авлод ўртасида уларнинг: 1) миллий кадриятларга ва 2) умуминсоний кадриятларга ҳаётий мақсади нуктаи назаридан қандай ёндашишини аниқлашга қаратилган савол-жавоблар ўтказдик. Қисқа мақола доирасида олинган натижаларга ўрин ажратмаган ҳолда қисқа хулосамизни беришни лозим топдик.

Олинган жавоблар бизни миллий кадриятлар баркамол авлодда ҳаётий мақсадни белгилаб олишда етакчи таъсир ўтказади, бироқ улар маълум бир ижтимоий, тарбиявий, маданий омиллар таъсирида ўзгариши, трансформацияга учраши мумкин. Демак, баркамол авлод маънавиятининг шаклланиши халкимиз тарихий-маданий кадриятлари таъсири остида бўлса-да, улар мавжуд ижтимоий-маданий муҳит талабларига мувофиқ ўзгариши, ўзида янги қирраларни, белгиларни намоён қилиши мумкин, деган хулосага олиб келади.

Адабиётлар:

1.Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.:Педагогика, 1996. – С.347.

2. Права человека. Международный билль о правах человека. - Тошкент: Адолат, 1992. -С. 10-11.

3. Чориев А. Инсон фалсафаси. Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти (Биринчи китоб). -Тошкент: Chinog ENK», 1998. - Б.5.

4. Гуревич П.С. Философская антропология. – М.: Изд-во «Вестник», 1997. -С. 31.

5. Лисовский В.Т. Что значит быть современным. – М.: Политиздат, 1980. -С. 202-203

6. Руссо Ж.Ж Эмиль, или о воспитании. - СПб., 1913. -С. 198-199.

ЁШЛАР ИЖТИМОЙ ОНГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ИНТЕРНЕТНИНГ ТАЪСИРИ

Ғофир АМАНОВ

Мустакил ҳаётга қадам қўяётган янги авлод жамиятда мавжуд гоёлар таъсирида тарбияланади, муайян қарашлар ва гоёларни ўз эътиқодига сингдиради. Мамлакатимиз аҳолисининг 30 фоизи 14 дан 30 ёшгача бўлган ёшлардир. Уларнинг таълим олиши, касб-хунар эгаллаши учун замонавий шароит ва имкониятлар яратилган. Шу билан бирга, ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказишни ташкил этиш долзарб масала ҳисобланади. Ёшлар қанчалик маънавий баркамол бўлса, турли ёт иллатларга қарши иммунитети ҳам шунча кучли бўлади. Маълумки, давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёевнинг ташаббуслари билан ижтимоий, маънавий-маърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида йўлга қўйиш бўйича 5 та муҳим ташаббуснинг амалда қўлланиши, муҳим аҳамият касб этади. Учинчи ташаббус аҳоли ва ёшлар ўртасида компьютер технологиялари ва интернетдан самарали фойдаланишни ташкил этишга қаратилган. Ёшлар онгини тўр сингари ўраб олган Интернет ти-

зими орқали истаган одам ҳар қандай маълумотни қабул қилиши ёки узатиши мумкин. Одам боласи табиатан янгиликка, ахборотга ташна экан ўз эҳтиёжларини қондиришда бутун дунё хабарномаси бўлган интернет кейинги йилларда кўп маъқул ва номаъқул оқибатларга олиб келмоқда. Интернет бирор бир давлат қонунларига бўйсинмайди ва ҳеч кимга ўз фаолияти учун ҳисоб бермайди. Янги ахборот маконида маълумотлар жуда катта ҳажмда жойлаштирилади ва яшин тезлигида тарқалади. Албатта, унинг ёшлар ижтимоий онги, дунёқараши, билими ва савиясининг кенгайишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади.

Интернет шароитида давлат чегаралари очик қолади. Албатта, ҳар бир мамлакат ўз чегараларини имкони борича ҳимоя қилишга ҳаракат қилади. Лекин бу борада биз ишончли йўл кенг аҳоли қатламида Ўзбекистон манфаатларига зид ахборотга нисбатан иммунитет ҳосил қилишдир. Агар интернет тармоғидаги сайтларни варақлаган фуқарода Ватан туйғуси, ўз халқига нисбатан эътиқоди мустаҳкам бўлса, ҳар қандай бўхтон ва тўқималарга ишонмайди иммунитетга эга, иймони бақувват, гурури баланд, сиёсий маданияти етук инсонларга ёт ғоялар таъсир ўтказа олмайди. “Бугунги кунда ёшларимиз нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио-телевидение, матбуот, интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмоқда. Жаҳон ахборот майдони тобора кенгайиб бораётган шундай бир шароитда болаларимизнинг онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма, деб бир томонлама тарбия бериш, уларнинг атрофини темир девор билан ўраб олиш, ҳеч шубҳасиз, замоннинг талабига ҳам, бизнинг эзгу мақсад-муддаоларимизга ҳам тўғри келмайди.”¹ – деб ёзади И.А.Каримов.

Калифорния университети тиббиёт ходимларининг Сан-Диегодаги тадқиқотлари натижасига кўра, замонавий рақамли технологияларнинг ишлаб чиқариш кучи инсон миясининг ахборотни қабул қилиш имкониятларидан ҳам илгарилаб кетган. Биргина клавиатура тугмасини босиш орқали биз Ер сайёрасида кун давомида

---

¹ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. Т. Маънавият. 2008 й. 114-бет.

содир бўлган воқеалардан хабардор бўлишимиз мумкин. Бахтсиз ходисалар, табиий офат оқибатлари, янги эпидемиялар хақидаги ўнга яқин ахборот 3-5 дақиқа ичида онгимиздан жой олади. Оқибатда, биз кимларнингдир бошига тушган дарду ҳасратлар, кулфатларни ҳиссиётларсиз, бир нафасда ўқиб ёки эшитиб кетишга одатланамиз. Ахборотнинг кўплиги воқеа-ходисаларни юзаки, тез ва чала идрок этишга сабаб бўлади. Фақат ҳиссиётларгина эмас, интеллектуал салоҳият ҳам “ўтмас”лашади.¹

Замонавий шаҳарлик фуқаро ахборотни, асосан, ОАВдан, мутахассислар томонидан сунъий равишда “қолип”га солинган ҳолда олади. У ТВ томоша қилади, янгиликларни эшитади, сценарийларида маълум бир мақсадлар кўзланган фильм ва спектаклларни кўради, мусиқа тинглайди. Бундан ташқари, ҳар кун кимнингдир кучли таҳриридан ўтган мингдан ортиқ сўзни кўздан кечиради.

Бугунги кунда ёшларимиз, нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио-телевидение, матбуот, интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмақда. Чунки, бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан маънавий зиён етказиши мумкин.

Интернет, уяли алоқа воситалари орқали маънавиятимизга ёт гоёларни тарғиб қилувчилар асосан ёшларнинг хис- туйғуларига таъсир қилиш йўли билан ўз мақсадларига эришишга ҳаракат қиладилар. Катта ёшдаги, ҳаёт тажрибасига эга бўлган баъзи ота-оналар фарзандларининг кийинишда, муомалада, атрофидаги одамлар билан бўлган муносабатиде, орзу ва интилишларида ғарбона ҳулқ-атвордаги салбий жиҳатлардан ўрнатилганликларига бепарво бўлишлари, баъзан уларни рағбатлантиришлари авлод тарбиясида жиддий муаммоларни келтириб чиқармоқда. Орамизда

¹ dreambeauty.ru Интернет сайти

баъзан билиб-билмай маънавиятимизга тажовуз қилувчиларга ён босувчиларнинг учраб қолиши бешикдан то қабргача илм излаш билан бир қаторда тарбия олишнинг зарурлигини ҳам исботлайди.

Маълумки 2005 йил 28 декабрда қабул қилинган “ZiyoNET” ахборот тармоғини янада ривожлантириш тўғрисида¹»ги қарори барча бўғиндаги таълим масканларини замонавий компьютер техникаси, мултимедиа воситалари билан таъминлаш, уларни жамоат таълим ахборот тармоғига улаш ишларида муҳим омил бўлмоқда. Юртимиздаги барча таълим муассасалари, илмий ва маданий-маърифий ташкилотлар ўқув материаллари ва ресурсларни ўз ичига олган Таълим порталига уланган. Бу – масофадан туриб ўқитиш усулларини таълим тизимига кенг жорий этиш, ўқувчи ва ёшларга ахборот-коммуникация хизматлари кўрсатишни янада кенгайтиришга хизмат қилмоқда. Айни пайтда мазкур портал ота-оналар, ўқитувчилар, ўқувчи-ёшлар, педагогика соҳасида тадқиқот олиб бораётган олимлар учун таълимдаги сўнгги маърифий янгиликлардан бохабар бўлиш, мактаблараро ўзаро тажриба алмашиш, илғор педагогик технологияларни кенг жорий этиш имконини бермоқда.

XXI аср интеллектуал салоҳият, тафаккур ва маънавият асри сифатида инсоният олдида янги-янги уфқлар очиш билан бирга, биз аввал кўрмаган, дуч келмаган кескин муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Шундай мураккаб ва тахликали даврда хур фикрли кишиларнинг, биринчи галда маънавият фидойиларининг ҳалқимиз, шу жумладан ёшларимиз эртанги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-окибат ва бағрикенгликка даъват этишга қаратилган ҳароратли, таъсирчан сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим маъно касб этмоқда. “Интернет клубларда ёшлар ўйнайдиган электрон ўйинларнинг 49 фоизи сезиларли даражада зўравонлик ва ёвузлик кўринишига эга, 41 фоиз жангари (турли отишмалар ва портлашларга асосланган) ўйинларда эса ўйин қаҳрамони ўз мақсадига етишиш учун зўравонлик ва ёвузликлардан фойдала-

---

¹ <http://www.ziyo.net>

нади”¹ бундай ўйинларни ёшлар онгига ташланган оловга киёслаш мумкин, чунки бундай ўйинлар ёшлар онгини захарлайди ва уларнинг маънвий тарбиясига салбий таъсир ўтказди. Яна бир эътибор талаб қиладиган нарсаси бугунги кунда Интернетдаги парнографик сайтлар сони 4,2 миллион, бундай саҳифалар сони 420 миллиондан ошган. Ушбу сайтларга ташриф буюрадиганларнинг асосий қисмини 12-17 ёшлилар ташкил этаётганлиги дахшатли ҳолатдир. Республикаимизнинг Интернет кабеллари етиб бормаган жойларида эса мобил телефон ёрдамида, ёшлар, юқоридаги салбий ҳолатлардан фойдаланмоқдалар.

Бугунги кун огоҳликни, воқеа-ҳодисалардан хабардор бўлишни талаб этмоқда. Бироқ, ҳамма нарсанинг ўзига яраша ўлчови, меъёри бўлгани каби, ахборотни ҳам фақат керакли миқдорда, бизга зарар эмас, фойда келтирадиган даражада олганимиз маъқул. Уяли алоқа воситаси, интернет-блоглар ҳамда ижтимоий тармоқлар ҳар бир шахс учун тез фурсатлар ичида ахборот олиш, тарқатиш, ўз фикрларини эркин ифодалаш имконини яратди. Айни пайтда одамлар нима билан машғул экани, қандай рангдаги кийимлар унга кўпроқ ёқиши сингари ахборотларни ҳам интернет орқали бемалол омма эътиборига ҳавола этиши мумкин. Ўзининг қимматли вақтини мана шундай “дил изҳор”ларини ўқишга сарфлайдиганлар ҳам бор. Хотирасини кўшиқ матнлари, SMS-хабарлар, телефон рақамлари билан “банд” қиладиганлар ҳам... Ахборот турли мақсадларга хизмат қилиши мумкин. Ҳаммаси ундан ким ва қандай фойдаланишига боғлиқ.

Бугун халқимиз маънавиятига реал хавфлардан бири бўлган уяли алоқа воситалари ҳақида тўхталсак. Уяли алоқа воситаларисиз бугунги ҳаётимизни тасаввур қилиб бўлмайди, лекин унинг одамлар соғлиғига етказадиган зарарлари ҳақида ОАВ орқали қанчалик кўп маълумот берилмасин бу воситалардан фойдаланишда сусайишга эришяпмиз деб бўлмайди. Бугун бу воситалардан энг кўп зарар кўраётганлар ёшлар деб ўйлайман. Чунки замонавий теле-

¹ Очилдиев А. Глобаллашув ва маънавий – ғоявий таҳдидлар. – Т.: 2008. 149-бет.

фонлардан фойдаланаётган ёшларимиз уларга ҳар хил фильмлар, клиплар, беҳаё расмларни жойлаш имконига эгадирлар. Интернет орқали порнографик характердаги сайтларга кириш замонавий уяли телефонлар учун оддий бир функциядир.

Глобаллашув жараёнининг салбий жихатлари мобил алоқасига ҳам кўчиб, ёшлар, айниқса, ўсмирлар ўртасида ўз таъсирини кўрсатмоқда. Айримлар бундай телефонлар орқали оммалаштиришга уринаётган беҳаёлик, зўравонликни тарғиб қилувчи лавҳалар ёшлар руҳияти ва маънавиятига салбий таъсир ўтказмасдан қолмайди. Афсуски, айрим ота-оналар бу борада бефарқликка йўл қўймоқдалар. Ўтказилган тахлиллар баъзи оилаларнинг ажарлишига ҳам телефонлар орқали тарқалаётган нотўғри маълумот ва хабарлар сабаб бўлаётганлигини кўрсатмоқда. Бундай салбий ҳолатларга қарши курашишда, аввало, ёшларда юксак маънавият ҳамда миллий иммунитетни, телефондан фойдаланиш маданиятини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга.

Назаримизда интернет, уяли алоқа воситалари китобнинг ўрнини эгаллай олмайди. Тўртинчи ташаббус ёшлар маънавиятини юксалтириш, улар ўртасида китобхонликни кенг тарғиб қилиш бўйича тизимли ишларни ташкил этишга йўналтирилган. Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарофиддиновнинг фикрича, дунёда гарчи етти мўъжиза бор бўлсада, саккизинчи мўъжиза ҳам шаксиз мавжуд, у – китоб. Китоб асрлар давомида асосий ва бирламчи билим манбаи бўлиб келган. Унинг қадри ҳамиша ортиб бораверди. Китобдан фаркли ўларок, мутахассислар интернетни тезкор “заҳарли ўргимчак”ка қиёслашади. Компьютернинг зарарли таъсирларини ҳисобга олган ҳолда интернетнинг инсон саломатлигига салбий таъсири оддий китобдан кўра кўп. Ушбу ҳолатни ўрганиб чиққан бир қатор россиялик шифокорлар компьютернинг инсон соғлигига бўлган салбий таъсирларини санаб ўтганлар. Жумладан, узоқ муддат давомида ўтириш: одам умуртқа поғонасига шикаст етиб, турли касалликлар пайдо қилади, монитордан чиқадиган электромагнит нурланишларнинг таъсири, кўриш қобилятининг

сусайиши, бармоқ бўгинларининг чарчаши, маълумот йўқолиши натижасида пайдо бўладиган стресс ҳолатларни юзага келтириши мумкин. Бу омиллар бевосита интернетга боғлиқ бўлмасада, лекин компьютер унинг зарурий ашёларидан бўлгани сабабли интернетда узок вақт мобайнида ишлаш одам саломатлигига аста-секинлик билан ўз салбий таъсирини ўтказиши мумкин. Китоб мутлаасида эса ушбу салбий таъсирларни четлаб ўтади. Китоб электрон нашрлардан кўра бир қанча самарали жиҳатларга ҳам эга. Шу боис жаҳон маданияти ва тарихи, санъат, қолаверса, турли соҳаларга онд барча маълумотларга эга бўлишда китоб энг яхши воситадир.

Интернетда ишлаган киши дунё янгиликларидан хабардор бўлади, айрим ёшлар ўзини виртуаль дунёда эканлигини хис қилмайди. Унда ишлаш руҳий ғояларнинг ривожланишига ва соғлигига зарар етказиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам ота-оналар фарзандларининг интернетда ишлаётган жараёнини назорат қилишса мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги кунда интернетнинг ҳар хил сайтлари ёшлар онгига салбий таъсир қилади, лекин кун сайин унга ўрганиб қолаётганлар сони ортиб бормоқда. Бундай руҳий боғланиш фожеали оқибатларга олиб келади. Айрим ёшлар компьютер клубларида ҳар хил ўйинлар билан машғул. Бу нафақат Ўзбекистонда балки бошқа давлатларда ҳам мавжуд. Масалан, Жанубий Кореяда компьютер ўйинлари жуда оммалашган.

Марказий Осиё давлатлари учун тайёрланаётган ахборотларни аксарияти бу ҳудудда яшаётганлар дунёқарашига психологик таъсир этишни мақсад қилган мафкуравий марказлар тамонидан молиялаштирилмоқда. Уларни мақсади, мустақил давлатлар танлаган йўлнинг нотўғри эканлигини сингдиришга қаратилган, уларни охир оқибатда ижтимоий ларзалар кутаётганини асослашга асосий эътибор берилганлигидан билишимиз мумкинки, буларни барчаси миллат руҳини тушириш, уни танлаган йўлидан қайтариш ва ҳомий ахтаришга мажбур этиш амалга оширилаётир. Агар бунда миллий матбуотимиз ожизлик қилса, ахборот майдонидаги икклими бошқалар белгилайдиган ҳолга тушадиган бўлсак, ахборот уру-

шида енгилиб қоламиз, бу гуёки “эркинлик”, “демократияни олга силжитиш” кабилидаги сафсата билан юртимизга таъсир этишни мўлжаллаётган кучлар учун аини муддао бўлади. Бунга йўл қўйиб бўлмаслигини барчамиз биламиз. Шундай экан, юртбошимиз айтганларидек, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш мақсадга муфовиқ бўлади.

Постиндустриал инкилоб, информатизация, глобализация жараёнлари фойда кетидан кувадиган, асосан моддий манфаат ва эҳтиёжларини қондиришга интиладиган, миллий ҳамда синфий кифёсини йўқотган, ўз мақсадлари йўлида ҳар қандай ғояни қўллашга тайёр турган шахсларни яратди. Бундай салбий ҳолатлар ватанимизга ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Бунинг учун курашиш, зарур бўлса барча имкониятларни ишга солиш лозим. “Бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобалашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан коплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин”¹. Бундан шу нарса англашиладики, ҳозирда ҳар қандай ахборот чегара билмаслик хусусиятига эга, шундай экан эндигина онги, дунёқараши шаклланаётган ёш авлодни маънавий олами дахлсизлигини асраш муаммо бўлиб қўпчиликни ўйлантираётир.

Интернет оламини чеклаб ёки малумотлар олишни тўхтатиб қўйиш билан масала ҳал бўлмайди.

Президентимиз Ш.Мирзиёев томонидан “Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги”га илғор халқаро тажрибалар асосида барча шаҳарларда ва туманлар марказида Ракамли технологиялар ўқув марказларини ташкил этиш бўйича топшириқ берилди. Бу марказларда электрон тижорат ва дастурлаш бепул ўргатилади, ахборот технологиялари соҳасида бизнес бўйича инновацион кўникмалар шакллантирилади, “стартап” лойиҳаларга ёрдам кўрсатилади.

---

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. 114-бет

Бугунги кунда барча мактабларда компьютер техникалари бўлишига қарамасдан, интернет хизматидан етарли даражада фойдаланилмаётгани кўриниб қолмоқда. Ушбу масалалар юзасида давлатимиз раҳбари томонидан “Халқ таълими вазирлиги”, “Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги”га 2021 йилгача барча мактаблардаги компьютер синфларини замонавий технологиялар ва юқори тезликдаги интернет тармоғи билан таъминлаш бўйича чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш вазифалари қўйилди. Ташаббускор тадбиркорларни жалб қилган ҳолда, компьютер ўйинлари марказларини ташкил этиш, уларда болалар ва ёшларнинг билим ва дунёқарашини кенгайтиришга хизмат қиладиган тест, викторина, ривожлантириш стратегиялари ва бошқа фойдали дастурлар бўлиши зарурлиги мақсад қилиб қўйилди. Ёшлар ижтимоий онгига ОАВ орқали таъсир этишининг ижобий ва салбий қурулишларини ҳисобга олган ҳолда шуни айтиш мумкинки, инсон маънавий камолотида қабул қилаётган ахборотлар муҳитининг роли катта.

Ахборот алмашиш имкониятининг мавжудлиги ва катталиги бизга кенг имкониятлар беради, шу билан бирга инсонни огохликка чакиради. Ҳозирда ёшларимиз фойдаланилаётган Odnoklassniki, Facebook, Twitter, You Tube каби ижтимоий тармоқларда ёшларнинг бирор масала – китоблар, суратлар, фильмлар, кўшиқлар ҳақида бахслашаётганига кўп гувоҳ бўламиз. Албатта, фикр алмашиш онгни чархлайди, тафаккурга қувват беради. Лекин баъзи ижтимоий хавфли ахборотнинг акс таъсири унинг ўзидан ҳам хавфлироқ манзараларни ҳосил қилиши мумкинлигини унутмаслигимиз лозим.

Умуман олганда юқоридаги муаммоларни ҳал этиш мақсадида таълим жараёни тизимлаштирилган ва сифатли ахборот манбаларини қутмоқда (бу ерда интернет тармоғи, мультимедия воситалари, электрон дарсликлар назарда тутилади) ва албатта табиий ва ҳақли жараён. Таълимда ахборот коммуникация технологиялардан унумли ва тизимли фойдаланилса таълим муассасалари учун яра-

тилаётган янги авлод ўқув дарсликлари, қўлланма ва воситалар имкониятларидан фойдаланишни мунтазам жорий этиш амалга оширилса, табиийки таълим сифат ва самарадорлиги ортишига эришилади.

Ёшларимизнинг аجدодларимиздан қолган бой, маънавий меросини ўқиб-ўрганиш, теран англаши уларни комиллика етаклайди. Интернет тармоклари орқали дунёни билишлари эса уларнинг интеллектуал салоҳиятларини ошишига замин яратади. Шу маънода сўз юритадиган бўлсак, ўтмишини қадрлаб, келажакка юз тутган юртнинг ворислари ўтмиши каби келажаги ҳам буюк юртни дунёга танитишади.

Инсонни соғлигини тиклашдан тортиб, иқтисодини яхшилаш, маънавиятини ахборотлар билан бойитиш хусусида ва бошқа соҳалар тўғрисида муҳим фикрларни айтиш мумкин. Лекин инсон калби ва тафаккурида шундай тушунчалар борки, уни ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди. Ватан туйғуси, миллат ғурури, ўзликни англаш, юрт ифтихори тушунчалари хусусида педагогик технология, ота-она ибрати, авлодлар мероси, мустаҳкам ирода, эътиқод ва имон бутлиги уйғунлашганда инсон комилликка интилиб боради. Интернет тармоғи ҳам, кашф қилинган ҳар қандай фан ютуқлари сингари ўзининг ижобий ва салбий жиҳатларига эга. Глобал тармоқнинг ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти таборо ортиб бораётганлиги, инсоният учун қай даражада аҳамиятли эканлигини асослашга ҳожат йўқ. Халқаро террористик ва экстремистик ташкилотларни вертуал олам орқали ўз таъсирларини ўтказишга ҳаракат қилишлари ҳам табиий ҳолат. Қачонки ҳамма давлатлар терроризм хавфини, халқаро, ҳудудий ва миллий хавфсизлик ва барқарорликка, умуман инсониятга фожеали глобал хавфни тушуниб, биргаликда ҳаракат қилганларидагина яхшироқ натижаларга эришилган бўларди.

ГЛОБАЛ ТАРМОҚДА АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Абдулла БОЙЭШАНОВ

Бугунги кунда кечаётган жараёнлар ўзининг шиддати, тезкорлиги ва мураккаблиги билан характерланади. Бунга сабаб, аввало, ахборот соҳасида кечаётган глобаллашув жараёнлари дейиш мумкин. Биринчи Президентимиз И.Каримов ўзининг фундаментал аҳамиятга эга “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида “Бугунги кунда ёшларимиз нафақат ўқув даргохларида, балки радио-телвидение, матбуот, Интернет каби воситалар орқали ранг-баранг ахборот майдони тобора кенгайиб бораётган шундай бир шароитда болаларимизнинг онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма, деб бир томонлама тарбия бериш, уларнинг атрофини темир девор билан ўраб олиш, ҳеч шубҳасиз, замоннинг талабига ҳам, бизнинг эзгу мақсад-муддаоларимизга ҳам тўғри келмайди. Нега деганда, биз юртимизда очиқ ва эркин демократик жамият куриш вазифасини ўз олдимизга қатъий мақсад қилиб қўйганмиз ва бу йўлдан ҳеч қачон қайтмаймиз”¹ – деб таъкидлаган эди. Президентимиз Ш.Мирзиёев Олий Мажлисга мурожаатномасида “Тараққиётга эришиш учун, рақамли билимлар ва замонавий ахборот технологияларини эгаллашимиз зарур ва шарт. Бу бизга юксалишнинг энг қисқа йўлидан бориш имкониятини беради. Зеро, бугун дунёда барча соҳаларга ахборот технологиялари чуқур кириб бормоқда” – деб таъкидлаган эди.²

Шу маънода глобал тармоқда ахборот хавфсизлигини таъминлаш долзарб аҳамият касб этади.

Бугунги кунда арзimas, беозордай бўлиб кўринган хабар, ахборот ортида биз кўлами ва оқибатини ҳам тасаввур эта олмайдиган таҳдидлар яширинган бўлиши мумкин. Замонавий дунёда геосиё-

¹ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият. 2008.-114 б.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. Тошкент, 2020 йил. 24 январь.

сий мақсадлар қурол-яроғ ёки ҳарбий кучлар билан амалга оширилмаётгани, кўп нарсани ахборот майдони, Биринчи Президенти-миз И.Каримов таъбири билан айтганда мафкура полигонларида ҳал бўлаётганини англасак у бизни янада ҳушёрроқ бўлишимизни тақозо этади.

Совет мустамлакачилиги даврида якка мафкура ҳукмронлиги, чегараларнинг тиканли сим ва деворлар билан ўраб олинганлиги, ахборотларнинг бир ёқламалиги, чекланганлиги мустабидлик, зўравонлик, ҳуқуқсизлик кўринишида намоён бўлган эди. Биз коммунистик мафкура ва унинг ахлоқ нормаларидан воз кечганимиздан сўнг жамиятда пайдо бўлган ғоявий бўшлиқ ҳамда ахборот мақо-нидаги очиқлик ва ошкоралик таъсирида турли ғоя ва мафкура-ларнинг эркин кириб келиши учун имконият яратилди.

Бундай шароитда жамият тараққиётини таъминлаш узоқни кўзлаб иш тутишни, халқни катта ғоялар атрофига бирлаштириб, ўта ҳушёрлик ҳамда ақл-идрок билан ёндашишни талаб этади. “Ҳо-зирги вақтда кўз ўнгимизда дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасида чуқур ўзгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият касб этмоқда”¹.

Мамлакатимиз аҳолисининг 10 миллиондан ортиғи Интернет-дан фойдаланаётганини эътиборга олсак унинг ахборот мақолидаги ўрнини ва таъсир доирасини тасаввур қилишимиз мумкин. Глобал тармоқ маърифатли дунёнинг, шахс маданий ҳаётининг муҳим қисми ва воситасига айланиб улгурди. Маълумотларга кўра Интер-нетдаги мавжуд ахборотларнинг 85% зарарли бўлиб фақат 15 % гина фойдали сайтлар ташкил этар экан. Бу дегани Интернетдан фойдаланганда ёшлардан ўта маърифатлилиқ ва маданиятлилиқни талаб қилади. Интернетдан фойдаланувчиларнинг асосий қисми ёшлар бўлиб, уларнинг кўпчилиги эса ҳали етарли билимга, таж-

¹ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият. 2008.-119 б.

рибага эга бўлмаган, бирон бир касбнинг бошини тутмаган, уюшмаган, гўр, ок-қоранинг фаркига бормаидиган ёшлар ташкил қилади. Бу эса уларни ёвуз кучларнинг тўри ва таъсирига тушиб қолиши эҳтимолини кучайтиради.

Глобал тармоқ орқали диний экстремизм, оммавий маданият, айрим сиёсий кучларнинг геосиёсий мақсадларини ифодаловчи ғояларнинг тарқалаётгани бизни ҳар қачонгидан хушёр бўлишимизни талаб қилади. 2011 йилдаги “араб баҳори”нинг содир бўлиши ва кўплаб араб давлатларини қамраб олган тартибсизлик ва йиллар давомида Сурияда давом этган биродаркушлик урушларининг келиб чиқишида глобал тармоқда тарқатилган ахборотлар катта роль ўйнагани бугун кўпчиликка сир эмас.

Шунингдек, диний экстремистик оқимлар ҳам бугунги кунда ўз сафларини кенгайтиришда глобал тармоқдан унумли фойдаланмоқда. Натижада кўплаб ёшлар уларнинг тўрига тушиб қолиб, ҳаётлари барбод бўлаётганининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Масалан, Ироқ Шом ислом давлати ташкилоти жангарилари сафида 30 мингдан ортиқ бошқа мамлакатлардан борган ёшларнинг ташкил этганлиги, уларни жалб қилишда Интернет сайтлари қандай роль ўйнаганини тасаввур қилиш мумкин. Масалан, диний ақидапарастлар содда халқимизни алдаш учун ишлатаётган қуйидаги услублардан бири: Улар аввало ўзини ўрта ёшли ва ўрта маълумотли оддий киши билан гаплашаётгандек тутати. Ҳозир барча МДХ мамлакатларида мавжуд иқтисодий муаммоларни “Ҳамма дуч келган муаммолар-да!” деб эмас, балки аксинча, «Фақат Ўзбекистонда бор» деб талқин қилади. Ўзбекистон тараққиётда жаҳоннинг кўплаб давлатларидан устун эканлигини зинҳор базинҳор айтмайди. Бу орқали мафкураси бўш айрим ўзбекларда нотўғри муносабатни пайдо қилиши мумкинлигига умид боғлашади.

Шундай экан глобал тармоқда ахборот хавфсизлигини таъминлашда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз:

Биринчидан, ёшларда Интернетдан фойдаланиш маданиятини шакллантириш, виртуал оламга кўп мурожаат қилиш унга боғла-

ниб қолиш ёки тобъеликни келтириб чиқариши мумкинлигини тушунтириш;

Иккинчидан, Интернет имкониятларидан билим олиш, маърифатли бўлиш йўлида фойдаланиш, унинг мушқулини осон, оғирини енгил қиладиган восита эканлигини англатиш;

Учинчидан, мамлакатимиз тараққиёти ўз қўлимизда, бизнинг саъй-ҳаракатимизга боғлиқлигини, ҳеч ким четдан келиб бизнинг муаммоларимизни бегараз ҳал қилиб бермаслигини, ҳар ким ўз келажагини ўзи яратишини тарғиб қилиш;

Тўртинчидан, ОАВларида, Интернетда ёт гоъларнинг, таҳдидларнинг ҳақиқий моҳиятини, уларнинг гаразли мақсадларини фош қиладиган кўрсатувлар, сайтлар ва ҳ.к.лар орқали тарғибот-ташвиқотни кенг йўлга қўйиш;

Бешинчидан, оиладан бошлаб миллий ғурур, ватанпарварлик туйғусини шакллантиришга қаратилган тарбияни йўлга қўйиш;

Олтинчидан, мамлакатимизда миллий веб сайтларни рангбаранглиги, маълумотларнинг тўлиқлиги, жозибалилиги ва рақобатбардошлигига асосий эътиборни қаратиш;

Еттинчидан, миллий ва умуминсоний кадриятларни улуғлашга ўргатиш, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг, ижобий ўзгаришларнинг моҳиятини биддиришдан иборат.

Хуллас, “Биз бошимиздан кечираётган замон барчамиздан, ҳар биримиздан огоҳ ва сезгир бўлиб яшашимизни, бугунги ва эртанги кунимизни, тинч ҳаётимизни ўзимиз асрашимизни талаб этади. Фақатгина тинчликни ният қилиш, орзу қилиш эмас, балки тинчлик, осуда ҳаёт учун, мусавффо осмон учун, албатта, баҳоли қудрат қурашишимиз даркор.”¹

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. Тошкент, 2020 йил. 24 январь.
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият. 2008.-176 б.

¹ Каримов И. Она юртимиз бахту икболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш –энг олий саодатдир. Т., Ўзбекистон. 2015. -280 б.

3. Каримов И. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш –энг олий саодатдир. Т., Ўзбекистон. 2015. - 344 б.

ИНСОН ВА МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ

Орзимурод ЮСУФАЛИЕВ

Инсоннинг ижтимоий мавжудот эканлигини ҳисобга олиб айтганда унинг жамоасиз, ижтимоий гуруҳларсиз, ижтимоий-маънавий қадриятларсиз ўз олдига қўйган мақсадларига эриша олмаслигини тушуниб етамиз. Бунда ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий-маънавий қадриятларнинг гуманистик позицияда туриши, замон талабларига мос бўлиши муҳимдир. Бугун айрим ривожланган давлатлардаги оила интитутининг инқирози, уюшмаган ёшлар гуруҳларининг носоглом эҳтиёжлар асосида фаолият юритиши, жиноятчиликнинг глобал хусусият касб этиши ижтимоий гуруҳлар ва ижтимоий-маънавий қадриятларнинг ҳам жиддий назоратга олиш зарурлигини давр талабига айлантирди. Мазкур нохуш тенденциялар жамият тараққиётининг энг муҳим кафолати ҳисобланган консенус ва компромис, яъни, муроса, ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик каби қадриятларга ҳам путур етказмокда. Мазкур қадриятлар барча халқларни вақти келганда, ташки тажовузлардан ҳимояланишига, буюк мақсадлар йўлида бирлашишига, бунёдкорлигига сабаб бўлган. Бу қадриятлар халқимизда, оммавий ҳашар, оммавий сайл, оммавий қувонч, оммавий маросимларда ўз аксини топиб келган. Мазкур этник ритуаллар битта мақсадни кўзлайди, бу ҳам бўлса, одамлар ўртасидаги яқинлик, бирдамлик, аҳилликни мустаҳкамлаш ва келажак авлодга бу маънавий меросларни каму-кўст, шикастсиз етказиб беришдир. Демак, миллий ва глобал қадриятлар кафолати бўлган ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, байналминаллик, интернационаллик барча халқларда асрлар оша такомиллашиб келган. Таълим-тарбия тизимини, маънавий қадриятларни, жамиятни, табиатни,

оламни асраш йўлида бирлаштиришга даъват этади. Бугунги кунда бу вазифани бажаришда ЮНЕСКО олиб бораётган ишлар таҳсинга лойиқ бўлсада, прогрессив кучларни мазкур ташкилот атрофида имконият даражада бирлаша олаётти, деб айта олмаймиз. Халқаро майдондаги кескинликлар, миллий маданий можаролар, ривожланган давлатлар ва учинчи дунё ўртасидаги тафовутларнинг кучайиши, юқоридаги пессимистик кайфиятни асосий сабаби бўлиб қолмоқда.

Халқ дипломатияси, халқлар ўртасидаги яқинликнинг такомиллашган, шакли бўлиб, давлатлар ўртасидаги можароларнинг олдини олишда, минтақавий ва глобал муаммоларни ҳал қилишда прогрессив кучлар, поцифистик (тинчликпарвар) интеграциясини таъминлайди. Халқ дипломатияси миллатларни эзгу мақсадлар йўлида бирлаштира олувчи, глобал фактор бўлиб, бунда Евроиттифок тажрибаси ҳамма учун намуна бўлиб хизмат қилади. Бугунги кунда ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликни таъминлашда миллий ва ҳон тажрибалари уйғунлаштирилмоқда. Аввало бу борадаги чоғадбирлар, миллий ва умуминсоний аҳамиятга молик муамлар ва таҳдидларни бартараф этишдаги интилишлар бўлиб, кенг қўламли комплекс чора-тадбирларни амалга оширилишида намоён бўлади.

Шу боисдан ҳам ўзаро аҳиллик, иноқлик, миллий бирдамлик муаммоси дунёдаги барча халқлар тақдири ва тарихида ҳамиша долзарб, ижтимоий-маънавий муаммо бўлиб келган. Бинобарин ҳар бир миллатнинг зафарли шон-шавкатга бурканган йўли, бахтли тақдири ёки мусибатли, оғир кечмиши ҳам ана шу миллий яқинлик масаласига бевосита боғлиқ ҳолда намоён бўлиб келган. Ўзбек халқи табиятан жамоавий миллат эканлиги, илм, тасаввуф ва бадий ижодиётда сулолавийлик, ворисийлик, жамоавийлик анъаналарининг узвий давоми бўлиб келган. Глобаллашув даврининг инсонийликни, миллийликни емирувчи мафкуравий хуружларига ҳам жамоавийлик, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлилик каби “миллий қалқонларимиз”ни қарши қўя оламиз. Ўзбек ана шу қалқонлар ҳимояси

остида ўзлигини англайди, миллий, маънавий, ахлокий, ижтимоий кадриятлар тизимини англайди.

Ўз навбатида мазкур миллий хусусиятларни глобаллашув ша-роитида миллий кадриятларни умуминсоний кадриятлар билан мустаҳкамлаш борасидаги аҳамиятини ўрганиш, ривожлантириш юзасидан фаол, изчил илмий изланишлар олиб боришни тақозо килади. Мазкур изланишларда компромисс ва консенус тушунчалари муҳим ўрин тутди.

Маълумки, компромисс деганда икки ёки уч томоннинг вақтинча мурса ҳолати тушунилади. Компромисс ҳолатида инсонлар бир-бирларига тоқат қиладилар, рақиблар билан кескин ихтилофлардан онгли равишда тийиладилар. Шу боисдан ҳам компромисс муваққат, яъни вақтинча келишув ҳолати сифатида тушунилади. Компромисс ҳолатида зиддиятлар ташқи шаклдан ички шаклга ўтади. Ички зўриқиш вазияти муайян вазиятгача ўзини ошкор этмайди. Аммо бирор бир томон учун қулайроқ ижтимоий-сиёсий муҳит юзага келиши биланоқ компромисс ҳолати ошқора конфликт ҳолатига айланиб кетиши мумкин. Табиийки, компромисс ҳолатини миллий менталитет, ахлоқ-одоб, давлат ва жамият бошқарувидаги ўзига хослик маълум даражада жиловлаб туради. Ўз навбатида, компромисс ҳолати муайян ижтимоий-сиёсий муҳит, давр, маънавий-маданий ёндашувлар ўзгариши билан консенусга ёхуд бегоналашувга айланиши мумкин. Шу боисдан ҳам компромисс оралик муҳит бўлиб, таяниш ва ишониш билан ҳамкорлик қилиш учун мустаҳкам бўлмаган ҳолат ҳисобланади. Аммо жамият ҳаётида моҳият эътиборига кўра компромисс ҳолати керакли ҳодисадир. Жалолиддин Румий таърифига кўра, “Мурса бўлса кичик ишлар ривожланади. Мурса бўлмаса, катта ишлар ҳам заволят топади”¹.

Компромисс ҳолати инсонни янада ижтимоийлашувини ва ўзини муайян манфаатларга эга бўлган жамоага дахлдорлигини ҳам англатади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, компромисс ҳолатидан чиқа олмаган миллат ҳеч қачон рўшнолик кўрмаган ва тараккиётга

¹ Идрис Шах. Суфизм. М., 1994.- С-94.

эриша олмаган. Компромисс ҳолатидан фарк қилиб, консенсус ҳолати инсонлараро муносабатларнинг сифат жиҳатидан юкори даражасини ифода этади.

Агар компромисс тушунчаси учун “токат қилиш”, “чидаш”, “бир гапдан қолиш”, (бардош бериш), “тийилиш”, “ўз манфаатини ўйлаб иш тутиш”, “қош қўяман деб кўздан айрилмасликни ўйлаб ҳаракат қилиш”, “муайян чегарани сақлаб келиш”, “вазиятни ақл билан баҳолаб бориш”, “рақиб томон ҳаракатларидан доимий сергак хушёр бўлиб туриш”, сингари сўз ва иборалар хос бўлса, консенсус тушунчасини ифодалаш учун “меҳр”, “қалбий ва рухий яқинлик”, “дўстлик”, “ўзгалар манфаатини ўйлаб иш тутиш”, “саҳоват”, “муҳаббат”, “қадрлаш”, “бошқаларни ўзидек билиш”, “фи-дойилик” сингари сўзлар хосдир¹.

Шу ўринда Хўжа Баҳоуддин Накшбанднинг “Кимки ўзи ха-кида қайғурибди, демакки у ўзини ўйламабди, кимки ўзгалар хаки-да қайғурибди, демакки у ўзини ўйлабди”, деган пурҳикмат сўз-лари компромисс ва консенсус тушунчалари фарқини айнан очиқ берган. Консенсус ўзаро яқинлик, танишчиликдан бошланиб, дўст-лик даражасигача бўлган эволюцион иерархик босқичларни босиб ўташи билан, инсонларда меҳр -оқибат мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик ғоялари инсонни тор маънода ўз яқинларига, кенг маънода жамиятга, умуминсониятга хизмат қи-лишга ундовчи ботиний куч ҳисобланади. Дастлаб инсон яқинлари ва жамоа орасида, кейинги босқичда глобал замон таъсири остида бу кучни такомиллаштириб боради. Бу жараёнда инсонда жа-миятга, оламга мансублик туйғуси мустаҳкамланиб боради.

Ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликнинг энг олий босқичи шубҳасиз давлат ва жамият ўртасидаги консенсус ҳисобланади. Юртимизда ҳозирга келиб, давлат ва жамият ўртасидаги яқдиллик, ўзаро ҳам-корлик ва ҳамжиҳатликни янада такомиллаштириш ишлари шахсан

---

¹ Бекмуродов М. Ўзбек менталитети. Т. Info Capital Group, 2011 й, 85-б.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан шахсий намуна сифатида олиб борилмоқда.

Мамлакатимизда турли миллат ва диний конфессиялар вакиллари ўртасида ўзаро ҳурмат, дўстлик ва аҳиллик муҳитини мустаҳкамлашга биринчи даражали эътибор қаратилади. Бу – бизнинг энг катта бойлигимиз ва уни кўз қорачигидек асраб-авайлаш барчамизнинг бурчимиздир”¹. Давлат ва жамият ўртасидаги консенсус фуқаролик жамият учун энг асосий муаммо ҳисобланган жамиятдан бегоналашган маргиналлар тоифасини ҳам барҳам топишига олиб келиши шубҳасиз.

“Жамият ичида ...барча этник ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ўртасида мувозанат сақланишини доимо ҳисобга олиш зарур. Манфаатларни ифодалаш ва рўёбга чиқаришнинг қонуний механизми маҳаллийчилик кайфиятлари, уруғ-аймоқлар курашининг вужудга келиши ва ривожланишига ғов солмоғи даркор”². Мазкур мувозанат табиийки, ҳамжиҳатлилиқни янада мустаҳкамлаши билан, шунингдек фуқароларнинг Ватан, келажак авлод олдигаги мақсад ва вазифаларини янада теран англашини таъминлаши билан ҳам аҳамиятлидир.

“...Инсон қалби билан Оллоҳга боғланиш, руҳан доимий ибодатда бўлиш орқали ўзини асл манбаи ва маншани ёдда тутати. Ҳамиша ғайрат ва жаҳд билан умргузаронлик қилар экан, ўзининг куч-қудрати, нимага қодиру нимага ожиз эканлигини ҳис қилиб туради. ...Оллоҳ ва меҳнат, Оллоҳ ва изланиш, Оллоҳ ва яратувчанлик замирида инсоннинг ўзлиги, унинг ер юзида бутун жонзотларга ҳўжайин, раҳбар этилганидан кўзланган мақсад-муддао, энг улуғ миссия мужассамдир. Дарҳақиқат ўзлиқни англаш – ана шу буюк миссияни англаш демакдир”³.

¹ Мирзиёев Ш.М. Мамлакат ривожидagi истикболли вазифалар. (Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси аъзоларига 2018 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2019 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатнома). // <https://kun.uz/99444746>.

² Каримов. И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. – Т.: “Маънавият”, 1997 й. 107-6.

³ Мусаев Ф. Эл нетиб топкай мениким. //Тафаккур. 2017 й, № 1, 19-6.

Аксарият ҳолларда эса инсондаги нафс, ҳавойи интилишлар бу миссияни, шунингдек, жамият, табиат ва яратувчи олдидаги масъулиятини тўлиқ фаҳмлашга йўл қўймайди. Аслида ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлилик энг асосий, қадимий умуминсоний қадрият бўлиб, азалдан халқ оғзаки ижодида, жаҳон фалсафий, маърифий - сиёсий таълимотларида тараннум этиб келинган.

Инсоннинг ижтимоий ва жамоавий мавжудот эканлиги, оила, жамоа ва бошқа ижтимоий институтлар, диний, таълим муассасалари орқали ижтимоийлашув ва ўзликни англаши, бу жараёнда энг муҳими юқорида номлари тилга олинган институтлар олдида, шунингдек, яратувчи олдида ва табиат олдидаги масъулият туйғусини ҳис қилиши катта тарихий аҳамиятга эгаллиги таъкидлаб ўтилади.

Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига кирганликлари туфайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим”.¹ Эҳтиёж кишиларни бирлашувига, инсонлар жамоасини пайдо бўлишига олиб келди. Инсон кадр-қимматини камситувчи ва ўзга мамлакатларни босиб олишга интилган жамиятга қарши чиқади. Қомусий олим Форобий одамларни тинч-тотув ва ўзаро ҳамкорликда яшашга даъват этади.

Қарашлар ранг-баранглиги, фикрлар хилма-хиллиги, сўз ва фикр эркинлиги жамиятни соғломлаштирувчи, уни мустаҳкамловчи ўта муҳим омилдир. Бироқ – бу, ҳаёлга келган гапни айтиш, кўнгил тусаган ишни қилиш, ўз манфаати йўлида ҳамма нарсага тайёр туриш, дегани эмас. Эркин фикр дегани, албатта, тўғри фикр деганини ҳам англатмайди. Эркинликнинг ўзи эса англаб олинган заҳуратдир. Демак, фикр эркинлиги умумманфаат, умумжамият тараққиёти йўлидаги соғлом ҳаракат, соғлом фикр юритиш, иймон-этикод юзасидан иш тутишдир. “Агар фикрлари ва ҳаракатлари жамият манфаатларига хизмат қилмайдиган бўлса, мамлакатни бундай кишилардан тозалаш керак”² – деган фикрлардан агрессив мазмун

¹ Форобий Абу Наср, Фозил одамлар шахри.-Т.: “А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти”,1993, 186-б.

² Форобий Абу Наср, Фозил одамлар шахри.-Т.: “А.Қодирий номидаги халқ мероси

изламаслик керакки, бу жараёни тўғри талкин этган ҳолда, жамият ҳаётида бундай инсонларни тўғри тарбиялаш, уларга чин инсонийлик ҳислатларини тушунтириш, ҳақ ва ноҳақликни англатиш лозимлиги уқтирилмоқда.

...Жаноби Ҳақ инсонларни бирини дигарининг ёрдамига муҳтож қилуб яратмишдур. Шунинг учун ер юзидаги инсонлар замонанинг қурган низом ва қонуни узра бири иккинчисининг ёрдами ила умр ўтқарур.

Расули акрам набиййи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: “Оллоҳ таолога имон кетурдикдан сўнгра, амалларнинг афзали бандалар бир-бирларига муҳаббат етмакдур” – демишлар¹. Халқимизнинг асрлар мобайнида ижтимоий-тарихий тажрибала-рида синовдан ўтган бундай ҳулосалар ҳамон ўз қимматини йўқотмаган. Бинобарин, бугунги ва эртанги кунимиз ривожини учун ҳам, албатта, хизмат қилади.

Жамият ҳаётида шундай ижтимоий-маънавий кадриятларни ўрнини янада ошириш уларни янги поғонага кўтариш юзасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони билан “Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги” ташкил этилди. Вазирликнинг асосий вазифаларидан бири юртимизда мавжуд оилалардаги соғлом муҳитни таъминлаш асносида ҳар бир оилада авхлокий-маънавий кадриятларнинг шаклланиши ва ривожланишига шу аснода келажак авлодлар қалбида ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик тамойилларининг ривожланишига янгича замин ҳозирлашдан иборат. Бу жабҳада барчамиз бирдек масъул бўлишимиз лозим.

нашриёти”, 1993, 186-б.

¹ А.Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: “Ўқитувчи”, 1992 й, 25-б.

ДАХЛДОРЛИК ТУЙҒУСИНИНГ ШАХС МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИНИ БЕЛГИЛОВЧИЛИК МАЗМУНИ ВА МОҲИЯТИ

Акбар ДУШАЕВ

Ахлокий хислатлар сирасига кирувчи дахлдорлик инсон аъмолининг гўзал фазилатини намоён қилишга ва идрок этишга йўл очади. Инсон аъмолининг гўзал ва сара намунаси ҳақида сўз кетганда, Мавлоно Жалолиддин Румий ибратига мурожаат этишни жоиз билдик. Бир куни Жалолиддин Румий йўлда кетаётганларида икки киши бақир-чақир қилиб уришар, бири иккинчисидан ўзишга интиларди. Шу пайт улардан бирининг сўзи Румийнинг кулоқларига чалинди.

-Менга гапирма! Сен барибир менга бас кела олмайсан. Сен битта сўз айтсанг, мендан мингта сўз эшитасан. Шунини билиб қўй!

Мавлоно дарров уларнинг ёнларига бордилар-да, шу гапни айтган одамнинг юзига қараб:

-Ўша мингта гапингни мана, менга айт! Менга бақир! Лекин билиб қўй, сен канча ҳақорат қилсанг-да, мендан битта ҳам сўз эшитмайсан. Бу гапдан кейин иккалови уялиб, Румийдан ҳам, бир-бирларидан ҳам узр сўрашди ва ўша ерда ярашиб ҳам олишди¹.

Ушбу ҳолатда, Жалолиддин Румий шахсининг ахлокий камолоти, инсонларни яхшиликка чақириш борасидаги дахлдорлик туйғуси, воқеликнинг оқибатида самарали натижага эриша олганлиги ҳамда ўзаро зиддиятдаги одамлар орасига эзгулик, дўстлик, аҳиллик, ўзаро ҳурмат, андиша, меҳр-оқибат каби маънавий-ахлокий муносабатларни сингдира олганлигидан сабоқ олиш мумкин.

Биз бугунги кунда замонавий таълим-тарбия жараёнида ўқишнинг инновацион методлари зарурлигини тушуниб, бунда ижобий натижага эришиш мураккаб эканлигига қўп дуч келамиз.

¹ Сирдарё ҳақиқати газетаси. 20.07.2019 й, 54-сон, 8-бет. //Тарбия китобининг, ибратли хикоялар рукнидан.

Бирок, чукур мулоҳаза юритиш асно, ўтмиш аждодларнинг, аввало, ўзи етук шахсий ибрат, ўрнак, намуна, вазият комидаги зарурий амалиёт – вазиятга қараб таъсирчан, ижобий натижага олиб боровчи (позитив), ўринли ва энг жонз сўзни (ахлокий маданият), меъёри ва маромида қўллай олиш (мувозанат) малакаси, муаммони юксак тафаккур ила (логика) илғаб, фалсафий тил орқали (дунё-караш) ифода этишдек беқиёс лаёқатли “донишварлар”¹ бўлган-лигини англаб, меросидан (аксеология) унумли фойдаланишимиз шарт.

Зеро, миллат ўзига хос хусусиятлари ва менталитетига эга экан, аждодлар миллий, маънавий мероси тараққиёт ва истикбол учун асосий манба ҳисобланади. ...Ўз негизлари асосида ривожланиш йўлидан бормайдиган миллат истикболда, ўзлигини йўқотади². Бунда, миллатнинг ўз негизларига таяниб ривожланишини ҳисобга олиш, амал қилиш зарур.

Дахлдорлик туйғуси билан яшайдиган инсонлар ўзларидаги маънавий фазилатларни бошқаларга ифода этишга қодир бўлади (Информация. Лукмони Ҳакимнинг ўз ўғлига насиҳатлари)³. Улар ўзларидаги бор ижобийлик ва эзгу сифатларни бошқаларга ифода этибгина қолмай, маёқ каби уларнинг қалби, руҳияти (Психология) ва тафаккурини (Гносеология) маърифат зиёси билан ёритади (Аҳмад Фарғоний, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқалар). Зеро, муқаддас манбаларда суйган нарсаларидан ўзгаларга ҳам илинмагунча қомил мўмин бўла олмастик, ҳақида эътироф этилган (дахлдорлик). “... Албатта, олимлар пайғамбарларнинг меросхўрларидир. Албатта, пайғамбарлар динорни ҳам, дирҳамни ҳам мерос қолдирмаганлар. Албатта, улар илмни мерос қолдирганлар. Ким ўшани олса улуг насибани олибди”⁴.

¹ Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш санъати. (Гносеологик изланишлар) – Т.: “NOSHIR”, 2008 й. 162-б.

² Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. И.Эргашев таҳрири остида. – Т.: “Академия”, 2005 й. 74-б.

³ Қаранг. Лукмони Ҳакимдан ўғлига 365 ўғит. – Т.: “Наврўз”, 2016 й. 3-63-бб.

⁴ Имом Термизийдан қирқ ҳадис.(нашрга тайёрловчи Аллоқулов Абдулатиф) – Т.:

Демак, илм ва маърифатни биз ҳам эзгулик йўлида дахлдорлик туйғуси билан улашишимиз, нафақат назарий билимлар, балки ижтимоий, иктисодий тараққиётга, мамлакатимизнинг келгуси истиқболи ва халқимиз фаровонлигига янада хизмат қилувчи ишлаб чиқариш, инновацион технологиялар (техномаданият) ва воситалар, ихтиролар, шунингдек, тадбиркорлик асосларини ҳам кенг татбиқ этишимиз муҳим (ҳаракат, тараққиёт, вақт). Президентимиз Шавкат Мирзиёев халқ билан мулоқотларидан бирида бармоқлари билан елкаларига ишора қилиб, “Иккита иш ўрни очганини бошимга кўтараман”¹, – деган эдилар (праксиология). Бу билан жамият ҳаётига дахлдор инсонни кадрлашини (Антропология², аксеология³) изоҳлаганлар. Зеро, “Ҳар бир онгли киши ...халқни яхши турмуш шароити ва меҳнат билан таъминлашга бутунлай садоқатли бўлмоғи керак”⁴.

Дахлдорлик туйғуси кемтик бўлган инсон маънавий жихатдан ҳам тубанлашиб боради. (Саид Аҳмаднинг Уфқ⁵ романидаги қочоқ Турсунбой образи). Дахлдорлик туйғуси жамиятни бир мақсад йўлида бирлаштиради (Ижтимоий ҳамкорлик) ва янада жипслаштиради (Ватанимиз тарихида шонли из қолдирган миллий озоғлик ҳаракати намоёндалари ва истиқлолчилар). Унутмаслик керакки, ҳар қандай масалага ёндашувда бирлик, бирдамлик, ҳаммаслақлик, ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик (муроса фалсафаси) ва бошқа умуминсоний дахлдорлик қванторлари мавжуд бўлса, ривожланиш, юксалиш бўлади. Фикримиз далили шуки, Ислоннинг (Бешиқдан то қабргача илм излаш⁶; Илм олиш ҳар бир муслим ва муслима учун

“Моварауннаҳр”, 2018 й, 11-12 бетлар.

¹ Мирзиёев Ш. М. Сайловолди дастури. – Сирларё вилоятига ташриф. 2016 й.

² Қ.Назаров ва бошқалар. Фалсафа қомусий луғат. Т.: “Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти”. 2004 й, 30-б.

³ Қ.Назаров ва бошқалар. Фалсафа қомусий луғат. Т.: “Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти”. 2004 й, 17-б.

⁴ ЎзР МХХ архиви. 11 33391 – иш, 19-ж, 276-в.

⁵ Саид Аҳмад. Уфқ. – Т.: “Сано стандарт”, 2018 й.

⁶ Имом Термизийдан қирқ ҳадис. (Нашрга тайёрловчи Аллоқулов Абдулатиф). – Т.: “Моварауннаҳр”, 2018 й, 15-б (изоҳ: ушбу иқтибос манбада ҳадис шаклида эмас, илм эгаллаш мазмунидаги ҳадисга сарлавҳа сифатида қелган).

фарз; Илми Чинда бўлса-да, бориб олинглар. Илмга нисбатан худди чўпондек бўлинглар, аммо илмнинг ровийси (факат оғиздан-оғизга етказувчиси) бўлиб қолмангиз; Илм эгалланг! Илм – саҳрода дўст, ҳаёт сўқмоқларида таянч, ёлғизликда йўлдош, бахтиёр дамларда раҳбар, қайғули онларда мададкор, одамлар орасида зебзийнат, душманларга қарши курашда қуролдир; Илм-ибодатдир¹; “...Айтинг, биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурму (гносеологик ёндашув)?”² асосий эзгу, “қудратли гоё”³-лари атрофида бирлашган халқ кейинги асрларда маърифат дарахтининг мевасини териб, ҳам дунёвий, ҳам диний жихатдан етук, қомусий билимлар соҳиби бўлган, интеллектуал салоҳиятига нафакат ўша давр, балки замонавий технологияларга эга бугунги, ҳатто келажак давр олимлари ҳам бош эгадиган алломаларни етиштириб берди. Аксинча, тарқоқлик, бошбошдоклик, ҳар тарафга тортиш, мақсадни амалга оширишда ўз-ўзича айро ҳаракат, худбинларча (эгоистик) муносабат инқирозга юз тутишга сабаб бўлади (Амир Темур вафотидан сўнг тахту тож учун курашиб, барпо этилган қучли салтанатни заиф аҳволга солган мафқуравий зиддият). “...бизнинг зиёлилар, маърифатпарварлар, бойлар, рухонийлар ва олимлар миллат ва ватан фаровонлигига хизмат қилишлари керак. ...Агар бизни мустамлакачилик қонунлари билан бошқараётган эканлар, бунинг сабабчиси, аввало, ўзимизнинг ноиттифоклигимиздир!”⁴. Яъни, содда қилиб айтганда, бирлашув – тараккиёт, тарқоқлик – таназзулдир.

Шахс ва миллат маънавияти бир-бирини такозо этувчи (имконият ва воқелик) ҳодисадир. Ҳар бир шахс “ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшгандагина (система-структура-элемент) маънавият билан туташа-

¹ Имом Бухорий. Ал Жомеъ ас Саҳиҳ. – Т., “Моварауннаҳр”. 1-жилд. Илм китоби боби. 1992 й.

² Қуръони қарим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). – Т.: “Чўлпон”, 1992 й. Зумар сураси, 9-оятдан, 339-б.

³ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга мурожаатномаси. – Т.28.12.2018 й.

⁴ Бехбудий М. Баёни ҳақиқат // Улуг Туркистон. – 1917 й. – 12 июнь.

ди”¹. Бошқача қилиб айтганда, шахс маънавияти воқеликда миллат маънавиятидан айро, ундан ташқарида бўлмайди. Ҳар кимнинг бармоқ излари турлича бўлгани сингари унинг табиати, ўзига хослиги ва истеъдоди (Мирзо Улуғбек, Альберт Эйнштейн) ҳам турлича. Унинг индивидуал мустақил маънавий дунёси ҳам ўзгачадир. Миллат маънавияти, мутлақ маънода ушбу миллатга мансуб барча шахслар маънавияти асосида минг йиллар давомида шаклланиб боради. Шу билан бирга, воқеан ҳар бир шахс маънавий киёфасининг шаклланивида, дахлдорлик туйғуси ривожланишида миллат маънавиятининг таъсири етакчи мавқе эгаллайди. Кимнинг ким эканлиги, унинг қаердан, кимлардан, қайси миллатдан, шунингдек, қайси эътиқодга мансуб кишилардан (Акбаршоҳ ибн Ҳумоюн Мирзонинг маънавий киёфасида акс этган бағрикенглик, байналминаллик, халқпарварлик², раҳбарий компитентлик Бобур Мирзо, Амир Темур, шунингдек, бизнинг халқимизга хос сифатларга мансуб ва дахлдор) эканлигига том маънода боғлиқ. Бу ўринда, Амир Темурнинг “Биз ким мулки Турон, амири Туркистонмиз, биз ким миллатларнинг энг қадими ва улуғи, Туркнинг бош бўғинидирмиз”³, жумлалари юксак эътирофга сазовордир. Шу юрт фарзанди ва вақилиман, деган инсон кимлигини, кимларнинг авлоди, қайси халқнинг фарзанди эканлигини сидқидилдан англаган ҳолда, шу ватан, шу тупроқ учун масъул ва дахлдорлигини, ўз навбатида унинг ҳар бир зарраси ўзига дахлдорлигини идрок этиши шарт. “Нима учун ...шу ўринда (дахлдорлик) суст, ташаббуссиз ва заиф?”⁴

Миллат ўз маънавий бойлигини қанча унутса (Мустабид тузум даврида бой илмий-фалсафий меросларни ўрганиш, тадқиқ этишга тўсқинлик, халқимиз онгидан батамом ўчиришга уриниш туфайли), келгуси авлод шу даражада ўзлигини танимайдиган аҳволга келади. Дунёни ўзининг теран тафаккури, мислсиз салоҳияти, ўткир

¹ Қаримов И.А. Буёқ мақсад йўлидан оғишмайлик. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996, 81-б.

² Ўролов А, Сувоқкулов И. Алломалар олами. – Т.: “Ўзбекистон”, 1991 й, 66-67-бетлар.

³ Амир Темур.

⁴ Ходжаев У. Турли ўринлар // Садон Туркистон. – 1915 й. – 2 февраль.

зеҳни, илм йўлидаги ибратомуз меҳнаткаш ва захматкашлиги (бу жараёнда ҳам танлаган илм йўлига шу қадар берилишида эзгу ғояси ва эътиқодига, ақл тарозиси ва қалб амрига нисбатан дахлдорлик туйғусининг мавж ургани таъсири) билан лол қолдириб, ҳадислар жамлашни бениҳоя муҳим ва зарурий вазифа деб билиб, топиламас бебаҳо умрини бағишлаган Имом Бухорий мероси мустабид тузум даврида узоқ вақтлар эътибордан четда қолди. Эндиликда Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида Ҳадис илми мактаби ўз фаолиятини бошлади. Бу ҳаракатлар моҳиятига кўра халқимизнинг маънавий қиёфасини ўстириш йўлидаги ҳодисадир. Бундай юксак илм эътибори ва эҳтиромига амалий тўртки берган асос – ботиний куч Юртбошимизнинг миллий маънавий меросни кадрлаб, сақлаб қолишга интилиши ва халқимиз онгу шуурига сингдиришга бўлган дахлдорлик туйғуси эмасми?

Миллий маънавиятнинг “ворисийлиги”¹ни таъминлашда миллатнинг йўлбошчилари руҳиятидаги уйғунлик, баркамоллик, Ватан, халқ олдидаги масъулият ва дахлдорлик ҳисси қай даражада эканлиги ҳам кўп нарсани белгилайди. “...Бошқарув ўз моҳиятига кўра, амалдорлардан ҳаловати ва тинчлигидан маълум муддат маҳрум бўлишни, зўравонликдан жабр кўрганлар ҳуқуқларини тиклаш, айбдорларни жазолашни тақозо қилади, ...одил ҳукмдорнинг асосий вазифаси – юқори ва қуйи табақа вакиллари ўртасида адолатни, кучли ва ожизлар орасида тенгликни барқарор этишдир”². Бу фикрлари билан Беруний тенглик ҳукмронлик қилган жойда қайғу-алам ва очофотлик ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади, деган ҳулосага келди. Шунингдек, миллий маънавиятнинг келажак авлодларга тўлақонли, мукаммал етказилиши учун бош омил миллатнинг маънавий, сиёсий ва иқтисодий мустақиллигидир. Мустақил тараққиёт учун эса, аввало, миллат, қолаверса ҳар бир шахс миллий ўзлигини англаб етиши, бу жараёнда эса муайян системага

¹ Очилова Б. Миллий – маънавий юксалишда мерос, кадриятлар ва ворисийлик. – Т.: “Истиқлол”, 2009 й, 3-б.

² Маънавият: асосий тушунчалар изохли луғати.-Т.: “Ф.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2010 й, 72 б.

солинган изчил ҳаракатлар стратегияси концепциясининг жамият ҳаётига тадбиқ этилиши муҳимдир. "...Ўз (миллий ўзлик)ни англаш ҳам бир кечада таъсири сезиладиган туйғу эмас. Бу худди бадан ўсиб-улғайиб, бўй чўзилгани каби аста ва давомли рўй берадиган жараёндир. Шунга ўхшаб нафс тарбияси ва уни поклаш йўлида битта тоатнинг таъсири дарҳол сезилмайди. Лекин тоатнинг озига беписанд қарамаслик керак. Негаки, таъсири яққол сезиладиган кўп тоат битта-биттадан йиғилган ва ҳар бир тоатга ўзига хос таъсир яширинган"¹. Шу ўринда ҳар битта тоатнинг ўрни, – деган қисмга урғу берсак. Яъни, бевосита ва билвосита таъсир қилиши мумкин бўлган ҳар қандай омил, восита ҳамда таълим-тарбиявий элементларнинг ҳар бирига миллий ўзликни англаш борасида беписанд қарамаслик даркор.

Миллий ўзлик, яъни ўз миллий менталитетига хос бўлган тамойилларга дахлдорлик ҳиссини сақлаб қолиш, тақлидга мойиллик кетидан қувмаслик, миллий маънавий бегоналашувдан йироқ бўлиш, тил, эътиқод, маданият, кадрият ва маънавий киёфани (Абай², Бердак³, Исоқхон тўра Иброт⁴, Алихонтўра Соғуний⁵ каби) асраб, ўз халқига хос эзгу мақсадларни ифода этувчи бунёдкор ва маърифий ғояларни (Президент Шавкат Мирзиёевнинг 19.09.2017 йилдаги БМТ Бош Ассамблеясининг 72 – сессиясида кўтариб чиққан ғоя, тақлиф ва тавсиялари)⁶ умумжаҳон микёсида тараннум этиш керак. Миллат моҳияти, "ойкумена"⁷си, унинг атрофидаги бир-бирига дахлдорликда бўлган миллатлараро муносабатлар мажмуи орқали белгиланишини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Миллат ўзлигини таниши, аввало, давр руҳида умуммикёсли ўз ўрни, мақом ва мавқеини, бурч ва мажбуриятини қанчалик англаб

¹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Ихёю улумид дин. – Т.: "Ўзбекистон", 2019 й.

² Сейданов, Қ. Абай абадияти / Қ. Сейданов. – Т.: "Чўлпон", 1995 й. 78 б.

³ Бердак

⁴ Исоқхон Тўра Иброт. Жомеъ ул-хутут. Наманган, "Матбааи Исоқия", 1912 й, 6,7,14,15,48,74,106,132-бетлар.

⁵ Соғуний

⁶ Шавкат Мирзиёевнинг 19.09.2017 йилдаги БМТ Бош Ассамблеясининг 72 – сессиясидаги маърузаси.

⁷ Каримов Б, Миръазамов К. Миллат равнақи ва тил муаммолари. – Т.: "Фан", 1993 й, 4-б.

етиши билан боғлиқ. Ҳар бир миллатнинг – Ҳақ (виждон, имон, софдиллик, эътиқод) ва халқ олдида (бағрикенглик, тенглик, адолат) мажбурияти бўлиб, умумбашарий миқёсда вазифаси, роли ва макоми мавжуддир.

Дахлдорлик туйғусини шакллантириш ва уни жамият тараққиётига йўналтириш миллатнинг ўзлигини тўла англаш жараёни билан боғлиқ. Негаки, миллат ўзлигини тўла англамас экан, бирор-бир буюк ўзгаришлар қилиб бўлмайди. Миллий ўз-ўзини англаш у ёки бу миллатни ўзга миллатлардан ажралиб кетишига эмас, балки ўзлигини англаган миллатларнинг маърифатлашган ҳамкорликларининг мустақамланиб боришига хизмат қилади¹. Миллий ўзликни англашда ҳамжихатлик, ҳамфикрлик ҳамда миллий маънавий қиёфа жамиятнинг руҳи, қайфияти, ҳиссий кечинмаларига бево-сита дахлдор эканлигини таъкидлаш лозимдир.

ИЖТИМОЙ ФАРОВОНЛИКНИ РИВОЖЛАНИШИДА ИНСОН ОМИЛИ

**Нилуфар ТЕМИРОВА, ф.ф.н., доцент
Гулҳаё РАВШАНОВА**

Кишилиқ жамиятининг тараққиёти натижасида иқтисодий ҳаётнинг субъекти сифатида одам тўғрисида “ишчи кучи”, “инсон омили”, “инсон капитали”, “инсон ресурслари” тушунчалари юзага келди. “Омил” ибораси илмий-иқтисодий адабиётларда XX асрнинг 80-йиллари ўрталарида пайдо бўлиб, илмий-ҳаётий муоамалада кенг фойдаланила бошлади. Ижтимоий-иқтисодий мазмунига кўра мазкур атама “ресурс”дан фарқ қилиб, унга нисбатан анча кенгрок ва чуқуррок маънони англатади. Инсон омили ўзаро бир-бири билан муносабатда бўладиган, турли мавқени эгаллаган синф-

---

¹ Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. И.Эргашев таҳрири остида. – Т.: “Академия”, 2005. 18-б.

лар ва гуруҳлар тизимидан иборат бўлиб, уларнинг фаолияти жамиятнинг илғор ривожланишини таъминлайди. Ресурслар омилнинг ижтимоий-иқтисодий тизимлари йиғиндисидан ташкил топган.

Инсон омилига шахсий сифатлар ва унинг фаоллигини белгиловчи кўрсаткичлар умумлашмаси сифатида қараш мумкин. Ушбу тушунча кишининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт жараёнидаги ҳал қилувчи ролини кўрсатади. Бунда мазкур омил фақат миқдор кўрсаткичлари, демографик, тармоқ, касб ва малака тузилмалари билан чекланиб қолмай, меҳнатга бўлган муносабат даражаларининг ташаббускорлик, тадбиркорлик, кизикишлар, эҳтиёжлар, хулқ-атвор усуллари билан ҳам тавсифланади. Омилни тўғри йўналтириш ҳар қандай жамоа ёки жамиятни бошқаришнинг таркибий қисмидир. Инсон омили ва меҳнат ресурсларининг юкори сифат кўрсаткичларига эга бўлиши ҳамда такомиллашув натижасида улар капитал кўринишга эга бўлади. Бу эса, ўз навбатида, мамлакат меҳнат потенциалининг бевосита бойиб боришини таъминлайди. Ҳозирги замонавий шароитларда иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим омили сифатида инсон омили юзага чиқмоқда. Инсон омилини ўрганиш ва уни мақсадли йўналтира олиш, ундан тўғри ва унумли фойдаланиш ҳам жамиятга, ҳам корхонага, ҳам оиласига наф келтириши маълум бўлмоқда. Инсон омилини ривожлантириш эса унинг турмуш даражасини ошириш билан кечади. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримовнинг “Амалга ошираётган барча ўзгариш ва ислохотларимиз пировард натижада ягона мақсадга – халқимиз учун муносиб турмуш шароити яратиш, одамларнинг даромади ва фаровонлигини изчил ошириб бориш, ҳар бир инсонга ўзининг интеллектуал, касб ва маънавий салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур имкониятлар яратиб беришга қаратилиши даркор”¹ – деб таъкидлаганлари ҳам бежиз эмас. Бу борада давлатимиз раҳбари

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. - Т.: “Ўзбекистон”, 2007, - Б. 46.

Ш.Мирзиёев “асосий вазифамиз – одамлар билан мулоқот қилиш, халқ билан мулоқот қилиш, уларнинг дарду ташвишлари, орзу-ниятлари, ҳаётий муаммо ва эҳтиёжларини ўрганиш – инсон манфаатларини ҳар томонлама таъминлашдан иборатдир”¹ деб таъкидлаб ўтган. Кишининг шахсий қобилиятлари (туғма ёки орттирилган) ва уни сифат жиҳатдан такомиллаштиришга қаратилган барча чора-тадбирлар (соғлиқни сақлаш, таълим олиш, касб-ҳунар эгаллаш, ахборотларга эга бўлиш) натижасида инсон омилининг капиталлашуви рўй беради. Мазкур чора-тадбирлар, яъни, бунда сарфланган пул маблағлари ва қийматликлар моддий харажатларни ташкил этса, сарф этилган вақт, энергия, куч-қувват, ақлий меҳнат, интилиш ва ҳаракатлар, ўқитиш-ўргатиш, сабр-бардош кабилар номоддий харажатларни ташкил этади. Бу ҳолатда харажатларнинг ҳар иккала кўриниши ҳам бир хил устуворликка эга бўлиб, бири-бирини тўлдиради. Инсон омилининг юқори даражада ривожланиши турмуш даражасининг ошиши билан узвий боғлиқ. Аҳоли турмуш даражасини сифат жиҳатдан ифодаловчи кўрсаткичлар, даромадлари, ижтимоий ҳимояланганлиги, иш билан бандлиги, мамлакатнинг ижтимоий муҳити ва аҳолининг хизматлардан фойдаланиш кўрсаткичлари, маданий савияси ҳамда уй-жой билан таъминланганлиги, инфратузилмаларнинг барқарорлиги инсон омилининг капиталлашувида етакчи ўрин тутadi. Инсон капиталига хос сифат кўрсаткичларининг инсонда ривожланиши ижтимоий хизматларнинг таркибий қисми бўлмиш таълим, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, уй-жой шароитлари, меҳнат шароитлари, инсон ҳуқуқлари ва маданий-маиший хизматлардан самарали фойдаланиш даражасига ҳамда овқатланиш таркиби ва миқдорига боғлиқ. Инсон капитали тушунчаси ижтимоий хизматларга бўлган талабни аниқлаб беради. Инсон омилига киритилadиган инвестициялар соғлиқни сақлаш, умумий ва махсус маълумот олиш, малака ошириш, касбий тайёргарликдан ўтиш, турли

¹ Мирзиёев Ш.М. “Миллий таракқиёт йўлимишни катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз”. Т.: “Ўзбекистон”, 2017, - Б. 114

ахборот ва маълумотларга эга бўлиш, иш кидириш, миграция, оила қуриш, фарзанд кўриш ва уни тарбиялаш билан боғлиқ харажатлар кўринишида бўлиши мумкин. Ушбу харажатлардан энг муҳимлари саломатлик ва таълим учун сарф қилинганларидир.

Давлатнинг илм-фан ва таълимга сарфлайдиган харажатлари, узоқ муддатли инвестициялар деб қаралиши лозим, улар кейинчалик илмий билимлар, малака ва тажрибалар тарзида фойда келтиради. Саломатликка, уни саклашга йўналтириладиган инвестициялар касаллик ва ўлимнинг олдини олиб, кишининг меҳнатга лаёқатли умрини, инсон капиталининг ишлаш даврини узайтиради. Инсон саломатлигининг аҳволи унинг табиий капитали бўлиб, бутун умр давомида аста-секин емирилиб боради. Соғлиқни саклаш билан боғлиқ инвестициялар эса мазкур жараёни янада секинлаштиради. Умумий ва махсус таълим кишидаги билимлар шаклини яхшилади, инсон омилининг сифат даражаси ўсишига хизмат қилади. Таълим тизимига киритиладиган инвестициялар малакали мутахассисларни етиштириш ва юкори меҳнат унумдорлигининг юзага келишига шароит яратади, улар эса, ўз навбатида, иқтисодий тараққиёт суръатининг жадаллашувига туртки бўлади. Инсон омилини фаоллаштириш кўп қиррали муаммо сифатида намён бўлмоқдаки, унга ахлокий қадриятларни шакллантиришнинг мураккаб жараёнлари, оила ва мактаб хонаки тарбия, жамиятни жисмоний соғломлаштириш, маданий анъаналарни саклаб қолиш, кадрлар ва ижтимоий сиёсат, таълим ва ҳокозо муаммолар қиради¹. Аҳоли турмуш даражасини яхшилаш мақсадида ижтимоий сиёсат юргизилади. Унинг асосий вазифаси аҳолининг ижтимоий ҳимоясини шакллантиришдир. У асосан уч йўналишда олиб борилади. Биринчи йўналиш – аҳолининг энг кам таъминланган, одатда ўзи мустақил ҳаёт кечиришини минимал даражасини таъминлай олмайдиганларни қўллаб-қувватлаш. Иккинчи йўналиш – меҳнат қилиш ҳуқуқини кафолатлашни таъминлаш, давлат меҳнат бозорида барча субъектларнинг тенг ҳуқуқларини эркин касб-хунар

¹ Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Т.: "Меҳнат", 2004.- 234 б.

эгаллашлари, иш-жойи ва соҳасини танлашни кабиларни таъминлашни кафолатлаши керак. Учинчи йўналиш биринчисининг мантикий давоми – аҳоли бандлигини тартибга солиш. Унга иктисодиётни давлат ва нодавлат секторида янги иш жойларини яратиш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш киради. Республикамизда юритилаётган ижтимоий-иктисодий ислохотлар аҳоли баркамоллигини таъминлашда юксак ривожланган мамлакатлар даражасига етишишга қаратилган.

Мамлакатда ўтказилаётган барча ислохотларнинг пировард мақсади инсон ҳаёти ва фаолияти учун муносиб шарт-шароит яратиш мақсади билан чамбарчас боғланган. “Ислохот-инсон учун” деган туб коида Ўзбекистонда ислохотнинг “жазава” усуллари кўллашни истисно этди ва бозор иктисодиётига ўтишнинг биринчи боскичидаёқ кишиларни ижтимоий муҳофаза қилиш юзасидан кучли огоҳлантириш чораларини кўриш зарурлигини такозо килди¹. Бугунги кунда инсон омили фан-техника тараққиёти жадал кечаётган ва фан сиғими юқори бўлган соҳаларнинг жадал ривожланаётган бир пайтда ҳамда ресурслари ҳаракати доирасида ишлаб чиқаришнинг энг муҳим ва самарали омилига айланиб бормоқда. Инсон омилининг капиталлашуви янада кўпроқ наф келтириши мумкинлиги боис турмуш даражасининг сифат жиҳатдан яхшиланишига эътибор қаратилмоқда.

FUQAROLIK JAMIYATI MA'NAViy NEGIZLARIDA SHAXS HUQUQIY ONGINING NAMOYON BO'LISHI

Dildora XOLNAZAROVA

Fuqarolik jamiyati qurishning ma'naviy negizlarini shaxs huquqiy ongining namoyon bo'lishi u yoki bu huquqiy norma, qonuniy aktlarni ishlab chiqishni, amaliyotda qo'llash bilan bog'liq huquqiy hayotning

¹ Ганиева М. “Ижтимоий иш этикаси”. Т.: 2015. – 119-б

turli xil jihatlarini ham aks ettiradi. Bu, birinchidan, fuqarolik jamiyatida huquqiy-ma'naviy qadriyatlarni munosib baholash imkonini bersa, ikkinchidan, jamiyat ma'naviy negizlarini tegishli qonuniy asosga qo'yishga, dunyoning demokratik umuminsoniy qadriyatlarini milliy-ma'naviy negizlar bilan uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, faqat ma'rifatli jamiyatgina demokratik taraqqiyotning afzaliklarini qadrlay olishini va aksincha, bilimi kam omi odamlar avtoritarizmni va totalitar tuzumni ma'qul ko'rishini hayotning o'zi ishonarli tarzda isbotlamoqda. Fuqarolik jamiyati va unga xos jihatlar dastlab falsafiy-huquqiy qarashlarda o'zining ifodasini topgan bo'lsa, bugun u voqeilikka aylandi va demokratik qadriyatlar, tamoyillar, me'yorlar dunyo hamjamiyatida umume'tirof etilgan jihatdir. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik o'zgarishlar fuqarolar huquqini himoya qilishni kafolatlab, huquqiy mexanizmlarni, huquqiy ongni yanada takomillashtirishni taqozo etmoqda. Ma'lumki, fuqarolar huquqlarining asosiy negizlari eng avvalo, "Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi"ga asoslanadi. BMTga a'zo bo'lgan davlatlar insonning asosiy huquqlariga ishonchini mustahkamlash va BMT prinsplarini amalga oshirish maqsadida "Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi"ni 1948 yilda qabul qildi. Ushbu deklaratsiyaning asosiy g'oyalari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa qonun hujjatlari mazmunida ifodalangan bo'lib, fuqarolarning haq-huquqlari va qonun bilan himoyalanganidan manfaatlari uchun xizmat qilmoqda.

Demokratik taraqqiyot qadriyatlari, tamoyillari va me'yorlari tobora hammabop bo'lib bormoqda. Endilikda ularning zarurligi va amaliy ta'sirini inkor etib bo'lmaydi. Shu bilan birga demokratiya va taraqqiyot tomon borishning o'ziga xos yo'llari brogan sari katta ro'l o'ynamoqda. Murakkablashib borayotgan ko'p qutbli dunyodagi shu kabi siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar rivojlanishni bevosita va bilvosita belgilab boradi. Borgan sari ochiqlik demokratik tamoyillarga, umuminsoniy qadriyatlar va me'yorlarga sodiqlik siyosati respublika ijtimoiy hayotini demokratlashtirish jarayonlarida o'z-o'zini qoldirmoqda. Shuningdek bu o'zgarishlarning jahon hamjamiyati ko'z o'ngida idrok qili-

nishiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Xalqaro hamjamiyat O'zbekistonning amalga oshirayotgan izchil tashqi va ichki siyosatini Markaziy Osiyo mintaqasidagi vaziyatni barqarorlashtirishda hamda keskinlikni keng tarqalishining oldini olishdagi ro'lini brogan sari ko'proq anglamoqda.

Demokratik tamoyillar, qadriyatlar va institutlar hayotimizning barcha sohalariga tobora ko'proq kirib bormoqda. Jamiyatning ijtimoiy-siyosiy sohasida demokratik institutlarni shakillantirish siyosiy tizimni isloh qilishga va ijtimoiy hayotni demokratiyalash jarayonlariga jo'shqinlik baxsh etishga qaratilgan. Yanada muhimi bu ish islohotlarning samarali borishiga yo'naltirilganligidir. Jamiyatda mavjud manfaatlar va munosabatlarni mujassam holda ifodalovchi ijtimoiy-siyosiy institut bo'lmog'i lozim bo'lgan demokratik huquqiy davlatning qaror topish jarayonini ko'rsatib o'tish darkor. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi mamlakatni demokratik yo'ldan rivojlantirishning huquqiy kafolatidir. Aholining shaxs huquqiy ongi va madaniyatini oshirish insonning bosh manfaati o'zining erkinligini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. Shaxs huquqiy ongida u yoki bu huquqiy norma va qonuniy aktlarni ishlab chiqarish va amaliyotda qo'llash bilan bog'liq jamiyat huquqiy hayotining turli xil jihatlar aks etadi. Hamda umume'tirof etilgan tamoyillarni xisobga olish bilan birga, har bir xalqning milliy-madaniy merosi va qadriyatlariga tayangan holda milliy demokratik taraqqiyot yo'lidan rivojlanish bilan bog'liq hodisadir.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov fuqarolik jamiyatini mohiyatiga to'xtalib shunday yozgan edi: "Biz uchun fuqarolik jamiyati-ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol topditishga monelik qilmaydi, aksincha yordam beradi. Shaxs manfaatlar, uning huquq va erkinliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi".

O'zbek xalqining azaliy orzu-intilishlaridan eng asosiysi adolatli jamiyat barpo etishdan iborat. Bu uning ko'p asrlik madaniy merosida yaqqol aks etgan. Xalq tarixi shaxsning huquqiy ongining rivojlanish tarixi hamdir. Huquqiy ong insonning o'z huquq va erkinliklari, manfaatlarini anglash, unga amal qilish mas'uliyati va majburiyatlarining

qonuniy asoslari bilan bog'liq tasavvurlari, qarashlari, bilimlari majmuidir. Bu shaxs huquqiy ongining mohiyatini anglashga yordam beradi. Huquqiy ong rivoji esa jamiyatning ma'naviy yangilanishida muhim o'rin tutadi.

Ma'lumki, demokratik jamiyat qurish uchun avvalo demokratiyaning mohiyatini ravshan anglamoq muhim. Shundan kelib chiqib jahonda demokratiyani amalga oshirishning ikki usuli bevosita va vakillik demokratiyasi mavjud. Shu jihatdan, respublikamizda saylovlar, saylov yakunlarini aniqlash usuli teng huquqlilik, fikrlar erkinligi, ko'p partiyaviylik tamoyillariga amal qilinmoqda. Buni so'ngi saylovlar misolida ham ko'rishimiz mumkin. Demokratiyaning asosiy, umumiy belgilari bilan bir qatorda har bir davlat va jamiyatga xos bo'lgan xususiyatlari ham mavjud. Dunyoda bir-biriga aynan o'xshaydigan, bir xildagi demokratik davlat mavjud emas. Ba'zi siyosatshunoslarning Sharq va G'arb demokratiyasi o'rtasida farq yo'q, demokratiya hamma yerda birday bo'lishi haqidagi tushunchalar nazariy va amaliy jihatdan noto'g'ridir. Hattoki, G'arb va Sharq demokratiyasinigina emas AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya va boshqa davlatlar demokratiyasini taqqoslaganimizda ham uning o'ziga xos belgilarini ko'rishimiz mumkin. Har bir davlat demokratiyasining o'z xususiyatlari, belgilari, asoslari bo'lishi tabiiy. Demokratiya haqidagi tushuncha va birinchi demokratik davlat shakli eramizdan oldingi ming yillik o'rtalarida Yunonistonda paydo bo'lgan. Keyinchalik Rimda rivojlandi. Demokratiyaning o'zi jamiyatda qaror topgunicha u haqdagi qarashlar va g'oyalar mavjud bo'lgan. Bunday g'oyalar Sharqda ham keng rivojlangan. Qadim zamonlardan boshlab jamiyatning turli bosqichlarida o'zini-o'zi boshqarish institutlari, jamoa rahbarlari, hokimlar, amirlar va oqsoqollarni, qozilarni saylash tartibi joriy qilingan. Sharq mintaqasidagi demokratik qarashlar falsafa va huquqning o'zaro uzviyligini ko'rsatib turadi.

Bugungi kunda insonlarning huquq va erkinliklari qonuniy jihatdan kafolatlab qo'yilgan. Ya'ni erkinlik va qonunga bo'ysunish bir vaqtning o'zida amal qiladi, bir-birini to'ldiradi va taqozo etadi. Shuning barobarida barcha insonlar qonunlarga so'zsiz rioya qilishadi. Davlat hoki-

miyati tuzilmalarining demokratik mazmuni ko'p jihatdan uni boshqarishda fuqarolarning ishtirok etish masalasi qanchalik hal qilinganligi bilan belgilanadi. O'zbekistonda ushbu huquqning amal qilishi uchun qonuniy asoslar yaratilgan. Biroq jamiyat va fuqarolarning davlatni boshqarishda ishtirok etishi, bu huquqdan foydalana oladigan bo'lishlariga erishish yo'lida amalga oshiriladigan ishlar bor. Shunday sharoitdagina davlat va uning institutlari, mansabdor shaxslar jamiyat va fuqaro oldidagi o'z mas'uliyatlarini his qiladilar. Buning uchun esa fuqarolarning huquqiy ongini yuksaltirish zarur. Yuksak darajada rivojlangan huquqiy ongiga ega bo'lgan fuqaroni voyaga yetkazish jamiyat oldidagi ulkan vazifadir. Mustaqil taraqqiyot yo'li jamiyatning ma'naviy yangilanishi uchun zarur asoslarni yaratib berdi. Birinchidan, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy, milliy g'oyaviy negizi tubdan yangicha asosga qo'yildi; ikkinchidan, jamiyatning taraqqiyotida ma'naviyatning ustuvor ahamiyatga ega ekanligi e'tirof etildi. Ma'naviyat va moddiy hayot uyg'unligi tamoyiliga asoslanildi. Uchinchidan, ta'qiqlangan milliy-madaniy merosimiz, urf-odat va an'analarimiz tiklandi. Jahon sivilizatsiyasi xazinasiga ulkan hissa qo'shgan boy taraiximiz, buyuk madaniyatimiz, xalqimizning yuksak ma'naviyati va huquqiy qadriyatlari qayta tiklandi.

Bugungi kunda ta'lim tizimi tubdan isloh qilinib, yangi ta'lim sohasiga o'tildi. U jamiyatning ijtimoiy hayot sohalaridagi talab va ehtiyojlar asosida isloh etildi. Professor A.Azizxo'jayev fikriga ko'ra jamiyatni demokratlashtirish bu juda murakkab, ko'p qirrali, ayni paytda izchillikni taqazo etadigan ijtimoiy hodisa. Bu jarayon bevosita mamlakat aholisi turli tabaqasining umumiy onglilik darajasi, siyosiy madaniyati va voqeylikka munosabati bilan bog'liq. Jamiyat a'zolarini, xususan yoshlarning manfaatlarini yanada to'liq ta'minlash, ularning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan normativ-huquqiy bazani takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor berilganligini qayd etish lozim. O'tgan davr mobaynida davlatimiz rahbari va hukumat tomonidan qaror, farmoyish, qonun loyihalarining qabul qilinishi mamlakatda fuqarolik jamiyati ma'naviy negizlarini mustahkamlashga va

insonlar huquqiy ongining oshishiga xizmat qiladi. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, birinchidan, fuqarolik jamiyati umuminsoniy-ma'naviy negizlarga asoslanadi. Ikkinchidan, qonunchilikda xalqning milliy-madaniy xususiyatlari, umume'tirof etilgan demokratik tamoyillar bilan uzviy bog'liq holda amalga oshiriladi. Uchinchidan, insonning huquqiy ongi yangicha asosga, demokratik talab me'yorlarga amal qila boshlaydi. Bu esa fuqarolarning huquqiy ongi orqali namoyon bo'ladi. To'rtinchidan, fuqarolarning huquqiy ongida inson qadr-qimmati bilan bog'liq qadriyatlar, qonun ustuvorligi asosida jamiyat oldida mas'uliyat va majburiyatni his etish madaniyati oshib boradi.

ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ЁШЛАР СИЁСИЙ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Нуриддин САИДКУЛОВ

Ҳозирги замонда ёшларнинг сиёсий маданиятини шакллантириш самарадорлигини таъминлаш, уларнинг сиёсий жараёнлардан хабардорлигини оширишнинг таъсирчан механизмлари шакл ва усулларини тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга моликдир. Айниқса, ёшларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги таъсири даражасини ошириш, уларнинг сиёсий маданиятини янада ривожлантириш долзарб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида «...юртимиздаги ҳар қайси инсон, ҳар қайси оиланинг энг эзгу орзу-мақсадлари, ҳаётий манфаатлари авваламбор унинг фарзандлари тимсолида намоён бўлади, рўёбга чиқади», деган фикрлари ёш авлод тарбиясига ҳар доимгидан ҳам кўпроқ масъулиятли ва бефарқ бўлмасликни талаб этади.

Хар қандай жамиятнинг сиёсий ҳаётини англашга унинг сиёсий маданиятини ҳар тарафлама ўрганиш орқали эришилади. Фақат шу орқалигина сиёсий тизимнинг манбаи характери ва ўзига хос хусусиятлари, жамиятда ҳукмронлик қилаётган сиёсий тартиб, ижтимоий гуруҳларнинг ҳатти-ҳаракати ва сиёсий онги, сиёсий жараёнларнинг йўналишлари ва ҳаракати ҳақида маълумотга эга бўлиши натижасида ҳам жамиятда маънавий ва маданий савиянинг юкори даражага кўтарилишини кўришимиз мумкин.

Хар қандай мамлакатнинг тараққиёти давомида ёш авлод билан боғлиқ муаммолар юзага келади. Бундай муаммолар ичида энг долзарблари, энг муҳимлари ажралиб туради ва булар ёшлар муҳитида мавжуд турли мойиллик ва ўзига хосликни ифодалайди. Чунончи, ёшлар ўз ҳаётларини асосий жиҳатларига, айниқса сиёсий жараёнлар, ижтимоий мақом, таълим-тарбия, ижтимоий муассасаларнинг аҳолига бевосита таъсир кўрсатувчи омилларга бепарқ эмас.

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб жамиятнинг барча соҳаларида туб демократик ўзгаришлар амалга оширилди. Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократлашув жараёни инсонлар, турли хил ижтимоий қатламлар, сиёсий институтлар, давлат ва нодавлат ташкилотларнинг фаолияти ва ўзаро муносабати билан боғлиқ. Жамият ҳаётининг демократлашуви ҳамда мамлакатни модернизациялаш жараёнлари аҳолининг энг катта ижтимоий қатламини ташкил этадиган ёшларнинг ижтимоийлашувига ҳамда уларнинг тарбиясига катта таъсир кўрсатади. Ёшлар – жамиятнинг туб негизи, аҳолининг илғор қатлами, келажакнинг ишончли эгаларидир. Шу нуқтаи-назардан қараганда, ҳар бир давр ёшларининг билим даражаси, дунёқараши, ўй-фикри, маънавий қиёфасига қараб ўша жамиятнинг эртанги кунини аниқ тасаввур қилиш мумкин.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли илоҳотларда ёшларнинг фаол иштирокини таъминлаш, юксак маънавиятли, мустақил ва эркин фикрлайдиган, замонавий илм-фан ютуқ-

ларини пухта ўзлаштирган ҳар томонлама соғлом ва баркамол авлодни вояга етказишга қаратилган ислохотлар ёшларга оид давлат сиёсатида ўз аксини топган.

Мамлакатимизда Қонунчилик палатаси томонидан 2016 йил 12 августда қабул қилинган, Сенат томонидан 2016 йил 24 августда маъқулланган Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонуни ёшлар ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Мазкур қонундан келиб чиққан ҳолда, ёшлар сиёсатининг устувор йўналишлари ва асосий мезонлари белгиланди:

ёшларга оид давлат сиёсати – давлат томонидан амалга ошириладиган ҳамда ёшларни ижтимоий жиҳатдан шакллантириш ва уларнинг интеллектуал, ижодий ва бошқа йўналишдаги салоҳиятини камол топтириш учун шарт-шароитлар яратилишини назарда тутадиган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий чора-тадбирлар тизимини ташкил этади.

ёшлар (ёш фуқаролар) – ўн тўрт ёшга тўлган ва ўттиз ёшдан ошмаган шахслар;

ёш оила – эр-хотиннинг иккиси ҳам ўттиз ёшдан ошмаган оила ёхуд фарзанд (бола) тарбиялаб вояга етказётган ўттиз ёшдан ошмаган ёлғиз отадан ёки ёлғиз онадан иборат бўлган оила, шу жумладан никоҳдан ажралган, бева эркак (бева аёл);

ёш мутахассис – олий ёки ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасасини битирган, таълим муассасасини битирганидан сўнг олган ихтисослиги бўйича уч йил ичида ишга кирган ва маълумоти тўғрисидаги ҳужжатда кўрсатилган ихтисослиги бўйича ишлаётганига уч йилдан кўп бўлмаган ўттиз ёшдан ошмаган ходим;

ёшлар тадбиркорлиги – юридик шахс ташкил этмаган ҳолда ёш фуқаролар томонидан, шунингдек таъсисчилари ёш фуқаролар бўлган юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган тадбиркорлик фаолияти.

Мамлакатимизда ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишда очиклик ва шаффофлик, ёшларга оид давлат сиёсатини

рўёбга чиқаришда ёшларнинг иштирок этиши, ёшлар ташаббусларини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, маънавий, ахлоқий ва маданий кадриятларнинг устуворлиги, ёшларнинг камситилишига йўл қўйилмаслиги каби асосий принциплар орқали амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасида Ёшларга оид давлат сиёсатининг устувор йўналишлари келиб чиққан ҳолда ёшларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш, ёшларнинг ҳаёти ва соғлигини сақлаш, ёшларнинг маънавий, интеллектуал, жисмоний ва ахлоқий жиҳатдан камол топишига қўмаклашиш, ёшлар учун очик ва сифатли таълимни таъминлаш, ёшларни ишга жойлаштириш ва уларнинг бандлиги учун шарт-шароитлар яратиш, ёшларни ватанпарварлик, фуқаролик туйғуси, бағрикенглик, қонунарларга, миллий ва умуминсоний кадриятларга ҳурмат руҳида, зарарли таъсирлар ва оқимларга қарши тура оладиган, ҳаётга бўлган катъий ишонч ва қарашларга эга қилиб тарбиялаш, ёшларни ахлоқий негизларни бузишга олиб келадиган хатти-ҳаракатлардан, терроризм ва диний экстремизм, сепаратизм, фундаментализм, зўравонлик ва шафқатсизлик гояларидан ҳимоя қилиш, иктидорли ва истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватлаш ҳамда рағбатлантириш, ёшларда соғлом турмуш тарзига интилишни шакллантириш, шунингдек ёшларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкил этиш ва ёшлар спортини оммавий ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш, ёш оилаларни маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, улар учун муносиб уй-жой ва ижтимоий-манший шароитларни яратиш бўйича комплекс чора-тадбирлар тизимини амалга ошириш ва ёшларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини рўёбга чиқариш соҳасида фаолиятни амалга оширувчи халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни ривожлантириш масалаларига эътибор қаратади.

Давлат ва жамият бошқарув тизимини ҳар томонлама ислоҳ қилиш ҳамда ёшларнинг фаол иштирокини таъминлаш орқали кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг энг устувор вазифаларидан

бири саналади. Ўзбекистон Республикасида давлат ва жамият бошқарув тизимини ислоҳ қилиш ва янги босқичга кўтариш мақсадида 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг қабул қилингани жамиятда ёшлар билан ишлаш бўйича янги тенденциялар ривожига ҳам таъсир кўрсатмоқда. Ҳаракатлар стратегиясида давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари, қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари, иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари, ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор йўналишларни ўз аксини топган. Ҳаракатлар стратегиясининг 4.5 банди Ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш масалаларига оид саналади.

2017 йилнинг 5 июлида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида” Фармони имзоланди. Мазкур фармон ёшларга оид давлат сиёсатини изчил ва самарали амалга ошириш, ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини тубдан ислоҳ этиш мақсадида Ўзбекистон “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати негизида Ўзбекистон ёшлар иттифоқи ташкил этилди.

Ўзбекистон ёшлар иттифоқи ташкил топган кун – 30 июнь санаси мамлакатимизда “Ёшлар куни” сифатида нишонланадиган бўлди. Ўзбекистон ёшлар иттифоқига 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасидаги ислохотларда ёшлар фаоллигини ошириш билан боғлиқ бир қатор қуйидаги янги ва муҳим вазифалар белгиланди:

биринчидан, Ўзбекистон ёшлар иттифокини республикада ёшларга оид давлат сиёсатининг амалга оширилишида давлат органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан самарали ҳамкорликни таъминловчи, “Ёшлар – келажак бунёдкори” шиори остида профессионал фаолиятни амалга оширувчи тузилмага айлантириш;

иккинчидан, ёшларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, уларни миллий ва умуминсоний кадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш, онги ва қалбида мустақиллик ҳояларига содиқлик, миллий ўзликни англаш, Ватанга муҳаббат ва унинг тақдирига дахлдорлик, фидойилик ҳиссини қарор топтириш ва ривожлантириш, турли мафкуравий таҳдидлардан асраш;

учинчидан, демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш борасидаги ислохотларда ёшлар фаоллигини ошириш, юксак маънавиятли, мустақил фикрлайдиган, қатъий ҳаётий позиция, кенг дунёқараш ва чуқур билимларга эга ташаббускор, шижоатли, эл-юрт манфаати йўлида бор куч-ғайрати, билим ва салоҳиятини сафарбар қиладиган, мамлакат истикболи учун масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир ёшлар сафини кенгайтириш;

тўртинчидан, ёшларнинг замонавий касб-ҳунарларни пухта эгаллаши учун муносиб шароитлар яратиш, бандлигини таъминлаш, ишбилармонлик қобилятини ривожлантириш, уларни кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка кенг жалб этиш, ташаббусларини рағбатлантириш, интеллектуал ва ижодий салоҳиятини рўёбга чиқаришига қўмаклашиш;

бешинчидан, ёшларнинг илмий ва бадий китоблар, жумладан, электрон асарларни ўқишга бўлган қизиқишини янада ошириш, ҳуқуқий, экологик, тиббий ва ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш маданиятини юксалтириш орқали уларда турли мафкуравий таҳдидларга, хусусан, диний экстремизм, терро-

ризм, “оммавий маданият” ва бошқа ёт ғояларга қарши мустаҳкам иммунитетни шакллантириш;

олтинчидан, ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзи ва оила мукаддаслиги ғояларини кенг тарғиб қилиш, эрта турмуш қуриш ва ёш оилалар ажралишининг олдини олишга қаратилган самарали тадбирларни амалга ошириш;

еттинчидан, ёшларни, айниқса, улар уюшмаган қисмининг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш мақсадида спорт ва жисмоний тарбия билан шуғулланишга, ижодий тўғараклар ва турли, жумладан, хорижий тилларни ўргатиш ўқув курсларига кенг жалб этиш;

саккизинчидан, ёш оилалар, хусусан, имконияти чекланган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож ёшларни маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, улар учун муносиб уй-жой ва ижтимоий-маиший шароитлар яратишга қаратилган мақсадли ишларни ташкил этиш;

тўққизинчидан, ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликнинг барвақт олдини олиш ва профилактика қилиш ишларида фаол иштирок этиш;

ўнинчидан, мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларда фаол иштирок этадиган, халқ манфаатларига садоқат билан хизмат қиладиган билимли, ташаббускор, ишбилармон, ҳалол ва фидойи ёш раҳбар кадрларни тарбиялаш, захирасини яратиш ва уларни давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг масъул лавозимларига тавсия этиш;

ўн биринчидан, ёшлар сиёсати соҳасида халқаро ҳамкорликни янада ривожлантириш, хорижий мамлакатларда таҳсил олаётган ва меҳнат қиладиган ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш;

ўн иккинчидан, давлат ва хўжалик бошқаруви органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларига ёшларга оид фаолиятни ташкил этишда ғоявий-услубий жиҳатдан кўмак бериш.

Бугунги кунда мазкур белгиланган вазифалардан келиб чиқкан ҳолда Ўзбекистон ёшлар иттифоқи томонидан бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Биргина Ўзбекистон ёшлар иттифоқи орқали ёшлар муаммоларин ҳал қилишнинг иложи йўқ.

Мамлакатимизда содир бўлаётган салбий воқеа-ҳодисалар таҳлилига эътибор қаратар эканмиз, мазкур муаммоларнинг кўпчилиги ёшлар билан боғлиқ эканлигини кўришимиз мумкин. Жиноятчилик, диний ақидапарастлик таъсирига тушиши, гиёҳвандлик гирдобига берилиш каби салбий иллатларнинг асосий қисми ҳам ёшлар томонидан содир этилмоқда. Демак бу шунни кўрсатадики, Ўзбекистон ёшлар иттифоқи ёки ННТ фаолиятида ёшлар масалаларига эътибор бериш билан бу муаммоларни бутунлай бартараф этишнинг иложи йўқ. Бунинг учун мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар билан бир қаторда ёш авлодни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш борасидаги кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш ҳам муҳим саналади.

Жамият тараққиётида, юрт, миллат тақдирида ўсиб келаётган ёш авлоднинг жисмоний ва маънавий баркамоллиги, интеллектуал салоҳияти муҳим ўрин тутди. Зеро, давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Дунё шиддат билан ўзгариб, барқарорлик ва халқларнинг мустаҳкам ривожланишига раҳна соладиган турли янги таҳдид ва хавфлар пайдо бўлаётган бугунги кунда маънавият ва маърифатга, ахлокий тарбия, ёшларнинг билим олиш, камолга етишига интилишига эътибор қаратиш ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир”

Мухтасар қилиб айтганда, жамият тараққиётида, юрт, миллат тақдирида ўсиб келаётган ёш авлоднинг жисмоний ва маънавий баркамоллиги, интеллектуал салоҳияти муҳим ўрин тутди.

Айниқса бугунги кундагидек туб ислохотлар амалга оширилаётган шароитда ёшларнинг кадриятлари, кайфиятлари, интилишлари, қизиқишлари ўзгараётган вазиятда ғоявий-сиёсий маданиятни шакллантириш тизимида креатив ёндашув алоҳида долзарблик

касб этади. Оилада ёшлар ғоявий-сиёсий маданиятини шакллантириш тизими муҳим ижтимоий масала сифатида қуйидаги вазифаларни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади:

1. Ёшларнинг ғоявий-сиёсий маданиятини ҳамда уларнинг жамият сиёсий ҳаётида фаоллигини ошириш мақсадида сиёсий партиялар ҳамкорлигини кучайтириш.

2. Турли ёт ғояларга қарши акциялар ўтказиш, форум ва марфонлар ташкил этиш.

3. «Оила-мактаб-маҳалла-партия» тўртлиги орқали ёшларнинг ғоявий-сиёсий маданиятини ошириш тизимини такомиллаштиришга эришиш.

4. «Оилада ёшлар ғоявий-сиёсий маданиятини шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитлари» мавзусида Миллий ғоя маънавият тарғибот маркази, олий таълим муассасалари, «Маҳалла» хайрия жамғармаси ҳамкорлигида илмий-амалий анжуман ўтказиш.

5. Оммавий ахборот воситаларида оилада ёшлар ғоявий-сиёсий маданиятини шакллантириш, кучайтириш, ёшлар сиёсий билимдонлиги, сиёсий маданиятини оширишга қаратилган роликлар намойиш этиш.

6. Ёшларда ватанга муҳаббат, садоқат туйғусини шакллантириш ҳамда бунёдкор ғояларни тарғиб қилиш мақсадида Ёшлар клубини ташкил этиш.

Халқимиз ёш авлодни ҳаётга тайёрлашда кўп асрлар давомида қўллаган усул ва воситалари, ўзига хос урф-одатлари ва анъаналари, тарбия ҳақидаги ғоялари ва ҳаётий тажрибаси, яратган оғзаки ва ёзма ижод намуналари, асарларида ёрқин ифодаланди. Бу фикр ва ғоялар, тарихий, ижтимоий шароит замиридан келиб чиққан бўлиб, умумбашарий хусусият касб этди, босқичма-босқич ривожланди, халқнинг эзгу орзу-ниятларининг ифодаси бўлди.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йилнинг 5 июлидаги “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш

ва Ўзбекистон ёшлар иттифоки фаолиятини кўллаб-қувватлаш тўғрисида» фармони. Lex.uz

2. Мирзиёев Ш. Жисмоний ва маънавий етук ёшлар – эзгу максадларимизга етишда таянчимиз ва суюнчимиздир / «Халқ сўзи» 2017 йил 1 июль.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

4. Бобомуродов Э. Сиёсий тафаккурнинг янгиланиши.// Мулоқот. – 1996. №5.

5. Турдиева Р. Ёшларнинг сиёсий маданиятини шакллантириш. – Т.: «Ўзбекистон», 2014. –Б.27.

YOSHLARDA RAHBARLARLIK KO'NIKMLARINI SHAKLLANTIRISHDA «TEMUR TUZUKLARI»NING AHAMIYATI

Nurali TURSINQULOV

Jahon sivilizatsiyasiga munosib hissa qo'shgan Sharq tarixi juda ko'p voqealarga guvoh: son-sanoqsiz jangu-jadallar natijasida bir necha saltanatlar almashdi, buyuk shoh-u sarkardalar kelib ketdilar. Lekin faqat yaxshi ishlar, ularni amalga oshirgan ulug' zotlarning buyuk nomlari, shularning barchasidan bizni xabardor etgan aziz kitoblargina bo'qiy bo'lib qoldi. Ma'naviyat va bilim xazinasini bo'lgan talaygina asarlar bugungi kunimizgacha yetib keldi.

Ana shunday xazina kitoblar ichida Amir Temurning «Temur tuzuklari» asaridir. «Temur tuzuklari» asarida adolatli davlat, farovon jamiyatning barpo etilishini adolatparvar, xalqparvar va ilmparvar shoh bilan bog'lab ifoda qiladi. U amaldorlarni axloqiy fazilatlariga qarab

tanlash, adolat va insofni oyoqosti qiladigan kishilarni davlat ishlariga aralashtirmaslikni, davlatni boshqarishda kengash bilan ish olib borish, faoliyatlarini muntazam nazorat qilish, itoat, ijro va sifatleri to'g'risida-gi qarashlari bilan mazkur asar ahamiyatlidir.

Amir Temur «Temur tuzuklari» asarida siyosat va axloqning uzviy birligidan kelib chiqqan holda, davlat boshqaruvidagi xodimlarning axloqiy fazilatleri haqida birmuncha amaliy ahamiyatga ega bo'lgan fikrlarni bayon qiladi. Amir Temur haqli ravishda, har qanday podshoh fuqarolarining haq-huquqlarini muhofaza qilish ishlari bilan shug'ullanar ekan, u albatta: «fath etilgan har bir mamlakatdagi sipohiylar panohimga kelsalar, ularni navkar qilib, joy bersinlar. U diyorning raiyatini yomon hodisalardan, qatl va asiru band etilishdan, talanishdan muhofaza qilsinlar. Ularning mol-mulkini, buyumlarini talon-torojdan saqlasinlar. O'sha mamlakatdan tushgan o'lja mollar egalariga qaytarib berilishini tekshirsinlar»,¹ – deydi.

Iqtidorli va dono siyosatchi bo'lgan Amir Temur davlat boshqaruvi sohasi uchun xodimlarni tanlash, ularni joy-joyiga qo'yish, bajarayotgan ishlarini nazorat qilish hamda ularning halol ishlashlari to'g'risida g'amxo'rlik qilish haqida: «Amr qildimki, vazirlar ushbu to'rt sifatga ega kishilardan bo'lishlari lozim: birinchisi – asillik va toza nasllik, ikkinchisi – aql, farosatlilik, uchinchisi – sipohu raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalalik, to'rtinchisi – sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik.

Kimki shu to'rt sifatga ega bo'lsa, unday odamni vazirlik martabasiga loyiq kishi deb bilsinlar. Uni vazir yoki maslahatchi etib tayinlasinlar. Mamlakat ishlarini, sipoh va raiyat ixtiyorini unga topshirsinlar. Bunday vazirga to'rt imtiyoz–ishonch, e'tibor, ixtiyor va qudrat berilsin»,² – degan g'oyani ilgari suradi.

Yuqorida keltirilgan fikrlar siyosatchi, sarkarda Amir Temurning, birinchidan, davlat boshqaruvidagi xodimlar o'z faoliyatida davlatni mustahkamlash uchun axloq va siyosatni qo'shib olib borishlari; ikkin-

¹ Temur tuzuklari. - T.: "O'zbekiston", 2016 y. 141-b.

² Temur tuzuklari. - T.: "O'zbekiston", 2016 y. 106-b.

chidan, davlat ularning to'g'ri va halol ishlashlari uchun barcha sharoitlarni yaratib berishi, ya'ni ular maosh, uy-joy, oziq-ovqat bilan ta'minlangan bo'lishlari davlat siyosatining ajralmas qismi deb bilganidan darak beradi. Bu g'oyalar esa hozirgi kunda ham o'zining amaliy qiymatini yo'qotgani yo'q.

Davlatni idora etishda amaldorlar katta o'rin tutishlarini yaxshi tushungan Amir Temur ularni to'g'ri tanlab, joy-joyiga qo'yishni, har biriga loyiq amal berib, asosiy maqsad yo'lida tarbiya qilishni muhim bir talab deb biladi. "Kamolotga erishgan vazir ulkim, davlat muomalalarini tartibga keltirib, mulkiy va moliyaviy ishlarni to'g'rilik bilan, asli-nasli tozaligini ko'rsatib, ajoyib tarzda bajaradi. Olgulik joyidan olib, bergulik yerga beradi. Ruxsat etuvchi va taqiqllovchi buyruqlarida uning asilligi bilan toza naslligi ko'rinib turadi. (Hech kimga) dushmanlik va jabr-zulm qilmaydi. Xoh sipohdan, xoh raiyatdan bo'lsin, har kimning nomini yaxshi so'zlar bilan tilga oladi. Birovdan yomonlik axtarmaydi, aytsalar eshitmaydi. Agar birovdan yomonlik ko'rgan bo'lsa, unga nisbatan shunday muomala qiladiki, u (oxiri) yomonligidan qaytadi. O'ziga yomonlik qilgan odamga nisbatan shunday yaxshilik qiladiki, u (oxiri) oldiga bosh egib keladi".¹

Amir Temur bosh rahbarshunos Alloh tomonidan tanlanishini aytib o'tadi. Ammo uning fikricha bosh rahbar tanlanishida xalq, jamiyatning o'рни beqiyosdir. "Xalqqa yordamu madad berish maqsadida, men ham Tug'luq Temurxonning o'g'li Ilyos Xo'jaga vazirlik hamda sipohsolorlik qilishga rozi bo'lgan edi. Tangri taoloning bandalariga yordam qilganimdan bo'lsa kerakki, Alloh taolo meni saltanat martabasiga yetkazdi".² Shu o'rinda rahbarlik kursisiga o'tirgan inson avvalo xalqning roziligini olish uchun xizmat qilishi kerak. Bugungi kun davr talabi ham xalq rahbarlar uchun emas, rahbar xalq uchun xizmat qilishi tamoyili milliy siyosatimizning asosiy negizidir.

Amir Temur rahbarshunoslikda dastlab bosh rahbarga e'tibor qaratadi. Unga ko'ra bosh rahbarning birinchi xususiyatlari adolat va

¹ Temur tuzuklari. – T.: "O'zbekiston", 2016 y. 107-b.

² Temur tuzuklari. – T.: "O'zbekiston", 2016 y. 110-b.

sahovatdir. Bosh rahbar o'zicha adolatli bo'lishi mumkin, lekin sahovatli, el-xalqini rag'batlantira olish xususiyatiga ega bo'lmasa, uning adolatida hech qanday ma'no qolmaydi va agar sahovatli bo'lib adolatli bo'lmasa ham shunday. Bosh rahbar davlat siyosatiga doir muhim sanalgan ishlar, shu jumladan, ma'naviyat va ma'rifat masalalariga xam e'tiborli bo'lishi kerak. Bosh rahbarning ish yuritish prinsipida Amir Temur ta'kidlashicha, tabaqa tanlamaslik muhim rol o'ynaydi. Bosh rahbar xizmatining ijobiy baholanishi, lavozimi davomiyligi, barqarorligi va ayniqsa, adolat prinsipining mustahkamligida buning ahamiyati kattadir. Agar rahbarda tabaqaga ajratish xususiyati mavjud bo'lsa yoki shunga majbur bo'lsa, tez orada rahbar va fuqaro, boshliq va xodim orasida dahliz, eshik, parda paydo bo'ladi. Bu boshliqni xodimdan, rahbarni fuqarodan va ba'zan hatto rahbariyat tizimidan ajratilinishiga olib keladi deb baholaydi.

Amir Temur rahbardan hushyorlik va tadbirkorlikni ham talab qiladi. Hushyorlik va tadbirkorlikning barcha ishlarda o'z o'rnini mavjud, shuningdek, barcha xususiyatlar hushyorlik va tadbirkorlik bilan chambarchas aloqadadir. "Temur tuzuklari"da bu ikki xususiyat rahbarning xodimlar va fuqaro bilan munosabati, xodimlarni tayinlash, tanlash, lavozimdan olish yoki darajasini pasaytirish masalasiga bog'lab yoritiladi.

Amir Temur fikricha, hushyorlikni faqatgina maxsus xizmat xodimlariga topshirib qo'ymaslik lozim, shuningdek, tadbir qo'llashni ham hamma vaqt tegishli soha vakiliga yuklash kerak emas. Bunday qilish rahbariyat vakillarida tez orada xudbinlik xususiyatini paydo qiladi. Buning sababini shundan ko'rish kerakki, rahbariyat va xalq munosabatlarida hamma vaqt kelishmovchiliklar mavjud bo'lgan va aksariyati rahbariyatning faoliyati oqibatida kelib chiqqan. Chunki rahbariyatning tarkibi shundayki, uning yarmi o'rtahol, yarmi badavlat fuqarolardan tashkil topadi. Qizg'in bahslarda ana shu tabaqalanish asosida bo'linish yuz beradi. Bunday vaziyatda kelishmovchiliklarni bartaraf qilish asosan bosh rahbar zimmasiga tushadi va rahbar tadbirkor bo'lsagina ularni murosaga keltirishga yo'l topishi mumkin. Bundan tashqari, rahbariyat vakillarida garchi bosh rahbar tomonidan lavozimlarga mu-

vofiq darajada manfaatlar ham qondirilgan bo'lsa-da, xususiy manfaatlarga berilib ketish kabi illatlar tez-tez yuz berib turadi. Bu to'g'ridagi ma'lumotlarni hushyor rahbar oddiy fuqarolardan bilib oladi. Shunday illatlarga ko'riladigan choralar rahbarning aql-idrokiga bog'liq bo'lib, iloji boricha xilma-xil bo'lmog'i kerak. Xilma-xillik illatga qarshi ko'riladigan chora-tadbirlarga qarshi ko'riladigan choralarni bartaraf etadi.

Boshqaruv tizimidagi rahbarlarni himoya qilish va faoliyati, tartib-intizomini nazorat qilib borish bosh rahbarning yana bir vazifasidir. Shu o'rinda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev, "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbari – bu Bosh vazir yoki uning o'rinbosarlari bo'ladimi, hukumat a'zosi yoki hududlar hokimi bo'ladimi, ular faoliyatining kundalik qoidasi bo'lib qolishi kerak",¹ – deb alohida ta'kidlaydi. Amir Temur avvalo rahbar faoliyatida yuzaga keladigan turli illatlar, xatolar va kamchiliklardan himoyalashni nazarda tutadi. Rahbar faoliyatida bunday qusurlar har xil sharoitlarda vujudga keladi. Shunga ko'ra himoyalash ham turlicha bo'ladi. Amir Temurning fikricha ma'lum soha bo'yicha "Saltanat saroyining ishonchli va e'tiborli kishilari bo'lmish vazirlar xususida shunday buyruq berdim: agar ular saltanat ishlarida xiyonat etsalar va saltanatni ag'darishga jazm qilgan bo'lsalar ham, ularni o'ldirishda shoshilmasinlar. Avvalambor ularni ayblovchi va xabar yetkazguvchilarning kimligini tekshirib ko'rsinlar. Qoralovchilar da'volarining rost-yolg'onligini sinchkovlik bilan sinab ko'rsinlar. Talaygina pastkash, razil odamlar borki, davlat dushmanlarini yaxshilab, uning jonfidoyilarini hiylagarlik va makkorlik bilan xarob qiladilar, makru sotqinlik bilan saltanat qo'rg'oniga putur yetkazmoq payida bo'ladilar".²

Amir Temur yuqorida qayd etilgan rahbar xususiyatlarining har birini yuzaga kelishi mumkin bo'lgan voqyelik nuqtai nazaridan baholaydi hamda salbiy va ijobiy tomonlarini ochib beradi. Temur tuzuklarining rahbarshunoslik manbalaridan biri sifatidagi ahamiyati shundaki, unda

¹ Sh. Mirziyoyev, Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lib qolishi kerak., Toshkent, "O'zbekiston", 2017 yil, 6 bet.

² Temur tuzuklari. – T.: "O'zbekiston", 2016 y. 103 b.

rahbarlik xususiyatlari faqat Amir Temurning nazariy qarashlari asosida emas, balki bir necha asrlar davomida va turli davlatlar boshqaruvida amalda qo'llangan tajribalar asosida yoritiladi. Muallif rahbardan talab etiladigan biror xususiyat haqida so'zlar ekan, avvalo shu xususiyatni talab etadigan shart-sharoitni oydinlashtiradi. Keyin voqelikka tarixiy misollar keltirib, shundan so'nggina rahbarga xos prinsipial xususiyatlarni tavsiya etadi.

Xulosa o'rnida shuni alohida ta'kidlash joizki, davlat muassasalari-dagi xodimlar va rahbarlar bugungi kunda eng asosiysi adolatli, halol, masulyatli, o'z ishiga puxta va tadbirli bo'lishi talab qilinadi. Nizomulmulkning "Siyosatnoma" asarida yuqoridagi fikrlar o'z aksini topgan. Shunday qilib, mustaqil yurt taraqqiyotiga munosib hissa qo'shish ishtiyoqida bo'lgan har bir davlat arbobi, mas'ul shaxs, qolaversa barcha vatandoshlar mazkur ajdodlar tajribasidan o'z faoliyatlari uchun zarur saboq va ma'naviy quvvat olishlari kerak.

XX АСР БОШЛАРИ МАЪРИФАТПАРВАРИ АБДУРАҲМОН САЙЁҲ ТОШКАНДИЙНИНГ “ТАНВИР УЛ-АҲДОҚ ФИ- МАКОРИМ АЛ-АХЛОҚ” АСАРИДА ИЛГАРИ СУРИЛГАН АҲЛОҚИЙ ФИКРЛАР ТАСНИФИ

Аброрхон АСАТУЛЛОЕВ

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин илгари ўрғаниш таъкиқланган манбаларни тадқиқ этиш учун кенг имконият пайдо бўлди. Уларни илмий-тадқиқот доирасига киритиб, олинган натижаларни кенг жамоатчиликка тақдим этиш адабиёт илмининг, хусусан манбашунослик ва матншуносликнинг устувор вазифаларидан биридир. Зеро, адабий-тарихий манбаларни ўрганиш бой ўтмишимизнинг бизга номаълум саҳифаларини очишда муҳим аҳамият касб этади. Биринчи президентимиз И.Каримов тўғри таъкидлаганидек, “Бешафқат давр синовларидан омон қолган энг қадимги

тошёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма асарлар бизнинг бекиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир... Ота-боболаримизнинг асарлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибалари, диний-ахлокий, илмий қарашларини ўзида мужассам этган қўлёзмаларни жиддий ўрганиш даври келди.”[1;32]

Абдурахмон Муҳаммад Содик ўғли Тошкандий ҳам XX аср бошлари матбуотида “Сайёҳ” таҳаллуси билан танилган маърифатпарвар зиёлилардан бири бўлиб, у XIX аср охири XX аср бошларида ноширлик қилиш билан бирга одоб ахлоқ, диний ва маърифий соҳаларга оид қатор китоблар ёзган. Жумладан, биргина “Меъёр ул-ахлоқ” асарининг охириги қисмида Абдурахмон Сайёҳнинг муаллифлигида нашрга тайёрланган “Маккаи мукаррама тарихи”, “Байт ул-муқаддас тарихи”, “Арабнинг қадимий тарихи”, “Бани Исроил тарихи” каби ўнга яқин асарлар номлари келтирилган. Бундан ташқари у сиёсат, ислом, тарих, маънавият соҳаларида чоп этилган кўплаб китобларга ноширлик қилган. Шунингдек, унинг ўзи ҳам неча китоблар ёзгани маълум. Абдурахмон Сайёҳнинг ўлка аҳолиси китоб саводхонлигини ошириш, маҳаллий ва дунёвий янгиликлардан, ижтимоий-сиёсий ўзгаришлардан хабардор қилишга қаратилган фаолияти унинг бош муҳаррирлигида 1915-1917 йилларда Тошкентда нашр қилинган “ал-Ислоҳ” журнали фаолиятида ҳам кўриш мумкин. Мазкур журнал нафақат Туркистон ўлкасида балки, қўшни мусулмон мамлакатларида ҳам машҳур бўлган. Журналда ислом, шариат ва фикҳий масалалар, одоб-ахлоқ муаммолари, машҳур диний асарлардан таржималар, ўлка ҳаётига оид баҳс-мунозаларлар бериб борилган.[2;347]

Абдурахмон Сайёҳ қаламига мансуб асарлардан иккитаси “Меъёр ул-ахлоқ” ҳамда “Танвир ул-аҳдоқ фи-т макорим ул-ахлоқ” асарлари ўрта асрларда яшаб ўтган ислом оламининг йирик алломалари илгари сурган ғоялар асосида ёзилган бўлиб, одоб-ахлоққа оиддир. Мазкур асарларда муаллиф ахлоқнинг моҳияти хусусида фикр юритар экан аввало Қуръони карим, ҳадиси шариф ҳамда

имом Ғаззолий, Фахриддин Розий каби алломалар асарларига ишора қилади. Асарларда муаллиф томонидан анъанавий мусулмон одоб-ахлоқ масалаларига янгича ёндашувларнинг билдирилиши алоҳида аҳамиятга эга.

“Меъёр ул-ахлоқ” асарига яқин аниқроғи, айрим ўзгаришлар билан ўзбек тилида нашр этилган “Танвир ул-аҳдоқ фи-макорим ал-ахлоқ” (Ўзал ахлоқлар борасида кўз гавҳарини нурлантириш) номли асарининг 1913 йил Тошкентда Ғулом Ҳасан Орифжонов матбаасида тошбосма услубида чоп этилган.[3]

Умуман олганда, “Танвир ул-аҳдоқ фи-макорим ал-ахлоқ” асари нашрида Туркистон ўлкасидаги таълим муассасаларида мусулмон болалар таълим-тарбиясида одоб-ахлоқ мавзусини содда ва тушунарли қилиб ёритиш мақсад қилиб олинганлигини кўриш мумкин. Зеро, ўша давр нуқтаи назаридан маҳаллий ҳамда кенг йўл очилган рус-тузем мактабларида ўрта асрларда яратилган одоб-ахлоқ ҳақидаги анъанавий китоблар ўқув дастурларидан четга чиқарилган бир пайтда, уларда илгари сурилган ғоялар ҳамда исломий анъаналар доирасида, маҳаллий маърифатпарварлар томонидан давр талабларидан келиб чиққан ҳолда қайта ишланган одоб-ахлоқ дарсликларига эҳтиёж катта эди.

Абдурахмон Сайёҳ ахлоқ мавзусига ўзи яшаган даврдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлардан келиб чиққан ҳолда фикр билдирган. Одоб-ахлоқ масаласини Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар кори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний каби ўша даврнинг бошқа маърифатпарварлари сингари Туркистон жамиятини ҳалокатдан, колокликдан илм-фан тараққиётига олиб чикувчи омил сифатида қарайди. Илгари сурган фикр-мулоҳазаларида “чиройли одоб-ахлоққа эришишнинг йўли бу ҳукамолар яъни замон олимлари таълимини, билимини олишдир” деган хулосага келади.

“*Танвир ул-аҳдоқ фи-т макорим ул-ахлоқ*” асаридан таржима қилинган ушбу фикрлар аҳамияти ҳамон кадрлидир. Маиший ҳаёт заруриятлари: Одамларнинг ишлари у сиз анжом топмайдир, бу тўрт нарсадур:

Биринчи – дехқончилик – таом иши унинг билан дуруст бўлмай.

Иккинчи – тўқувчилик – кийим, либос иши унинг билан дуруст бўлмай.

Учинчи – бинокорлик, токи маскан ва иморатлар бино қилмоқ унинг билан дуруст бўлмай.

Тўртинчи – сиёсат қилгувчи, токи кишиларнинг ишлари унинг билан интизом топмай.

Уй тадбирлари хусусида: Уйнинг тадбирида инсонлар ушбу тўрт нарсага муҳтож бўладилар. Биринчиси – мол, иккинчиси-хизматкор, учинчиси – хотин, тўртинчиси – фарзанд.

Шулардан бири хотиндан икки мақсад бордир. Биринчиси табиий, иккинчиси ихтиёрий. Табиий мақсаднинг қўриниши шудирки, Худойи таоло жисмнинг ёлғиз қолмаслигини тақдир қилган. Ложарм жисмларнинг баробарга келмоғлари лозимдир. Чунки, агар жисмлардан бири кетса ва у ўз ўрнига бошқа келмаса насл тўхтайди. Модомики, Худойи таоло олами тақдир қилган экан, инсоният насли тўхтамаслиги лозимдир. Ихтиёрий мақсаднинг сабаби шудирки, эр кишининг табиати, мижози иссиқ, хотин кишининг мижози совуқдир. Бинобарин, эр кишига ташқарида бўлмоқ ва машаққатли ишларга мубошират қилмоқ муносиброқ келди. Вақтики, эр киши доим ташқарида бўлса, унга бир шерик, елкадош лозимдирки, у уйнинг ишларини саранжом қилмай. Бу хотин бўлмай.

Хотин танлаш хусусида: Уйланишда хотиннинг хусну-жамоли, моли ва насаби учун рағбат қилинмай. Чунки, агар хотинда ушбу хислатлар бўлса ўзини эрига ҳақдор, эрнинг устидан ўзини устун деб билмай. Бу эса хотинда фитна ва фасодга сабаб бўлмай. Эр киши хотинга фарзанд ё наслнинг давом этиши учун рағбат қилмай. Фарзандга рағбат қилмоқ учун хотиннинг табиати дуруст яъни, соғлом ва салим бўлмоғи лозимдир.

Хотин тутиш ҳақида: Эр киши хотинга бу олти нарсани риоят қилмай. Биринчиси, хотиннинг қўнглига нақш қилмайки, ундан

мақсад уйнинг муҳофазасидир. Яъни, доим мубошарат қилмоқ эмасдур. Иккинчиси, уйнинг муҳофазаси ва саранжом-саришталигини хотинга топширғай ва ҳеч бир ҳолатда унга тегишли ишларга дахл этмағай. Учинчиси, (ортиқча) ишк ва муҳаббат изҳор этмағай, уйдаги молларни хоҳлаганча сарф қилмоққа ихтиёр бермағай. Тўртинчиси, ўзининг сирларини хотиндан махфий тутмағай. Хотинга тобеъ бўлмағай аксинча, уни ўзига тобеъ қилғай. Бешинчиси, бадхулк ва бадқирдор хотинларни уйига қўймағай, суҳбат қилмағай. Олтинчиси, агар бадқирдор хотинга дучор бўлса-ю ҳеч сулҳга келмаса ундан нари кетғай.

Фарзанднинг ахволи хусусида: Фарзанднинг тарбияси унинг ота ва онаси табиати, нафсоний ҳатти – ҳаракатлари муҳотида камол топади. Шу сабабли ҳам насабнинг эътибори ақлан ва шаръан жуда муҳимдир. Ва яна фарзандни ақл ва шариатга мувофиқ адаблантирмоқ лозим. Фазилат аҳлларининг мажлисларидан маҳрум қилмағайлар. Ортиқча ҳазил ва мutoйибадан манъ қилғайлар. Мумкин қадар ёшлигидан мақбул амаллар ва яхши сийратларга одатлантирмоқ лозим. Чунки, агар ёшлик вақтида тарбия ёмон бўлса, кейин ўша номуносиб амаллардан қайтариш қийин бўлғай.

Авлод тарбияси хусусида: Фарзанд тарбиясида ота-онага бу тўрт нарса зарурдир. Булар – тааддуби жисмоний, тааддуби нафсоний, ҳусни табсиёт, ҳусни тарбият. Тааддуби жисмоний шудирки, фарзанднинг ҳаракати ва баданини сиҳат қоидаларига мувофиқ қилмоқ, ҳамда кўп емоқ ва ичмоқ, бемаъни кийинмоқдан, қасам ичмоқ, сўкмоқ, ёлғон гапирмоқдан ман қилмоқ, ёмон ҳам-суҳбатлардан сакламоқдир.

Тааддуби нафсоний шудирки, яъни илм ва одоб ўргатмоқ, шариятнинг аҳкомлари билан таништирмоқ, ўтмишни тарих мутоаласи ила билдирмоқдир. Яна Каломуллоҳ, ҳуснихат, луғат, сарф-наҳв, хандаса, ҳисоб, жуғрофия, илми фикҳ яъни, ҳалол ва ҳаромни, илми ҳадисни ўргатмоқликдир. Ана ўшанда фарзанд заррли нарсаларни ўзидан узоқ тутиб, манфаатли нарсаларни яқин тутмоққа қодир бўлади.

Хусни тасбият яъни, фарзандга яхши сўзларни ўргатиб, ёмон сўзларни сўзлашга ман қилмоқдир. Хусни тарбиятлардан яна бири фарзандга яхши мазҳабни ихтиёр қилдирмоқ, яхши одатларга ўргатмоқдир.

Умуман олганда Ўзбекистонда демократик ислохотларни амалга ошириш жараёнида ҳар томонлама соғлом, баркамол авлоднинг ижтимоий фаоллигини ошириш, уларни ахлоқ-одобли қилиб тарбиялаш, касб-хунарга бўлган салоҳиятларини рўёбга чиқариш, бадний-эстетик маданиятини юксалтириш, миллат, мамлакат сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёти билан боғлиқ дунёқарашини шакллантириш бугунги кунда долзарб илмий ва амалий масала бўлиб келмоқда.

Адабиётлар:

1. Каримов И. А. Адолатли жамият сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 158 б.

2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. I жилд. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2011. 552 б.

3. Абдурахмон Мухаммад Содик ўғли Тошкандий. Танвир ул-аҳдоқ фи-т макорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Ғулом Ҳасан Орифжонов матбааси, 1913. 76 б.

4. Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан. – Тошкент, 1979. 230.

РАҲБАРНИНГ НОТИҚЛИК САЊАТИ ВА НУТҚ МАДАНИЯТИНИ ЭГАЛЛАШ ЗАРУРИЯТИ

Равшанбек МАҲМУДОВ
ф.ф.н. профессор в.б.

“Мулоқотнинг очқичи нутқ бўлса, муомаланинг тутқичи хулқдир. Таълим талаби нутқ билан, тарбия талаби хулқ билан. Шунинг учун ҳам ўзликнинг кўзгуси сўзликдир. Ўзингга қараб кутарлар,

сўзингга қараб кузатарлар, деган халқ нақлида ҳам ана шу мантиқ бор. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, нутқ – хулқ ойнаси-дир”, – деган эди “Антик дунё” фанлар академияси академиги Раҳимбой Жуманиёзов.

“Ҳар қандай нутқ мазмун ва сўзлардан иборат бўлади ва ҳар қандай нутқда сўзлар мазмунсиз ўз заминидан айрилади, мазмун эса сўзсиз аниқлик, равшанликдан айрилади”, деган эди нотиклик назариясини ва амалиётини яратган юнон олими Марк Туллий Цицерон “Нотиклик ҳақида”¹ китобида. Нотик қаерда, ким учун нутқ сўзлашидан қатъий назар, “одамларни бир нарсга ундайдиган, ўргатадиган ёки тийиб турадиган, ҳаяжонлантирадиган, тинчлантирадиган, юпантирадиган ёки руҳлантирадиган бўладими; озчиликка ёки кўпчиликка қаратилганми, бегоналар учунми ёки дўстлар учунми, ўз-ўзи учун, барибир, нутқ ҳамма вақт фикрларга бир хилда бой ва сўзлар билан безатилган бўлади”. Айниқса, раҳбар нутқ сўзлашидан, суҳбат ўтказишидан олдин фикрларини йиғиб олмаса, тайёрланмаса ва равшан тасаввурга эга бўлмаса, унинг нутқидан одамлар баҳраманд бўлиши қийин. Бошқа ҳар қандай оддий ходим, оддий ўқитувчи нутқ сўзласа-ю хато қилса, нутқи яхши, мазмунли чиқмаса ҳам, айб ҳисобланади, лекин раҳбарнинг гапи, фикри, нутқи, маърузаси мазмунсиз чиқса, икки марта айб саналади. Раҳбар ёшми, ўрта яшарми, тажрибалими? Тажрибасизми? Қандай бўлишидан қатъий назар, у раҳбар жамоанинг назарида бўлади. Унинг ҳар бир қилиғи, гапи, хатти-ҳаракати кенг муҳокама қилинади. Айниқса, ёшлар раҳбардан кўп нарсани, яъни ўзини тутишни, муомала қилишни, саломлашишни, жамоада узоқ вақтдан буён ишлаб келаётган ходимлар ҳурматини жойига қўйишни ўрганиб, алоҳида эътиборда бўлишини ҳам билишлари керак.

Раҳбарнинг нотиклик санъати ва нутқ маданиятини эгаллаш зарурияти қуйидагилардан иборат:

---

¹ Цицерон. Нотиклик санъати. Тошкент: “Янги аср авлоди”. 2015. 282-бет. (Урфон Отажон таржимаси).

1. Раҳбар, авало, ўзбек тилининг барча бўлимларини яхши ўзлаштирган бўлиши керак. Яъни, ўзбек тилида гапирди, дегани, ўзбек тилини билиб қолди, дегани эмас. Раҳбар бўлди, дегани, ҳамма нарсани билади, ақлли бўлиб қолди, дегани эмас. Амал курсиси инсонга эмас, инсон амал курсисига ярашиши керак.

2. Раҳбар, аввало, ўзини яхши кўриши, ўзини ўта ҳурмат қилиши зарур. Чунки ўзини ҳурмат қилган киши бошқаларни ҳам ҳурмат қилишни билади.

3. Раҳбар муомала маданиятини, саломлашиш маданиятини яхши ўзлаштирган бўлиши зарур. Агар муомала маданияти етарли бўлмаса, раҳбарлиги узоққа чўзилмайди.

4. Раҳбар, шунингдек, ҳар бир нотик тингловчилар ёки жамоа аъзолари орасида мендан ҳам кўп биладиган, илмли, билимли инсонлар бор бўлиши мумкин, деб ўйлаб гапиришлари керак.

5. Ҳар қандай раҳбарда профессионализм бўлиши талаб этилади. Негаки, раҳбар нафақат билими, кўп нарсани билиши, балки гапини жамоага етказиб беришни ҳам билиши зарур.

6. Раҳбарнинг сўзамол, чиройли гапира олиши, ҳар бир нутқида хайрихоҳлик аломати сезилиб, билиниб туриши керакки. тингловчилар унинг фикрини бўлиб, гапини тўхтатиб, савол беришга журъат қила олмасин. Чиройли гапириш ҳам осон эмас, лекин раҳбармисиз, албатта, тоза гапиришни, гапингизга ишонтира олишингизни исботлашингиз лозим.

7. Нотиклик санъати ва нутқ маданиятини эгаллаш раҳбар учун зарурият. Негаки, раҳбарнинг сўзамоллиги жамоадаги кўплаб кўнгилсизликларнинг, муаммолар туғилишининг олдини олади.

8. Ширин сўз билан ҳар бир ишчининг, ходимнинг, кичик раҳбарнинг кўнглини олиш, шодлантириш мумкин.

9. Раҳбарнинг жамоага, тингловчиларга тик туриб ёки ўтириб гапиришида ҳам гап кўп. Фикрни тингловчига етказишда нотик тик туриб гапиргани, бизнингча, маъқулроқ. Тингловчилар олдида тик туриб гапириш ўтирганларга нисбатан нотик-раҳбар ҳурматини ҳам билдиради ва фикрнинг тўлиқ етиб боришига хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, раҳбардан аввало, тарбияланган одобли, ахлокли, камтар, билимли, мустақил фикрли бўлиши талаб этилади. “Адаб ақлнинг ташқи суратидир”. “Тарбия ишида ҳар бир кишининг индивидуал қобилиятини ривожлантириш ҳақида ғамхўрлик қилиш билан бирга, айна чокда, уларда атрофдагиларга нисбатан масъулият ҳиссини тарбиялашга ҳам эътибор бермоқ зарур”, деган эди Алберт Эйнштейн. “Ғоялардан узоқлашган ҳар қандай одам, охир-оқибатда ҳиссиётлар қулига айланади”. Ахлоқ – бизнинг шахсий эҳтиёжларимиз билан абадий муросага интилишимиздир. “Агар инсон табиатан олижаноб бўлмаганида, у ер юзидаги энг улуғ мавжудод бўла олмас эди”. “Ақлли кишилар – бебаҳо қомус” (Гёте). “Нотиклик инсон онгини жиловлаш санъатидир” (Афлотун). Демак, ҳар қандай лавозимда ишлаётган раҳбар нотиклик санъати ва нутқ маданиятини пухта эгаллаши ҳаёг заруриятидир.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
<i>Маҳмудов Р. Хусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлоки Мухсиний”</i> асарида маънавий кадриятлар.....	4
<i>Кенжаев Ш. Замонавий ўқитувчининг касбий-ахлоқий</i> сифатлари.....	8
<i>Исмоилов С. Шажарашунослик тасаввуфий илм.....</i>	15
<i>Каримов Й. Жамиятни модернизациялашда тарихий тафаккурнинг</i> роли.....	24
<i>Ғофуров Б. Мирзо Бобур ижтимоий сиёсатининг диний-фалсафий</i> асослари.....	33
<i>Ботиоров М. Ислом таълимотида оила муносабатларининг</i> замонавийлик хусусиятлари.....	48
<i>Олимова М. “Модерн шахс” тушунчасининг ижтимоий-фалсафий</i> моҳияти.....	58
<i>Алларов А. Жалолиддин Мангуберди – Ватан озодлиги йўлидаги</i> ватанпарвар сиймо.....	68
<i>Ярбоев Ҳ. Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий тараққиётида ёшлар</i> тарбиясининг айрим жиҳатлари.....	72
<i>Мавлянов У. Фахруддин Али Сафийнинг ижтимоий-сиёсий</i> карашлари ҳақида.....	78
<i>Темирова Н. Қадриятлар талқинида инсон муаммоси.....</i>	87
<i>Аманов Ф. Ёшлар ижтимоий онгининг шаклланишида</i> интернетнинг таъсири.....	93
<i>Бойэшанов А. Глобал тармоқда ахборот хавфсизлигини таъминлаш</i> масалалари.....	103
<i>Юсуфалиев О. Инсон ва маънавий кадриятлар уйғунлиги.....</i>	107
<i>Душаев А. Дахлдорлик туйғусининг шахс маънавий қиёфасини</i> белгиловчилик мазмуни ва моҳияти.....	114
<i>Темирова Н., Равшанова Г. Ижтимоий фаровонликни</i> ривожланишида инсон омили.....	121

<i>Xolnazarova D.</i> Fuqarolik jamiyati ma'naviy negizlarida shaxs huquqiy ongining namoyon bo'lishi.....	125
<i>Саидқулов Н.</i> Жамият тараққиётида ёшлар сиёсий маданиятини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	130
<i>Tursinkulov N.</i> Yoshlarda rahbarlarlik ko'nikmalarini shakllantirishda "Temur tuzuklari"ning ahamiyati.....	139
<i>Асатуллоев А.</i> XX аср бошлари маърифатпарвари Абдурахмон сайёҳ Тошкандийнинг "Танвир ул-ахлоқ фи-макорим ал-ахлоқ" асарида илгари сурилган ахлоқий фикрлар таснифи.....	144
<i>Маҳмудов Р.</i> Рахбарнинг нотиклик санъати ва нутқ маданиятини эгаллаш зарурияти.....	149

Ижтимоий-фалсафий нашр

ИНСОН ТАФАККУР ОЛАМИ

Ижтимоий-фалсафий мақолалар

III

Нашриёт муҳаррири: Илхом Йўлдошев
Мусахҳих: Умид Фозилов
Техник муҳаррир: Бехзод Болтабоев

“MUMTOZ SO‘Z”
Оилавий корхонаси
нашриёти

Манзил: Тошкент ш., Бешкайрағоч кўчаси, 156 уй.
Тел.: (998 71) 247-08-56 E-mail: mumtoz_soz@mail.ru

Босишга рухсат этилди 05.05.2021
Қоғоз бичими 60x84. 1/16. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси.
Ҳисоб-нашриёт тобоғи 9.0 б.т.
Шартли босма тобоғи 9.75 б.т. Адади 100
Баҳоси келишилган нарҳда